

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

ATIK VALİDE SULTAN KÜLLİYESİ (1686-1727)

Ramazan PANTIK

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2014

ATİK VALİDE SULTAN KÜLLİYESİ (1686-1727)

Ramazan PANTIK

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2014

KABUL VE ONAY

Ramazan Pantık tarafından hazırlanan "Atik Valide Sultan Külliyesi (1686-1727)" başlıklı bu çalışma, 17.10.2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Başkan)

Doç. Dr. Ruya KILIÇ (Danışman)

Prof. Dr. Yunus KOÇ (Üye)

Doç. Dr. Kayhan ORBAY (Üye)

Yrd. Doç. Dr. Hulusi Lekesiz (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf ÇELİK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun ..... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

17.10.2014

Ramazan PANTIK

ÖZET

PANTIK Ramazan. *Atik Valide Sultan Külliyesi (1686-1727)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014.

Nurbanu Valide Sultan'ın 1582'de Üsküdar'da kurduğu Atik Valide Sultan Vakfı muhasebe defterleri esas alınarak hazırlanan bu çalışma, vakfiye ve vakıf muhasebe defterlerinden elde edilen veriler ışığında dönemin malî ve iktisadi özellikleri, devlet aygıtları ile vakıflar arasındaki ilişkiler, devletin vakıflar vasıtasıyla yürüttüğü politikalar, vakıf sitelerin kurulduğu bölge ve periferisi ile olan entegrasyonu, kamu finansmanı olarak vakıfların kullanımı, sosyal ve ekonomik hayatta vakıfların icra ettiği fonksiyonları araştırmaktadır.

Çalışmada, şehir ekonomisi ile hinterlandı arasında iktisadî ve ticarî bir teşebbüs ağı oluşturmakla birlikte ana gelir kaynağını büyük ölçüde tarımsal üretim oluşturan vakfın malî durumundaki değişiklikler ile dönemin iktisadî yapısı arasında somut bir ilişki olduğu gerçeğinden hareketle, vakfın malî yapısındaki değişikliklerin dönemin ekonomik koşullardaki değişimin bir yansıması olarak okunabileceği ileri sürülmektedir.

Vakfın malî yapısındaki değişiklikler, *vakıf muhasebe defterlerinin* ayrıntılı analizi ile gelir ve giderlerindeki değişimlerden takip edilmeye çalışılmış, tamamlayıcı kaynaklar olarak da *vakfiyeler ve muhasebe icmal defterleri* kullanılmıştır. Bu süreçte karşılaştırma yapabilmek, farklılıkları veya benzerlikleri görebilmek için hem Atik Valide Sultan İmaretine ait daha erken ve daha geç dönem bazı muhasebe kayıtlarına hem de aynı dönemdeki bazı imaret sitelerinin muhasebe defterlerine de bakılmıştır.

Böylece genel olarak sanat tarihi, mimari ve hayırseverlik boyutuyla ele alınan imaretlerin, malî ve ekonomik faaliyetlerinin ayrıntılı bir şekilde incelendiği takdirde Osmanlı ekonomisine ve iktisadî hayatına dair önemli bilgiler içerdiğini göstermeyi hedefliyoruz.

Anahtar Sözcükler Atik Valide Sultan, Vakıf, İmaret, Külliye, Vakıf Muhasebe Defteri, Üsküdar.

ABSTRACT

PANTIK Ramazan. *Atik Valide Sultan Complex (1686-1727)*, Master Thesis, Ankara, 2014.

In 1582, Nurbanu Valide Sultan (d. 1583), the mother of Ottoman Sultan Murad III (r. 1574-95), found a pious foundation (Ar. *waqf*, Tur. *vakıf*) in Üsküdar/İstanbul, which would be called later on “Valide-i Atik Sultan Külliyesi.” This study that was prepared on the data acquired from the Valide-i Atik Complex Account Registers (*Muhasebe Defterleri*) from the late seventeenth and the early eighteenth centuries aims to shed some lights on the economic situation in the period, the relations between the state apparatus and the pious foundations, the state policies that were implemented via foundations, the integration of the foundation complexes (Tur. *vakıf külliyyeleri*) with their regions and their peripheries, the use of the pious foundations as a tool to finance the state, and lastly, the functions of the pious foundations in the economic life.

This study claims that there was a concrete correlation between the financial structure of the pious foundations and the economic life of the period and therefore the visible changes in the financial conditions of the pious foundation were indeed a reflection of the changing economic conditions of the state in the period. Therefore, it was argued that the functioning of the pious foundation, which mostly had agricultural revenues and also created a network of entrepreneurship between the center and the periphery, cannot be understood independently from the Ottoman financial structure.

A detailed analysis of the income and expense entries in the account register helped us to follow the changes in the financial structure of the pious foundation. To supplement the data in the register, a number of deeds of endowments (*vakfiyeler*) and summary account registers (*muhasebe icmal defterleri*) were utilized in the study. Moreover, the account registers of the pious foundation from earlier and later periods and the account registers from other contemporary pious foundations were all put into good use not just to have a comparative perspective but also to understand the changes in the policies of the state towards pious foundations.

It was also aimed in this study to demonstrate that it is possible to extract significant data from the pious foundation registers, a source group that the researchers frequently use for their studies in the fields of art, architecture, and philanthropy, for the economic history of the Ottoman Empire.

Key Words

Atik Valide Sultan, Waqf, Imaret-Complex, Waqf Account Books, Uskudar .

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
TABLO ve GRAFİK DİZİNİ	viii
0.GİRİŞ.....	1
0.1. Vakıf Araştırmalarına Dair Literatür Değerlendirmesi.....	1
0.2. Araştırmanın Kaynakları	11
1.BÖLÜM: İMARET VE ATİK VALİDE SULTAN İMARETİ	
1.1. İmaret Kavramı.....	17
1.2. Vakfiyesi Işığında Atik Valide Sultan Külliyesi	22
1.2.1 Vakfın Sosyal ve İdari Birimleri	26
1.2.2 Vakfın İktisadi ve Malî Üniteleri	49
2. BÖLÜM: VAKIF MUHASEBE DEFTERLERİ: GELİRLER (ASL-I MAL)	
2.1. Atik Valide Sultan Vakfının Gelir/Vâridât Kaynakları	59
2.2. Sınaî ve Ticarî İşletmelerden Elde Edilen Gelirler: Kira Gelirleri	63
2.3. Cizye ve İspence Gelirleri	77
2.4. Mukataa Gelirleri.....	84

2.5. Müteferrik Gelirler.....	94
-------------------------------	----

3. BÖLÜM: VAKIF MUHASEBE DEFTERLERİ: GİDERLER (VUZİ'A MİN ZÂLİKE)

3.1. Personel Maaş Giderleri.....	104
3.2. Mutfak Harcamaları.....	111
3.2.1. Fiyatlar.....	121
3.3. İhracât-ı Sâire (Çeşitli Giderler).....	128
3.4. İlaç ve Yemek Giderleri.....	133
3.5. Ücretler/ Nakliye Giderleri.....	137
3.6. Tamirat Giderleri.....	140
SONUÇ	145
KAYNAKÇA.....	149

TABLO ve GRAFİK DİZİNİ

Tablo-1: 1582 Tarihli Vakfiyeye Göre Atik Valide Sultan Vakfı Külliyesinde Görev Alan Kişiler ve Günlük Tahsis Edilen Ücretleri	44
Tablo-2: Vakfiyeye Göre İstihdamın Sektörel Dağılımı	48
Tablo-3: Muhasebe Defterlerinin Genel Yapısı ve Formülasyonu.....	58
Tablo-4: Atik Valide Sultan Vakfı'nın Cari Yıl Gelirleri (1588-1727).....	59
Tablo-5: Aylık Gelirlerin Bütçe İçindeki Oranı (1588-1794).....	65
Tablo-6: Hamamların Aylık Kira Bedelleri (1686-1727).....	68
Tablo-7: Hamamların Yıllık Kiraları ve Müşaherat Gelirleri İçindeki Oranı.....	71
Tablo-8: Atik Valide Sultan Vakfının Müşaherat Gelirleri (1686-1727).....	73
Tablo-9: Atik Valide Sultan Vakfı'nın Cizye ve İspence Vergisinden Tahsil Ettiği Gelir ve Bütçe İçindeki Oranı (1686-1726).....	81
Tablo-10: Atik Valide Sultan Vakfı'nın Mukataa Gelirleri (1686-1727).....	86
Tablo-11: Beş Büyük Mukataa Biriminin Toplam Mukataa Gelirine Yaptığı Yüzdellik Katkı.	91
Tablo-12: Mukataa Gelirinin Bütçedeki Payı (1686-1727).	93
Tablo-13: Müteferrik Gelirler ve Bütçe İçindeki Oranları (1686-1727).....	96
Tablo-14: Atik Valide Sultan Vakfı'nın Gelir Kaynaklarının Dağılımı (1686-1727).....	99
Tablo-15: Personel Maaşları (Yevmiye ve Yıllık Bazda) ve Bütçe İçindeki Oranları, (1686-1727)	105
Tablo-16: İmaret Kilerine Yapılan Yıllık Alımlar (1686-1727).....	113

Tablo-17: İmaret Mutfağına Yapılan Alımlar İçin Ödenen Tutarlar ve Bütçe İçindeki % Payı, (1686-1727).....	118
Tablo-18: İmaret Kileri İçin Satın Alınan Başlıca Malzemelerin Fiyatları (1686-1727).....	122
Tablo-19: İhracât-ı Sâire Harcamaları ve Bütçe İçindeki Payları (1686-1727).....	128
Tablo-20: Darüşşifaya Alınan İlaç ve Taamiye Bedellerinin Bütçe İçindeki Payları (1686-1727).....	134
Tablo-21: Nakliye Masrafları ve Bütçe İçindeki Payları (1686-1727).....	138
Tablo-22: Tamirat Giderleri ve Bütçe İçindeki Payları (1686-1727).....	142
Tablo-23: Harcamaların Yüzdelik Dağılımı (1687-1727).....	144
Ek-1: Nurbanu Valide Sultan Vakfı'na Ait 1582 Tarihli Vakfiyenin İlk Sayfası (1426 Numaralı Defter).....	165
Ek-2: 1687-88 Yılına Ait Muhasebe Defterinin İlk Sayfası.	166
Grafik-1: Mukataa Gelirleri (1686-1727).....	167
Grafik-2: Yeni-İl Mukataa Gelirleri (1686-1727)	168
Grafik-3: Yanbolu Mukataa Gelirleri (1686-1727).....	169
Grafik-4: Rodoscuk Mukataa Gelirleri (1686-1727).....	169
Grafik-5: Fiyat Hareketleri.....	170
Grafik-6: Cari Yıl Gelir Fazlası.....	178

GİRİŞ

Modernite öncesi Ortaçağ İslam toplumlarında, günümüzde modern devletlerin her birinin ayrı bakanlıklar altında topluma sunmakta olduğu hizmetlerin tamamına yakınının, bir bütün halinde vakıf kurumlarıyla gerçekleştirilmiş olduğu görülmektedir.¹ Çıkış noktası, bireyin sahip olduğu özel mülkiyetin her türlü kullanım, tasarruf ve yararlanma hakkının, toplumun ihtiyaçlarının karşılanması için tahsis edilmesinden ibaret olan vakıf kurumu, sosyal hayatta da önemli işlevler üstlenmiştir. Özellikle, Osmanlı devlet yapısının, hukuki ve idari teşkilatlanmasına paralel vakıflar da gelişmiş, özgün şeklini almıştır. İmparatorluğun her bölgesine yayılan vakıf kurumları içinde doğduğu toplumun devlet, sanat, edebiyat, kültür, ekonomi ve ahlak anlayışına kadar çok geniş bir alanda etkili olmuştur.

Günümüzde kâr amacı gütmeyen kuruluşlar (non-profit organizations) veya üçüncü sektör (third sector) olarak anılan ve resmi kuruluşların dışında faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları (non-governmental organizations) arasında gösterilen vakıf kurumları, Osmanlı döneminde sağlıktan eğitime ticaretten bayındırlığa, sanattan mimariye kadar çok geniş bir alanda karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple, vakıf kurumunun toplum hayatındaki yerini ve topluma etkisini anlamak adına çokça araştırma yapılmıştır. Çalışmamızın mevcut literatürdeki hangi boşluğu görüp hangi sorularla ve sonuçlarla bu boşluğu doldurmayı planladığını ifade edebilmek adına, öncelikle vakıflar üzerine yapılan araştırmaların kısa bir analizinin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

0.1.Vakıf Araştırmalarına Dair Literatür Değerlendirmesi

Atik Valide Sultan İmareti üzerine yaptığımız okumalar neticesinde vakıflar üzerine yapılan araştırmaların beş ana başlıkta toplanabileceğini gördük. Bunlardan birincisi; vakfin hukuki yapısı ikincisi; Osmanlı sosyo-ekonomik hayatındaki işlevleri üçüncüsü; vakıfların imaret, şehirleşme ve iskân faaliyetleri ekseninde incelenmesidir. Dördüncüsü vakfin eğitim ve sağlık alanındaki fonksiyonları son olarak da vakıf çalışmalarının çok önemli bir bölümünü oluşturan vakıf abidevi yapılarını sanat tarihi, mimari yapı ve

¹ Bahaeddin Yediyıldız, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, *Türkler 10*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 206.

teknik özellikleri bakımından ele alan çalışmalardır. Yapılan bu sınıflandırma tamamen öznel olup daha farklı kategorilerde değerlendirilebileceği gibi bu sınıflandırmaya dâhil edemeyeceğimiz nevi şahsına münhasır eserlerin de olduğu muhakkaktır.² Burada tezimize alt yapı oluşturması bakımından beş kategoride özetlenen vakıf araştırmalarından konuyu fazla dağıtmamak için sadece üçü üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Vakıfların Sosyal ve Ekonomik İşlevleri Üzerine Yapılan Çalışmalar: Vakıfların sosyal ve ekonomik işlevleri üzerine yapılan çalışmalar, vakıf araştırmalarının akademik alana taşınmasıyla başlar. Bu konuda bilhassa Fuad Köprülü ve Ömer Lütfi Barkan'ın büyük emekleri vardır. Özellikle Barkan'ın vakıfları ekonomik, sosyal, şehirleşme ve nüfus eksenli çok boyutlu değerlendirmeye tabi tutması, hukuksal alana sıkışmış vakıf çalışmalarının farklı bağlamda değerlendirilebileceğinin ilk örnekleri olması bakımından önemlidir. Hiç şüphesiz, Barkan'ın Annales Okulu sosyal tarih öğretisinin, XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkiye'deki tarih çalışmalarına etkisinin paralel izleri, vakıf çalışmalarında da görülür.

Ömer Lütfi Barkan'dan sonra, vakıfların sosyal ve ekonomik hayatta icra ettiği fonksiyonların nasıl tespit edilebileceğinin metodolojik ve yönetsel alt yapısını, üçüncü nesil Annales döneminde Fransa'da yaptığı doktorasıyla ortaya koyan, Bahaeddin Yediyıldız olmuştur. Yediyıldız, bu alanda 1980 sonrası yapılan çalışmaların metodolojik ve yönetsel danışmanlığını yaparak, birçok doktora ve yüksek lisans tezinin hazırlanmasına verdiği katkıyla bu alanın gelişmesinde kuşkusuz önemli bir pay sahibi olmuştur. Vakıflar Arşivi'nde XVIII. yüzyıla ait 6000 vakfiye arasından, sondaj metoduyla seçilen 330 vakfiyeden hareketle hazırlanan çalışması 1975'te Paris'te

---

² Bu alanlardan biri sultan ve valide sultanların kurdukları büyük vakıf eserlerini, meşruiyet kazanma, hükümler kurma veya İslam dünyasında kamusal alanda fiziki görünüşleri sınırlı olan kadın banilerin vakıflar kanalıyla hem resmi devlet ideolojisine hizmet etme hem de kendi görünürlüklerini ortaya çıkarma bağlamında ele alınan ve vakıf eserlerini simgesel imgeleri ile tartışmaya açan çok önemli eserler yayımlanmıştır. Bu eserlerden bazıları için bkz., *Women in the Islamic Medieval World: Power, Patronage and Piety*, Edited by Gavin R.G. Hambly, St. Martin's Press, New York 1999; *Women in Islam and the Middle East*, Edited by Ryth Roded, I.B. Tauris Press, London 1999; Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford University Press, 1993; Christoph K. Neumann, "Remarks on the Symbolism of the Ottoman Imarets", *Feeding People, Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, Edited by Nina Ergin, Christoph K. Neumann, Amy Singer, Eren Yay., İstanbul 2007, s.275-286. Lucienne Thys-Şenocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Kadın Baniler: Hadice Turhan Sultan*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009; Madeline C. Zilfi, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

doktora tezi olarak sunulmuş, 1985 yılında Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) desteğiyle Fransızca olarak yayımlanmıştır. Bazı bölümleri, Türkçe makaleler halinde başta *Vakıflar Dergisi* olmak üzere çeşitli dergilerde yayınlanan söz konusu çalışma³, yine Fransızca olarak 1990 yılında Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. Kitabın gözden geçirilmiş Türkçe baskısı ise *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*⁴ başlığı ile 2003 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yapılmıştır.

Yediyıldız’ın sondaj metodu Hasan Yüksel’in doktora çalışmasına da örnek olmuştur. Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma (1585-1683)* adlı doktora çalışmasıyla, XVII. yüzyıla ait 1663 vakfiye arasından, sondaj yoluyla seçtiği 313 vakfiyeden hareketle, vakıf kurucularının toplum içindeki statüleri, vakıfların yönetim ve denetimi, gelirlerinin işletim biçimleri ve vakıfların sosyal hayattaki rolleri gibi konular hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Aynı yöntem kullanılarak hazırlanan bir başka doktora çalışması da Bahaeddin Yediyıldız’ın danışmanlığında 1991 yılında Nazif Öztürk tarafından yapılmıştır.⁵ Öztürk, yukarıda bahsedilen iki çalışmadan farklı olarak, vakfiyelerin yanında, uygulamaya yönelik ahkâm defterleri ve diğer ilgili defterleri de tarayarak; nezaret döneminde vakıfların yönetimi, durumu, aldığı şekiller, hizmet faaliyetleri gibi konuları, Cumhuriyet sonrasına da taşıyarak çok geniş yelpazede aydınlatıcı ve bütüncül bilgiler sunmuştur.

Vakıf müessesesinin, toplumun ekonomik ve sosyal hayatında üstlendiği rollerin ortaya çıkartıldığı yukarıdaki eserler, 90’lı yıllardan itibaren birçok yüksek lisans ve doktora tezine kaynaklık ederek, bu alanda yapılan çalışmaların artmasını sağlamıştır. Vakıf araştırmalarında yeni bir alan olması itibariyle yapılan çalışmalar daha çok mahalli vakfiye kayıtlarından (tahrir kayıtları, şeriye sicilleri, ahkâm defterleri vb.) ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi kayıtlarından hareketle vakfiye ağırlıklı mahalli, bölgesel ve

³ Bahaeddin Yediyıldız, “ Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, XIV, Ankara 1982, s.1-28; “Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri (1700-1800)”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: III, İstanbul 1982, s.143-164; “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu” *Vakıflar Dergisi*, XVIII. Ankara 1984, s. 5-41.

⁴ Bahaeddin Yediyıldız, *VXIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK, Ankara 2003.

⁵ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

şahıs eksenli sosyal ve ekonomik değerlendirmeler içerir.⁶ Söz konusu tezleri incelediğimizde paradoksal bir durum gözlenir. Araştırmaların niceliği artarken maalesef niteliğinin aynı oranda arttığı söylenemez. Yapılan bazı çalışmalarda sorgulama ve problem tespiti iyi analiz edilmeden, hazır alınan şablonların farklı coğrafyalara ve kişilere uygulandığı, içerik olarak birbirinin benzeri çalışmalara rastlanır. Yine bu eserlerde, doğruluğu veya tutarlılığı henüz yeteri kadar ispatlanamamış bazı tespitlerin, sorgulanmadan ve analiz edilmeden sürekli tekrarlandığını görmekteyiz.

Sonuç olarak, çok geniş boyutlu olan sosyal ve ekonomik kavramlarını kullanmadan önce yapılacak olan çalışmalarda bu terimlerin içinin boşaltılmadan, sayısal ve niteliksel verilerle desteklenerek altı doldurulmalıdır. Bu bağlamda tezimizde sosyo-ekonomi kavramı kullanılırken, vakfın Üsküdar ve çevresi ile olan ilişkileri, külliye birimlerinde istihdam edilen insanlar ve ücretlerindeki değişim, vakfın ziraî, ticarî gelirler ve giderlerine ilişkin periferisi ile olan bağlantıları ve iktisadî hayata katkıları ölçülebilir, istatistikî verilerle desteklenecek ve yorumlanacaktır.

Vakıfları İmaret, Şehirleşme ve İskân Faaliyetleri Ekseninde Ele Alan Çalışmalar: İmarethaneler üzerine yapılan çalışmalar daha çok XX. yüzyılın ortalarından itibaren yoğunluk kazanmaktadır. Bu çalışmalar genellikle Osmanlı vakıf medeniyetinin özgün⁷

⁶ Bu çalışmalardan bazıları için bakınız: Ahmet İnan, Sosyal Açından Türk-İslam Kültüründe Vakıf Kurumu Üzerine Bir İnceleme, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Fakültesi, İstanbul 1989; Cafer Çiftçi, Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2001; Erhan Yavuz, XVI. ve XVII. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisinin Finansmanında Vakıfların Rolü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Ankara 2007; F. Cangüzel Zülfikar, Mihrimah Sultan'ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Bulunan Vakfiyelerinin Değerlendirilmesi, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989; Hale Demirel, Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İlk Yarısında Bursa Vakıfları, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2006; İsmail Kurt, Nazarî ve Tatbikî Olarak Para Vakıfları, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Fakültesi, İstanbul 1994; Yasin Yılmaz, Kanunî Vakfiyesi ve Süleymaniye Külliyesi (Eğitim, Kültür ve Sosyal Yönü-Başlangıçtan 1600'e Kadar), *Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002; Tahsin Özcan, Osmanlı İmaret Sisteminin İktisadî İşleyişi (Klasik Dönem), *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991; Sami Ağaoğlu, Van Merkez Sancağındaki Vakıflar, XVI-XVIII. Yüzyıllar (Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları), *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Konya 2003;

⁷ Amy Singer, "İmarethaneler", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, s.483.

bir ürünü olan imarethanelerin mimari yapısı⁸, beledi ve şehircilik alanına etkileri⁹ ve Osmanlı hayırseverlik anlayışının bir tezahürü olarak makaleler ve kısa çalışmalar şeklinde ortaya çıkar.¹⁰ İmaret siteleri şehirlerin kuruluş, gelişme ve mimarisinde olduğu kadar Osmanlı devletinin içtimai ve ekonomik hayatında da önemli rol oynamıştır.¹¹

Erken dönem kent tarihçilerinin, imaret sistemini Osmanlı şehirleşmesinin ve iskânının merkezine yerleştirdikleri görülür. İmaret sistemini söz konusu bağlamda inceleyen ilk araştırmacı Osman Nuri Ergin'dir.¹² Kendisi bu durumu şöyle ifade eder: “Vakıf ile ilgili araştırmalar ya dinî ya da kanuni yönden ortaya konulmuştur. Vakfın belediyeçilik ve imarcılık cephesi nedense hiç bahis konusu edilmemiştir ve hatıra da gelmemiştir. Vakfın bilhassa Osmanlı idare teşkilatında ferdiyet üzerine kurulmuş geniş bir belediyeçilik cephesi bulunduğunu ilk önce ben ortaya atmıştım.”¹³ Eserlerinde dönemin baskın ideolojisiyle birçok Osmanlı kurumuna eleştirel yaklaşımlar sunan Ergin, Cumhuriyet tarihinin ilk şehir tarihçisi olarak kabul edilir.

⁸ Aptullah Kuran, “Üsküdar Atik Valide Külliyesinin Yerleşme Düzeni ve Yapım Tarihi Üzerine” *Suut Kemal Yetkin'e Armağan*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1984, s. 231-248. M. Baha Tanman, “Atik Valide Külliyesi” *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1 Sayı:2, İstanbul 1988, s. 3-19. Tanman, “Atik Valide Külliyesi”, *TDVİA*, Cilt:1, İstanbul 1997, s. 68-72. Nina Ergin, “Taking Care of Imarets: Repairs and Renovations to the Atik Valide İmaret, İstanbul, circa 1600-1700”, *Feeding People, Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, Eren Yay., İstanbul 2007, s. 151-167. Betül Güleğül Ekimci, Üsküdar'ın Vakıf Eser Kültür Mirası ve Korunması İçin Öneriler *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2011. Ahmet Yılmaz, Osmanlı Mimarisinde Külliye Olgusu ve Atik Valide Külliyesi Örneği, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2001. Mehmet Ekiz, Nevşehir'de Türk Dönemi Mimari Eserleri, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006. Pınar Sürmen, Laleli Külliyesi İmaret Restorasyon Projesi, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2005.

⁹ Bkz., Osman N. Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.; Ergin, *Fatih İmaret Vakfiyesi*, İstanbul Belediye Matbaası, İstanbul 1945.; Ömer Lütfi Barkan, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XXIII, Sayı 1-2, 1962-1963, s. 239-296.; Doğan Kuban, “Anadolu Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı VII, İstanbul 1968, s. 53-75.; Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıflar Tahrir Defteri*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1970.; Hilmi Ziya Ülken, “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, s. 13-39.; Tülay Reyhanlı, “Osmanlı Mimarisinde İmaret: Külliye Üzerine Notlar”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Cilt XV, Sayı 1-2, Ankara 1976, s. 121-131. Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK.Yay., Ankara 2000.

¹⁰ Son döneme ait başarılı ve örnek bir çalışma için bkz., Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara 2003, TTK.

¹¹ Yediyıldız, a.g.m., s. 206-7.

¹² Ergin'in bu alandaki bazı çalışmaları için bakınız: *Türk Şehirciliğinin Tarihi İnkişafı*, İ.Ü. Hukuk Fakültesi İktisat ve İctimâiyât Enstitüsü Yay., İstanbul 1936; *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, Burhaneddin Basımevi, 1938; “İstanbul'da Türklerin Beş Yüz Yıllık İmar ve Yerleşme Hareketleri”, *Tarih Mecmuası*, Ağustos 1982, s. 40-46.

¹³ Osman Nuri Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 3-4.

Osmanlı kent tarihçilerinin, şehirleşme ve iskân çalışmalarında referans aldıkları isim ise Ömer Lütfi Barkan'dır. Osmanlı kentlerinin fiziki, sosyal, kültürel ve ekonomik alt yapısını *imaret sistemi*¹⁴ kapsamında ele alan Barkan'ın çalışmaları, bugün hâlâ önemini korumaktadır. Barkan vakıflara ilişkin ilk dönem çalışmalarında (1940'lı yıllar) şehirleşmeyi iskân, kolonizasyon ve bu süreçte devletin aldığı tedbirler ve üstlendiği fonksiyonlar üzerinden inceler.¹⁵ 1950'li yıllarda Osmanlı bütçeleri üzerine derinleştirdiği çalışmaları 60'lı yıllardan itibaren vakıf muhasebe defterlerine kaymış ve ikinci dönem olarak adlandırabileceğimiz bu yıllara ait eserlerinde vakıf muhasebe defterlerinden hareketle vakıfların kuruldukları bölgelerdeki kentin sosyal ve ekonomik hayata etkisine vurgu yaparak, vakıf-imaret-şehir ilişkisine dair kıymetli çalışmalar yapmıştır.¹⁶

XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, gerek Weber'in başlattığı İslam şehirlerinin fiziki yapısının amorf ve kaotik olduğu tezine karşı ve gerek Oryantalistlerin İslam şehirleri üzerine yaptıkları genelleyci yaklaşım tartışmaları etrafında, İslam ve Osmanlı şehir yapılarında vakıfları da merkeze alan önemli çalışmalar yapılmıştır.¹⁷ Aynı

¹⁴ Daha yakın bir zamanda Bahaeddin Yediöldüz, Barkan'ın kullanmış olduğu *imaret sistemi* yerine *hayrat sistemi* kavramını kullanmıştır. Bkz. "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Hayrat Sistemi", *Osmanlı: Toplum*, 1999, c. V, s. 17-33.

¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, c. II, Ankara 1942, s. 279-304; "Vakıfların Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller", *Vakıflar Dergisi*, c. II, Ankara 1942, s. 354-365; "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak sürgünler I", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XI, Sayı: 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, s. 524-569; "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak sürgünler II", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XIII, Sayı: 1-4, Ekim 1951-Temmuz 1952, s. 56-78.

¹⁶ Ö. L. Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XXIII, Sayı 1-2, 1962-1963, s. 239-296; "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı:2, 1964, s.235-377.; "Süleymaniye Camii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993-994/1585-1586", *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, Ankara 1971, s. 109-161.; "Fatih Camii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII, Sayı:1-2, 1962-63.

¹⁷ İslam ve Osmanlı şehir ve kentlerinin fiziki ve sosyal yapısında Oryantalist bakış açılarını tartışmaya açan ve Osmanlı şehirlerinin kendine has mahalle, sokak yapısı ve oluşumlarını ve bu sistem içinde yer alan bedesten, çarşı, han, cami, külliye gibi vakıf mimari yapıların kentlerin oluşumunda meydana getirdikleri panoramayı ortaya koyan bazı çalışmalar için bakınız: Halil İnalcık, "İstanbul: an Islamic City", *Journal of Islamic Studies I*, 1990, s. 1-23. Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı VII, İstanbul 1968, s. 53-75. Mustafa Cezar, *Tipik Yapıları İle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Yay., İstanbul 1985. Özer Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Bellekten*, Sayı: 203, Ankara 1988, s. 667-683; "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt: II, Ankara

dönemde tahrir defterlerinden hareketle sancak ve kazalardaki vakıf yapıların neler olduğu, gelirlerinin ve mülklerinin nerelerde olduğu, nasıl harcandığı ortaya konularak vakıfların şehirlerin sosyal ve ekonomik hayatı üzerindeki etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.¹⁸ Şehir tarihçileri vakıfların, şehirlerin oluşumu, vakıf iş merkezleri sayesinde şehirdeki ticarî altyapıların desteklenmesi, yeni mahallelerin kurulması ve canlanması, şehir merkezlerindeki kamusal alanların ve şehrin fiziki biçimlerinin belirlenmesi, fetih ve İslamlaştırma politikasının aracı gibi rollerini ön plana çıkartmışlardır.

Vakıf Hukuku Çalışmaları: Vakıf müessesesinin çok boyutlu oluşu ve Osmanlı toplumundaki istisnaî yeri sebebiyle bu konudaki literatür de bir hayli zengindir. Osmanlı öncesi vakıf hukuku, Hanefî mezhebi, Ahmed bin Hanbel ve öğrencileri İmam Muhammed ve İmam Yusuf'un görüşleri etrafından gelişmiştir. Vakıf hukukunun temelini Osmanlı öncesinde atılmış olması ve planının çizilmiş olması gerçeğine karşılık, bu alanda Osmanlı döneminde de önemli gelişmeler sağlanmış, uygulama ile paralel olarak İslâm vakıf hukuku çeşitli açılardan geliştirilmiş, önceki dönemlerde mevcut olmayan birtakım yeni uygulamalarla da zenginleştirilerek ayrıntılı bir yapıya ulaşmıştır. Osmanlı vakıf hukuku, ağırlıklı olarak, Osmanlı merkezî idaresinin resmi mezhebi olan Hanefî mezhebinin görüşleri etrafında şekillenmiş, uygulama ile bağlantılı olarak ortaya çıkan tartışmalar da yine bu çerçevede bir çözüme kavuşturulmuştur.¹⁹

Osmanlı Döneminde vakıf hukuku çalışmalarının daha çok fıkıh kitapları içinde değerlendirildiği ve Osmanlı öncesi fıkıh kitaplarına referansla ele alındığı görülür. Bu tür hükümleri vakfiyelerin sonunda yapılan hukuki tartışmalarda da görmek mümkündür. Bununla birlikte Osmanlı vakıf uygulamalarına özgün olan; para vakıfları, icareteyn, gedik, irsadi-gayri irsadi vakıflar, vasiyet yoluyla yapılan evlatlık vakıflar

---

1981, s. 1265-1274.; *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara 1995; *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, TTK Yay., Ankara 2006.

¹⁸ Bu tür çalışmaların önemli örneklerinden bazıları için bakınız: Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK. Yay., Ankara 1999. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK. Yay., Ankara 1989. M. Ali Ünal, *XVI. Asırda Harput Sancağı*, TTK. Yay., Ankara 1989. Fatma Acun, *Karahisar-ı Şarki ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)*, TTK. Yay., Ankara 2006. Heat W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583: Trabzon Örneğinde Osmanlı Tahrir Defterlerinin Şehirleşme ve Demografik Tarihi İçin Kaynak Olarak Kullanılması*, (Çev. Demet-Heat Lowry), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1998.

¹⁹ Tahsin Özcan, "Osmanlı Vakıf Hukuku Çalışmaları" *Türkiye Araştırmaları Literatür Degisi III*, Sayı: 5, 2005, s. 513

gibi özel konularda uzun ve detaylı risale ve çalışmaların kaleme alındığı görülür. Ancak vakıf hukukuna yönelik kapsamlı ve müstakil eserlerin kaleme alınması, XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın başlarına tesadüf etmektedir. Bu dönemde *Mecelle*'yi hazırlayan komisyon içinde görev alan ve *Mecelle* tarzında maddeler halinde kaleme aldığı *İthâfî'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkâf* adlı eseriyle Ömer Hilmi Efendi ile Şûrâ-yı Devlet Azalığı yapmış olan Ali Haydar Efendi'nin *Tertîbü's-Sunûf fî Ahkâmi'l-Vukûf* adlı eserleri, Cumhuriyet'in ilanı sonrasında vakıflar hakkında yapılan çalışmalara referans olması açısından son derece önemlidir. Yine XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Elmalılı Hamdi Yazır ile Ebu'l-Ûlâ Mardin'in Osmanlı vakıf hukukunun (ahkâm-ı evkâf) birer özeti mahiyetindeki eserleri söz konusu alanın temel kaynaklarındandır.²⁰

Cumhuriyet döneminde Osmanlı vakıf hukuku alanında yapılan çalışmalar, yeni kanun ve düzenlemeleri de kapsayarak birkaç alanda ele alınmıştır. Ebu'l-Ûlâ Mardin, M. Fuad Köprülü ve Ali Himmet Berki gibi araştırmacıların Osmanlı dönemindeki vakıf hukukuna dair mevzuatlar ve uygulamalar üzerine yaptıkları kıymetli çalışmaları, Osmanlının son dönemindeki vakıf hukukuna dair yapılan çalışmaların devamı olarak görebiliriz. Özellikle Fuad Köprülü'nün çalışmaları, sadece vakıf hukuku alanında değil, ekonomik, sosyal ve beşeri alanlarda da Osmanlı vakıf olgusunun akademik alana taşınması açısından son derece önemlidir.

Cumhuriyet döneminde vakıf hukukunda yapılan çalışmaların bir diğer ana eksenini, yeni hukuksal düzenlemeler çerçevesinde yapılan araştırmalar oluşturur. Lozan'la birlikte başlayan hukuksal düzenlemeler hiç şüphesiz vakıf hukukunda da değişiklikler getirmiştir. Bu dönemde pozitif hukuk çerçevesinde uygulamada ve mevzuatta meydana gelen değişimlerle birlikte, 2762 sayılı vakıflar kanunu, medeni kanun, azınlık vakıfları gibi hukuki düzenlemeleri konu edinen çalışmalar ayrı bir alan oluşturmaktadır. Cumhuriyet döneminde, vakıf hukukundaki yeni düzenlemeler ve uygulamalara dair akademisyenlerin dışında, hukuk formasyonuna sahip avukat, Yargıtay ve Danıştay üyeleri hâkimlerin de kapsamlı çalışmaları olmuştur.²¹

²⁰ Özcan, a.g.m., s. 515-19

²¹ Neşet Çağatay, "İslamda Vakıf Kurumunun Miras Hukukuna Etkisi", *Vakıflar Dergisi 11*, 1976, s.1-6; Ömer Hilmi Karınabâdizâde-İ. Sungurbey, *Eski Vakıfların Temel El Kitabı*, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978; Hüseyin Hatemi, *Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul 1979; İsmet Sungurbey, *Eski Vakıfların Yeni Sorunları*, Maltepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001; Yuda Reyna-Ester Moreno Zonana, *Son Yasal Düzenlemelere Göre Cemaat*

Cumhuriyet dönemi vakıf hukuku alanında yapılan çalışmaların bir diğer ayağını ise Ahmet Akgündüz²² ve Nazif Öztürk'ün²³ çalışmaları oluşturur. Bu çalışmalar vakıfların tarihi teşekkülü, türleri, hizmet alanları, idari ve yönetsel birimlerine dair detaylı ve bütüncül bilgiler sunar. Bu iki çalışmanın, vakıf konusunda 1990 sonrasında hazırlanan yüksek lisans ve doktora tezlerinin giriş kısımlarında ele alınan “Vakıf nedir? Vakıf türleri nelerdir? Vâkıfta aranan şartlar nelerdir? Evkâf-ı Hümayun Nezareti'nin yapısı ve teşkilatlanması nasıldır?” gibi birçok sorunun cevabı için referans kitaplar olduğu görülür.

Vakıf hukuku konusunda yukarıda kısaca değerlendirmeye çalıştığımız çalışmalar, bazı tali konularda farklılık arz etmekle birlikte ana hatları itibariyle benzer içeriğe sahiptir. Osmanlının son dönemlerine, Cumhuriyetin ilk yıllarına rastlayan ve Hanefi mezhebi esas alınarak hazırlanan vakıf hukuku alanındaki eserler daha çok *mecelle* tarzı ve ders notları şeklinde hazırlanmıştır. Akademik anlayışla kaleme alınmayan, bütünsellikten yoksun, dil ve üslup bakımından ağır ve anlaşılması zor olan bu çalışmaların, günümüz araştırmacılarına yeteri kadar hitap etmediği görülmektedir. Kazuistik kanun metinleriyle ve uygulama örnekleriyle dolu avukat ve hâkimlerin yaptığı çalışmalarda da aynı durum gözlemlenmektedir. Bu alanda, Osmanlı vakıf hukuku uygulamalarının günümüze uygulanabilirliğinin güzel bir örneği olan, Murat Çizakça'nın para vakıflarının günümüzün özel sermayeye veya mikro finans uygulamalarına örnek teşkil edebileceği tezine²⁴ benzer çalışmalara ihtiyaç olduğu aşikârdır.²⁵

Vakıfları, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş. Yayını, İstanbul 2004; M.Serhat Yener, *Eski Vakıf Davalarına Giriş: Vakfiyeden Doğan Evladiye, Galle, Tevliyet, Ücret ve Sila Davaları*, Kartal Yayınevi, Ankara 2004; Ali Em, *Türk Hukuk Siteminde Vakıflar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2006; Dilek Kurban-Kezban Hatemi, *Türkiye'de Yabancılaştırma Hikayesi: Türkiye'de Gayrimüslim Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Sorunu*, TESEV Yayınları, İstanbul 2009; Eraslan Özkaya, *Eski Vakıf Hukuku*, Seçkin Yayınevi, Ankara 2013.

²² Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 3. Baskı, İstanbul 2013.

²³ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

²⁴ Murat Çizakça, “Cash Waqfs of Bursa (1555-1823)”, *JESHO*, 1995, c. 38, sy. 3, s. 313-353; “Rise of Islamic Banks and the Potential for Venture Capital in the Middle East”, *Özel Finans Kurumları ve Türkiye Uygulaması Sempozyumu*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırma Merkezi, İstanbul 1998, s. 182-203; *Risk Sermayesi: Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İlmî Neşriyat, İstanbul: 1993. Osmanlı para vakıflarını Üsküdar örneğinde, nukud vakıflar üzerine yapılan hukuki tartışmalarıda ortaya koyan önemli bir çalışma için bakınız: Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK. Yay., Ankara 2003.

²⁵ Özcan, a.g.m., s. 536.

Geçen yüzyılın son çeyreğinden itibaren hız kazanan vakıf çalışmaları sempozyum, uluslararası etkinlikler, konferans, editoryal kitaplar²⁶ ve *Vakıflar Dergisi*'nin dışında çeşitli dergilerin vakıf özel sayıları²⁷ ile devam etmiş ve işlenen konular da zenginleşmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü vakıf haftası etkinlikleri kapsamında düzenlediği sempozyum, konferans ve çalıştayları, 2006 yılından itibaren her yılı muhtelif temalarla kutlamak suretiyle, alanında uzman akademisyenlerin katkılarıyla vakıf araştırmalarını zenginleştirmeye ve farkındalık yaratmaya çalışmaktadır. Her yıl Mayıs ayının ilk haftasında kutlanan Vakıf Haftası kapsamında düzenlenen ve “Vakıf ve Su, Vakıf ve İstanbul, Balkan vakıfları, Vakıf ve Sağlık, Vakıf ve Eğitim, Vakıf ve Şehircilik” gibi tematik başlıklarda hazırlanan sempozyumlar 2014 yılında Vakıf ve İktisat konu başlığıyla kutlanmıştır. Bu girişimlerin vakıf müessesesi üzerine yapılan araştırmaların artmasına katkısı henüz ölçülebilir değildir, ancak vakıf araştırmalarının sınırlarını zenginleştireceği aşikârdır.

Buraya kadar vakıflar üzerine yapılan bazı çalışmaların kısa bir değerlendirmesini yapmaya çalıştık. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi konumuz, vakıf çalışmaları literatürü olmadığından vakıflar konusunda yapılan çalışmaların tamamının bibliyografyasını çıkartmak ve bu çalışmaları tartışmaya açmak niyetinde değiliz. Bu kısa girizgâhı yapmamızın sebebi, vakıf incelemelerinin öncesi ve hâlihazırdaki durumunu ortaya koyarak; vakıf literatürüne Atik Valide Sultan İmaret Sitesi örneğinde nasıl farklı bir yaklaşımda ele alınabileceğini göstermektir.

Nurbanu Valide Sultan'ın 1582'de Üsküdar'da kurduğu Atik Valide Sultan Vakfi muhasebe defterleri esas alınarak hazırlanan bu çalışmada imaret sitelerinin Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında hangi fonksiyonları icra ettikleri üzerinde durulacaktır. Çalışmada her yıla bir vakıf muhasebe defteri yerleştirilerek Atik Valide Sultan İmaret Sitesi'nde vakfin 1686-1727 yıl aralığı incelenecektir. İmaretlerin Osmanlı günlük

²⁶ Ninan Ergin, Christoph K. Neumann ve Amy Singer tarafından hazırlanan ve Osmanlı İmaret kurumlarını farklı yönleriyle ele alan 14 makaleden oluşan *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire* isimli kitap vakıf çalışmalarının bir alt grubu olan imaretler üzerine odaklanarak bu alandaki nadir örnek kitaplardandır.

²⁷ *Journal of the Economic and Social Social History of the Orient (JESHO)* dergisi 38. Sayısını vakıf özel sayısı olarak çıkartmış ve farklı coğrafyalarda, farklı zamanlara ilişkin farklı konular ele alınmıştır. Dergide yer alan yazılar mekân, zaman ve konu bütünlüğü açısından bir birliktelik oluşturamamış olsa da vakıf çalışmalarında yeni açılımlar getirmiştir. Aynı durum, 1997 yılında yayınlanan 4. sayısını vakıf özel sayısı olarak çıkartan *Islamic Law and Society* dergisi için de geçerlidir.

hayatında ne ifade ettiği, külliye'nin personel kadrosunun nasıl oluşturulduğu, hangi alanda hangi özellikte kişilerin istihdam edildiği, imaret sitesi çatısı altında kaç kişinin çalıştığı ve istihdama katkısının nasıl ve ne oranda meydana geldiği, yönetim ve denetim sisteminin nasıl gerçekleştiği, imaretler üzerinde merkezi idarenin doğrudan denetiminin olup olmadığı meseleleri de ele alınacaktır. Ayrıca 1686-1727 arasında Atik Valide Sultan Vakfı'nın yıllık gelirinin ve giderinin ne kadar olduğu, söz konusu gelirlerin vakfa ait hangi gelir ünitelerinden temin edildiği ve nerelere harcandığı, yapılan masrafların nevi, miktar ve fiyatlarının nasıl ve ne oranda gerçekleştiği, imarette günlük ne tür yemeklerin pişirildiği ve kimlere dağıtıldığı, yemeklerin çeşitlerinde ve dağıtımlarında herhangi bir hiyerarşi ve statüye dikkat edilip edilmediği, Atik Valide Sultan İmareti sitesinin hangi birimlerden oluştuğu ve hangi alanlarda hizmet verdiği, darüşşifada ne tür tedavilerin hangi ilaçlarla uygulandığı üzerinde de durulacaktır. Bunların yanında XVII. ve XVIII. yüzyıl Osmanlı Üsküdar'ında bir ailenin asgari geçim düzeyi, imaret siteleri üzerinden aile bütçelerinin oluşturulup oluşturulmadığı, büyük ziraî ve iktisadî kaynaklarla kurulan, devasa bütçeli bir kurum olan Atik Valide Sultan Vakfı'nın niçin uluslararası bir şirkete dönüşemediği ve faaliyetine son vermek durumunda kaldığı gibi konular da tetkik edilecektir. Bu süreçte karşılaştırma yapabilmek ve farklılıkları/benzerlikleri görebilmek için hem Atik Valide Sultan İmareti'ne ait daha erken ve daha geç dönem bazı muhasebe kayıtlarına hem de aynı/yakın dönemdeki bazı külliye'nin muhasebe defterlerine de bakacağız. Bu süreçte muhasebe defterlerinden elde edilen veriler, imaretle organik bağı olan vakfiyedeki verilerle kıyaslanarak değişim ve dönüşümleri tespit etmeye çalışacağız. Böylece genel olarak sanat tarihi, mimari ve hayırseverlik boyutuyla ele alınan külliye'nin, malî ve ekonomik faaliyetlerinin ayrıntılı bir şekilde incelendiği takdirde Osmanlı ekonomisine ve iktisadî hayatına dair önemli bilgiler içerdiğini göstermeyi hedefliyoruz.

0.2.Araştırmanın Kaynakları

Çalışmada çeşitli arşiv kaynaklarından faydalanılmıştır. Ancak kullanılan temel kaynak grubunu vakıf muhasebe defterleri oluşturmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi başta olmak üzere, arşivlerimizde bolca rastlanan vakıf muhasebe defterleri içerik olarak çok geniş alanlarda sunduğu istatistiksel verilerle üzerinde durulması gereken önemli bir kaynak grubudur. Bu defterler çeşitli ölçekteki birçok vakıf için tutulmuştur. Ancak en

özgün ve türünün en gelişmiş örneklerine imaret sistemini barındıran selâtin vakıfları, vüzera vakıfları, haseki ve valide sultanların kurdukları büyük vakıflarda rastlanır. Bazı büyük vakıflar için 100 yıllık bir dönemi bu defterlerden kesintisiz takip etmek mümkündür. Söz konusu defterler Vakıf Kayıtlar Arşivi'nde de yer almakla birlikte ekseriyetle Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkâf-ı Haremeyn Muhasebesi, Kamil Kepeci ve Maliyeden Müdevver Defterler tasniflerinde yer almaktadırlar.

Bu defterler malî yılın bitiminde müteveli gözetiminde görevli kâtip tarafından ayrıntılı müfretad defterleri de kontrol edilerek hazırlanır, yerel kadının da imza veya mührünü aldıktan sonra mühürlü torba içinde incelenmesi için dönemin vakıf nazırlığına gönderilirdi. İlgili nazırlıkça hesapların denetimi yapılır, gerekli görülürse müteveli veya kâtip veya her ikisi merkeze çağrılır muhasebe kayıtları tekrar gözden geçirilirdi. Muhasebe defterinin teftiş, düzeltme ve onay işlemleri bittikten sonra, defter hacimli ise bir icmal özet defteri düzenlenir sonrasında da arşivlenirdi.

Muhasebe defterinin girişinde defterin türü belirtilir. Dönemin ifadesi ile bunlar “*muhasebe-i mahsulât ve ihracat-ı evkaf*” defterleridir. Devamında ait olduğu vakfın ismi ve kurulduğu yeri, sorumlu mütevellinin, kâtibin ve ilgili vakıf nazırının ismi ve muhasebenin dönemi ve defterin sonunda da mührünü vuran kadının ismi belirtilir.

Defterlerde temelde gelirler ve giderler başlığı altında iki bölüm yer alır. Gelirler kısmında ilgili cari yıl içerisinde vakıf kasasına giren ve henüz kasaya girmemiş ama kişilerin elinde borç olarak gözüken bütün gelirlerin kalem kalem nerelerden ve kimlerden alındığı belirtilir. Aynı bölümde imaret kilerinde önceki yıllardan kalan çeşitli gıda maddelerinin satışından elde edilen gelirler de yer alır. “*Ani'l-mebî'ât*” başlığı altında yer alan bu satışlardan elde edilen gelirler genelde düşük meblağlar olsa da, bazı olağandışı durumlarda (kıtlık, kuraklık, yangın gibi sebeplerle temel gıda maddelerinde ortaya çıkan fahiş fiyat artışlarında) büyük imaret kilerlerinin şehrin iâşesine yönelik piyasaya yüklü miktarda mal arzıyla bu satışların da yüksek meblağlara çıktığı ender zamanlar olmuştur.

Giderlerle (*el-mesârifât*) ilgili ana kayıt “*vuzi'a min zâlike*” başlığı ile başlar. Bu başlık altında ilgili cari yıl içerisinde yapılan toplam harcama yer alır. Devamında, yapılan

harcamalar çeşitli başlıklar altında incelenir. Bu kısım araştırmacılar için çok kıymetli veriler barındırır.

Son bölümde “*el-bâki*” veya “*el-mîzân*” başlığı altında gelir-gider muhasebesi yapılır, henüz tahsil edilememiş gelirler de düşülerek vakfın cari yıl içerisindeki geliri tespit edilir. Bazı defterlerde son kısımda muhasebenin özeti olan icmal ile o yılın kiler hesabının ayrıntılı dökümü de verilir. Kullanılacak olan bu kaynak grubu siyakat ile kaleme alınmış ortalama 6-15 varak uzunluğunda defterlerdir.

İmaret sitelerinin kuruluş ve işleyiş biçimlerine dair en önemli kaynak hiç şüphesiz vakıfların hukuki kuruluş belgelerini oluşturan vakfiyelerdir.²⁸ Vakfiye veya vakıfname diye adlandırılan bu belgeler, vâkıfın/vâkıfenin vakıfla ilgili her türlü yönetim ve işleme dair iradelerinin ortaya konulduğu, kadı ve şahitler huzurunda imza altına alınan hukukî/yasal belgelerdir. Vakfiye, vakıfla ilgili birçok alanda çok detaylı ve kıymetli bilgiler sunar. Vakfın kuruluş amacı, hangi hizmetleri hangi kaynakları kullanarak yerine getireceği, vakfiyede açıkça belirtilir. Yine, vakıfta görev alacak personel kadrosu; hizmetin görüleceği yerler, bu hizmeti yerine getirecek olan kişiler ve bunların özellikleri, sayıları, alacak oldukları ücretleri, vb. hususların tamamını, vakıfların kuruluş belgeleri olan vakfiyelerinde açıkça görmek mümkündür. Bu açıdan vakfiyeler, Osmanlı devletinin sosyo-ekonomik yapısına dair sunduğu verilerle önemli bir kaynak grubu olarak karşımıza çıkar.

Ancak, vakıfları tarihi bir süreç içinde, geniş bir zaman diliminde değerlendirmeye çalıştığımızda vakfiyede yer alan bilgilerin yetersiz kaldığı görülmektedir. Ekonomik açıdan ele aldığımızda her ne kadar vakfiyelerde bütün gelir kalemleri listelenmiş olsa da, yıllık bazda ve zaman içinde ne kadar gelir sağlandığı sorusuna yanıt vermez. Yine, vakıf bünyesinde görev alanların listesi ve alacak oldukları ücretler, vakfın kuruluş belgesi olan vakfiyede yer almakla beraber, personel kadrosunda ve maaşında meydana gelen artışları vakfiyelerden tespit etmek mümkün değildir. Vakıfları geleceğe taşıyan hayır kurumlarındaki tamirat ve bakım giderlerini de vakfiyelerden tespit etmek mümkün değildir. Örnekleri çoğaltabiliriz, çünkü vakfiye, belirli bir zamanda ve

²⁸ Vakfiye ile ilgili geniş bir değerlendirme için bakınız. Ruth Roded, “Quantitative Analysis of Waqf Endowment Deeds: A Pilot Project”, *Osmanlı Araştırmaları*, 9, 1989, s. 51-76.

mekânda yazılmış, hükümleri tespit edilmiş ve kadı huzurunda imza altına alınmış tarihi bir vesikadır. Vakfiyelerin tespit ettiği hususların, iktisadî ve sosyal konjonktüre paralel olarak meydana gelen değişim ve dönüşümlerden etkilenmemesi mümkün değildir.

Kısaca, vakfiyeler birçok açıdan çok kıymetli bilgiler içermekle beraber, finansal açıdan sunulan bilgiler yetersiz kalır.²⁹ Bu eksiklik ilk defa Barkan tarafından ortaya konulmuştur.³⁰ Türkiye’de arşiv belgelerine dayalı iktisat tarihi çalışmalarının başlatıcısı olarak kabul edilen Barkan’ın çalışmalarında kaynak olarak, vakıf muhasebe defterlerini ele aldığı görülür.³¹ Vakıfların şehirleşme ve kamu alanına katkısını *imaret sistemi* çatısı altında toplayan Barkan, imaret sitelerine ait vakıf muhasebe defterlerini kullanarak, Osmanlı ekonomisine, bütçe ve fiyat hareketlerine dair yaptığı çalışmalarıyla bu kaynakların ekonomide nasıl kullanılacağına ilk örneğini ortaya koymuştur. Barkan’ın çalışmaları, bugün hâlâ bu alanda ortaya konulmuş kıymetli eserler olarak kabul edilmektedir.

Vakıf muhasebe defterlerini çalışmalarında kullanan bir diğer araştırmacı Suraiya Faroqhi’dir. Faroqhi, muhasebe defterlerinin yanında, tamamlayıcı kaynaklar olarak da *mufassal tahrir defterleri*, *evkâf defterleri*, *muhâsebe icmâl defterleri* ve kuruluşun vakfiyesini birlikte kullanarak; vakfin malî durumundaki değişikliklerle dönemin tarımsal koşulları arasında karşılıklı bir ilişki oluşundan hareketle, vakfin malî durumundaki değişikliklerin tarımsal koşullardaki değişimin bir yansıması olarak yorumlanabileceğini ileri sürmüştür.³² Faroqhi, vakıf muhasebe defterlerini küçük vakıflara uygulayarak, bireysel vakıfların ekonomik ve iktisadî yapılarının, kentsel ve kırsal ekonomilerin iktisadî fotoğraflarının tespit edilmesinde kullanmıştır. Bu açıdan

²⁹ Kayhan Orbay, “The Magnificent Süleymâniye Owed A Debt To The Butcher and the Grocer”, *Belleten*, Cilt: LXXV Sayı:272, s.90-91.

³⁰ Barkan, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi”; yine başka bir değerlendirme için bkz., Roded, a.g.m.

³¹ Ömer Lütfi Barkan, a.g.m.; Barkan, “Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı:2, 1964, s.235-377.; Barkan, “Süleymaniye Camii ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993-994/1585-1586”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, Ankara 1971, s. 109-161.; Barkan, “Fatih Camii ve İmaret Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII, Sayı:1-2, 1962-63.

³² Bkz., Suraiya Faroqhi, “Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya, The Zaviye of Sadreddin-i Konevi”, *Journal of the Economic and the Social History of the Orient*, XVII/2, 1974, s.145-172.; Faroqhi, “Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth-Century Documents”, *Turcica* 13, 1981, s. 90-122; Faroqhi, “Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing: The Worldly Affairs of the Mevlevi Dervishes (1595-1652)”, *Turcica* XX, 1988, s.43-70.

araştırmacı, söz konusu kaynak grubunu mahalli ve bölgesel ekonomilerde nasıl kullanılacağına örneğini vermiştir.

Vakıf muhasebe defterlerini, hemen hemen bütün çalışmalarında temel kaynak olarak kullanan Orbay, bu alanda hem nicel hem de niteliksel olarak çok kapsamlı çalışmalara imza atmıştır. Metot olarak Faroqhi'nin yöntemini kullanan araştırmacı, dönem olarak genelde XVII. yüzyılı, özelde de celâli isyanları dönemini ele alır. Araştırmacı, vakfın ana gelir kaynağını oluşturan tarımsal gelirlerden hareketle, dönemin siyasal ve sosyal olaylarının vakıf gelirlerindeki artış ve azalmalara olan etkisini, kırsal ve kentsel ekonomilerde nasıl okunabileceğinin tespitlerini yapar. Başka bir ifadeyle Orbay, vakıf muhasebe defterlerini kullanarak, vakıfların bölgesel ve yerel ekonomideki tarımsal ve iktisadî fonksiyonlarının, kentsel ve kırsal bölgelerin tarımsal koşullardaki değişimlere paralellik arz ettiğini ortaya koyar. Bu paralellikten hareketle de, Osmanlı kentlerinde tarımsal üretimdeki artışları ve azalmaları görmeye çalışır.³³

Son olarak Tefik Güran'ın çalışmasından³⁴ bahsetmek istiyoruz. Güran, Süleymaniye ve Süleyman Paşa Vakıflarına ait çeşitli muhasebe defterlerinden hareketle, XVI. yüzyılın son çeyreğinden XIX. yüzyılın ortalarına kadar vakıfların gelir ve giderleri başta olmak üzere farklı alanlarda çok kıymetli istatistikî veriler sunmuştur.

Atik Valide Sultan İmaretini konu alan bu çalışma ise 1686-1727 tarih aralığı ile sınırlandırılmıştır. Seçimde birkaç sebep etkili olmuştur. Öncelikle 1582 yılında kurulan vakfın, kuruluşunun 100. yılında vakfiyedeki öngörülen şartların gerçekte nasıl uygulandığı ve vakfın bir asır sonra ekonomik ve malî açıdan hangi aşamada olduğu

³³ Kayhan Orbay'ın bazı çalışmaları için bkz., Kayhan Orbay, "The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezid II's Waqf in Amasya (1594-1657)", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih, Ankara 2001.; Orbay, "Gazi Süleyman Paşa Vakfı'nın Mali Tarihi ve 17. Yüzyılda Trakya Tarımsal Ekonomisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 30, Sayı:49, 2011, s.145-181.; Orbay, "Bursa'da Sultan II. Murad Vakfı'nın Mali Tarihi (1608-1641)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 61, Sayı:2, 2011, s.293-322.; Orbay, "The Waqf of Saruca Pasha in Gallipoli and Agricultural Economy in 17th Century Thrace", *OTAM*, Sayı:27, 2010, s.143-165.; Orbay, "16. Ve 17. Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmaret'inin Mali Tarihi (1553-1650)", *OTAM*, Sayı:22, 2007 s.125-158.; Orbay, "Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları; Vakfiyeler, Şeriye Sicilleri, Mühimmeler, Tahrir Defterleri ve Vakıf Muhasebe Defterleri", *Vakıflar Dergisi*, 29, s. 27-41. Ankara 2007.; Orbay, "Structure and the Content of the Waqf Account Books as Sources for Ottoman Economic and Institutional History", *Turcica, Revue D'Etudes Turques*, 39, 2007, s. 3-48.

³⁴ Tefik Güran, *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitapevi Yayını, İstanbul 2006.

yönündeki sorular bizi XVII. yüzyılın sonlarını başlangıç olarak almaya itmiştir. İmaretin yıllık muhasebe defterleri, 1686 senesinden itibaren düzenli olarak takip edilebildiği için 1686 tarihini başlangıç olarak aldık. Yapılacak olan iktisadî ve malî analizlerin hata oranlarını en aza indirebilmek için veri toplama aralığını uzun tuttuk ve parantezi 1727 yılı ile kapattık. Bu açıdan muhasebe defterlerinin kapsadığı tarih aralığı çalışmanın kapsadığı zaman diliminin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. Yine ilgili dönemde özellikle Lale devrinde paranın değerinin ve ekonomik istikrarın görece statik olması hasebiyle oluşturmayı planladığımız fiyat ve bütçelerin süreç dâhilinde rasyonel değerler bazında ele alma isteği söz konusu sınırlandırmayı yaparken dikkat ettiğimiz bir diğer husus oldu. Atik Valide Sultan İmaretî'nin seçilmesinin sebebi ise, mevcut çalışmaların genellikle padişah, vezir ve paşa gibi selâtin ve vüzerâ vakıflarının yani eril yönetici sınıfa mensup kişilere ait olması, bununla birlikte yönetimde ve hayırseverlikte etkin rol oynayan kadın bânilere ait araştırmaların oldukça sınırlı kalmasından ileri gelmektedir. Bir kaynak grubu olarak vakıf muhasebe defterlerini kullanan yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak burada tek vakıf üzerinden kesintisiz 40 yıllık bir dönem incelenecektir. 1686-1727 arasını kapsayan bu dönemde vakfın bütün gelir ve gider kalemleri tespit edilecek ve bütçeleştirilecektir. Yine, bu tarz araştırmalarda incelenmeye tabi tutulmayan, ancak vakıfla olan organik bağı açısından son derece önem verdiğimiz Nurbanu Sultan'ın vakfiyesini ayrıntılı analize tabi tutacağız. Tek vakıf üzerinden imaret, vakfiye ve muhasebe defterleri ekseninde derinlemesine yapılacak incelemelerin, kurumların tarihinin yanında Osmanlı tarihinin farklı sokaklarına açılan yeni pencereler sunması bakımından Atik Valide Sultan Vakfı İmaret Sitesi ve benzeri kurumların bıraktıkları belgeler, araştırmacılarını beklemektedir.

1.BÖLÜM

İMARET VE ATİK VALİDE SULTAN İMARETİ

1.1. İmaret Kavramı

Bina yapma, oturulacak hale getirme, şen ve imar etme gibi anlamları olan Arapça *imara* kelimesinin Osmanlıdaki özgün kullanımı olan imaret, lügatte ümran, bayındırlık, öğrencilere ve fakirlere yemek pişirilip dağıtılan yer, aşevi veya aşhane olarak tanımlanmıştır.³⁵

İslam Ansiklopedisi'nin ilk baskısında imaret kavramına ilişkin kısa bir paragraf yer almakla³⁶ birlikte, ikinci baskıda herhangi bir tanımlama yapılmamıştır. İkinci baskıda imaret, Halil İnalçık tarafından “matbakh” başlığı altında değerlendirilmiştir. İmaret kavramı hakkında en geniş tanımlama *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde, “külliye” de ayrı bir başlıkta ele alınmıştır.³⁷ 2000’li yıllardan sonra ortaya çıkan, imaret kavramını araştırmanın merkezine alarak imareti tartışmaya açan iki önemli eser yayınlanmıştır. Bunlardan biri bir doktora çalışması olarak hazırlanmış, *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem* başlığı ile yayınlanmıştır.³⁸ Osmanlı öncesi imaret örnekleri de olmak üzere imaretlerin farklı yönlerini ortaya koyan önemli bir diğer kitap ise Nina Ergin, Christoph K. Neumann ve Amy Singer editörlüğünde 2007 yılında hazırlanmıştır.³⁹ Bu konudaki araştırmalara yeri geldikçe değinileceğinden burada ayrıntısına girilmeyecektir.

³⁵ Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul H. 1317, s. 950; Mehmet Zeki Pakalın, “İmaret” , *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, İstanbul 1983, s. 61; Ferit Devellioğlu, *Lügat*, VIII. Baskı, Ankara 1998, s. 417.

³⁶ C. Huart, “İmaret”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/2, MEB Basımevi, İstanbul 1987, s. 985.

³⁷ Zeynep Tarım Ertuğ, “İmaret”, *TDVİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 219-20; Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Külliye”, *TDVİA*, C. 26, Ankara 2002, s.542-44.

³⁸ Amy Singer, *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, State University of New York Press, 2002. Kitap Tarih Vakfı tarafından, *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaretini* başlığı ile yayınlanmıştır. Amy Singer'in imaret hakkındaki diğer çalışmaları için bkz., “İmarethaneler”, *Türkler*, Cilt: 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 483-490; “Mapping Imarets”, *Feeding People, Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, Eren Yay, İstanbul 2007, s. 43-56; “Evliyâ Çelebi Seyehatnâmesi'nde İmâretler”, *Evliyâ Çelebi Konuşmaları*, Çev: H. Nazlı Pişkin, YKY, İstanbul 2011, s. 222-235; doğuan imaretle ilgili olmasa da imaret vb. vakıf kurumların topluma sundukları hizmetlerle alakalı olarak, *İyilik Yap Denize At Müslüman Toplumlarda Hayırseverlik*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

³⁹ Nina Ergin, Christoph K. Neumann, Amy Singer, *Feeding People, Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, Eren Yay, İstanbul 2007.

İmaret ve külliye üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, bir cami etrafında her biri ayrı bir hizmet alanına tahsis edilmiş medrese, dârüşşifa, tabhane, mektep, kütüphane, imâret (aşhâne), kervansaray, muvakkithane, türbe, zâyive, hânigâh vb. yapılar için her iki terimin de kullanılmış olduğu görülür.⁴⁰

“İmaret” kavramından ne anlaşılması gerektiği, bu kavramın ne ifade ettiği hakkındaki tartışmalar hala geçerliliğini sürdürmektedir. Bu kavram karmaşası imaret kelimesinin lügat anlamı ile uygulamadaki kullanım şekillerinden kaynaklanmaktadır. Kavramın kullanılış biçimine baktığımızda tartışmanın imaretin külliye diye tabir edilen cami, medrese, tabhane, darü'l-hadis, darü'l-kurra, darü's-şifa, kervansaray, muvakkithane, aşevi vb. yapı topluluğun tamamı veya bu birimlerden birinin ismi olan aşhane, mutfak, aşevi gibi isimlerle anılan yapılardan sadece biri için kullanılmasından kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır. Bu tanımlama biçimlerine Osmanlı öncesi, Türk-İslam geleneğindeki kullanım farklılıkları da eklenince kavramı tanımlamak bir kat daha zorlaşmaktadır. İmareti tanımlamadaki bu kavram karmaşası ve çözümsüzlük, Osmanlı müesseseleri üzerine kıymetli çalışmalar ortaya koymuş olan M. Baha Tanman tarafından şöyle ifade edilmiştir: “İmaret teriminin ifade ettiği bu farklı anlamlar, gerek sanat tarihini gerekse de kültür tarihini ilgilendiren diğer konularda belirli bir terminoloji karmaşasının doğmasına ve bazı araştırmacıların, kitâbe ya da belgelerdeki “imaret” teriminden hareketle, aslında başka amaçlar için tasarlanmış bir takım yapıları aşevi olarak tanımlamalarına sebep olmuştur.”⁴¹

İmaret kavramı ile ilgili karışıklıkların asıl sebebinin bilim adamlarının bunu farklı tanımlamasından kaynaklandığını ifade etmiştik. Osman Nuri Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı* adlı eserinde, imaret kavramını “Ferdîyetin Eseri: İmaret Medeniyeti=Cite” şeklinde formülüze ederek, Batı medeniyetindeki “cite”nin

⁴⁰ Ergin, Barkan, Ülken, İbrahim Hakkı Konyalı, M.Tayyib Gökbilgin gibi araştırmacılar söz konusu yapı topluluklarını tanımlamak için imaret kelimesini kullanırken, Ünver, İnalçık, Reyhanlı, Akozan, Unan gibi araştırmacılar külliye kavramını kullanır. Ergin, *a.g.e.*, s. 34-36; Barkan, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı ...”, s.39-40; İnalçık, “İstanbul An Islamic City” Çeviren: İbrahim Kalın, “İstanbul: Bir İslâm Şehri”, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Cilt: IX, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1995, s.254; Ülken, *a.g.m.*,s. 30-31; Süheyl Ünver, “Süleymaniye Külliyesinde Dârüşşifa, Tıp Medresesi ve Dârülâkâire Dair”, *VD*, II, Ankara 1942, s. 195; Feridun Akozan, “Türk Külliyesi”, *VD*, VIII, Ankara 1969, s.303-304; Reyhanlı, *a.g.m.*, s. 121-122; Unan, *a.g.e.*, 45.

⁴¹ M.Baha Tanman, “Sinan’ın Mîmârîsi İmâretler”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 1988, s. 333.

Araplardaki “Medine”ye, Türklerde ise “imaret”e karşılık geldiğini iddia eder.⁴² Yazar, Gebze’deki Çoban Mustafa Paşa İmareti’nden hareketle kervansaray, han, mektep, kütüphane, cami, medrese, aşevi gibi yapıların tamamını “imaret” kavramı ile tanımlamıştır. İmaret kavramını cami etrafında oluşan yapıların tamamı için kullanan müellif, bu kavramın anlamının zamanla daraldığını ve insanların sadece karnını doyurduğu bir mekân olarak algılanmaya başladığını ifade ederek imaretin aşhane, aşevi, mutfak manalarında kullanımını eleştirir.⁴³ Ergin özetle, imareti fakirlere, öğrencilere yemek verilen aşevi olarak değil, “imar edilmiş” anlamında bugün külliye dediğimiz yapıların tamamı için kullanmıştır.

Fatih, Süleymaniye, I. Murad, II. Murad, I. Bayezid, II. Bayezid imaretleri başta olmak üzere, vakıf muhasebe defterlerinden hareketle imaretler hakkında çok kıymetli eserler vermiş olan Ömer Lütfi Barkan imareti, yeni kurulacak şehirlerin veya mevcut kentlerde oluşacak yeni semtlerin çekirdeğini teşkil eden “imaret sitesi” bağlamında ele almış⁴⁴ ve imareti şöyle tanımlamıştır: “Osmanlı İmparatorluğunda tipik bir şekilde Türk ve Müslüman olan şehirlerin teşekkül ve inkişafıyla umumiyetle memleketin içtimaî ve iktisadî hayatında vakıf yoluyla kurulup idare edilmekte olan ve “imâret sistemi” nâmı altında tetkiki mümkün bulunan muayyen bir tesisler menzûmesinin (külliyesinin) büyük bir rol oynadığı malumdur.”⁴⁵

Barkan, genelde bir cami etrafında toplanmış olan medrese, darüşşifa, hamam, darülkurra, tabhane, kervansaray gibi yapı topluluklarını “imaret sitesi”nin bünyesine alarak, bu sitelerin şehirlerin imar ve iskânının çekirdeğinin oluşturduğunu ifade eder. Bu yönüyle müellif, Osman Nuri Ergin’i takip etmiş ve imareti “imar” anlamında kullanmıştır.

⁴² Osman Nuri Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişâfı*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1936, s. 34-36.

⁴³ Ergin, a.g.e., s. 39-44. Yazarın imaret hakkındaki benzer değerlendirmeleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz., Ergin, *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.

⁴⁴ Ömer Lütfi Barkan, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XXIII, Sayı 1-2, (Ekim 1962-Şubat 1963, s. 240.

⁴⁵ Barkan, a.g.m., s.239. Fethedilmiş şehirlerin bir Türk şehrine dönüştürülmesinde ve yeni oluşturulacak bir şehirde vakıfların üstlendiği fonksiyonlara dair benzer görüşler için bkz., Hilmi Ziya Ülken, a.g.m., s.29-33.

Osmanlı İstanbul'unun yeniden inşasını vakıf ve imaret kurumlarıyla oluşan mahalle ve nahiyelere dayandıran İncalcık⁴⁶ ise vakıf-*imaret sistemi*ni şöyle açıklar: “Bir Müslüman cemaatinin din ve eğitim alanlarındaki en temel manevi ihtiyaçlarını karşılayan ve hatta (darülaceze imareti veya mutfağı sayesinde) su ve yiyecek tedarik eden külliyele, zamanla tam bir nahiye halini alan birer yerleşim merkezine dönüşmekteydi.”⁴⁷ Böylece İncalcık, imaret kavramının anlamını biraz daha zenginleştirmiş ve imaretin “imar” dışında taşıdığı diğer fonksiyonlara da vurgu yapmıştır.

Görüldüğü üzere araştırmacılar imaret kavramını, imaretlerin icra ettiği fonksiyonlara göre farklı tanımlamışlardır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu tanımlama ve konumlandırma araştırmacıların imareti hangi bağlamda ele aldığına ilişkin olarak değişmiş ve değişmeye de devam edecektir. Nitekim Osmanlı şehirlerinin kuruluş ve gelişmesini *imaret sistemi* ile açıklayan Ömer Lütfi Barkan'ın yerine Bahaeddin Yedi yıldız erdemli ve mutlu şehirlerin oluşumunu *hayrat sistemi* kavramı ile açıklar.⁴⁸

Osmanlı devleti coğrafyasında kurulmuş olan her imaret bir vakıf bünyesinde kurulmuştur. Dolayısıyla imaret veya imarethanelerin hangi amaç ve gaye doğrultusunda inşa edildiği, vakıf kurucusunun niçin böyle bir yapıya ihtiyaç duyduğu ve imareti nasıl tanımladığı, imarethanelerden kimlerin faydalandığı ve bu yapılarda ne tür yemeklerin verildiği vb. soruların yanıtına, ancak imaretin kuruluş belgesi olan vakfiyelerden takip edilebileceğini düşünmekteyiz. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin çeşitli coğrafyalarında inşa edilmiş olan bazı imaretlerin/külliyelelerin vakfiyelerinden hareketle⁴⁹, vâkıfların bu yapıları hangi amaç doğrultusunda inşa ettiklerine

⁴⁶ Halil İncalcık, “İstanbul” *EP*, Vol: IV, E.J. Brill, Third Impression, Leiden 1997, s.224-248.

⁴⁷ Halil İncalcık, “İstanbul An Islamic City” Çeviren: İbrahim Kalın, “İstanbul: Bir İslâm Şehri”, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Cilt: IX, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1995, s.254.

⁴⁸ Bahaeddin Yedi yıldız, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Hayrat Sistemi”, *Osmanlı*, c. V 1999, , s. 17–33

⁴⁹ Orhan Gazi Vakfı, VGMA, 574:99/43; Sultan Murad Han bin Sultan Orhan Vakfı'na ait Hicri 787/M 1385 tarihli vakfiye, VGMA: 2157: 100/81; Yıldırım Bayezid Vakfı'na ait H 802 tarihli vakfiye, VGMA: 990:167/161; Sultan Murad Hân-ı Sâni bin Sultan Mehmed bin Sultan Bayezid Han Vakfiyesi, VGMA: 595: 96/93; Hafsa Sultan'ın 1523 tarihli Vakfiyesi, VGMA: 576:31/15; Hürrem Sultan'ın 1540 tarihli vakfiyesi VGMA, 608/2: 213/176; Hürrem Sultan'ın 1551 tarihli vakfiyesi VGMA, 608/2: 222/177; Hürrem Sultan'ın 1557 tarihli vakfiyesi VGMA, 608/2: 235/178; Kânuni'nin, oğlu Şehzade Mehmed için İstanbul'da yaptırdığı imarete ilişkin vakfiye VGMA, 613: 1/1; Gazi Kara Ahmed Paşa'nın Topkapı-Fatma Sultan Mahallesinde yaptırdığı imâret ait 1555 tarihli vakfiye VGMA, 618/2: 36/10; Mihrimah Sultan'ın Üsküdar'da yaptırdığı imaretin 1550 tarihli vakfiyesi VGMA, 635/2: 1/1 ve 635/2: 62/8 ile diğer vakfiyeleri VGMA, 635/2: 78/9; 635/2: 83/11; Yavuz Sultan Selim'in vezirlerinden Mustafa Paşa'nın Üsküp'te yaptırdığı imârete dair hazırlanan 1514 tarihli vakfiye VGMA, 632: 462/203; II.

baktığımızda görülen, Osmanlılar, imaret kavramını hem bu gün külliye olarak adlandırılan yapı kompleksini tanımlamak hem de yapılar topluluğunun bir birimi olan yemek pişirilen ve dağıtılan yer olan mutfak manasında kullanmışlardır. Bu yapılar yemek dağıtma, fakirlere karşılıksız yemek vermenin dışında çok daha derin toplumsal, ekonomik, kültürel ve politik bir dizi alanda etkili olmuştur. Erken dönemde daha mütevazı ve küçük olan bu yapılar zamanla devasa yapılara dönüşmüşlerdir. Devletin gücüne paralel olarak hem niteliksel hem de nicelik olarak gelişmişlerdir. Bu nedenle en özgün, en kapsamlı ve şümüllü örneklerine XVI. yüzyılda rastlanmaktadır. Diğer taraftan XVI. yüzyılın sonu itibariyle imaretler, vakfiyelerindeki bazı özel şartlar haricinde artık İmparatorluğun her bölgesinde aynı nitelikleri taşıyan ve aynı hizmetleri yerine getiren, ortak paydada buluşan kamu kurumlarına dönüşmüşlerdir. Şu gerçeğin altını çizmeliyiz ki XVI. yüzyılın sonlarına doğru vakfiyeler, para vakıfları, gayri irsadi vakıflar, icareteyn uygulaması, zürri vakıflar, istibdal gibi birçok hukuksal sorunları aşarak hukuksal ve metinsel gelişimde çok önemli kazanımlar sağlamışlardır. Vakfiyelerdeki hukuksal olgunluk, vakıfların tüm alanlarını etkilemiş ve yapısal bir bütünlük kazanılmıştır. Bu değişim ve dönüşümle imaretlerde dağıtılacak yemeklerin miktarı ve çeşitliliği artmış, görev alacak personelin sayısı, alacağı ücret, yapacağı hizmet ve personelde aranacak nitelikler kesin hatlarla belirlenmiştir. İmarethaneye ve külliyeyle ilişkin her uygulama en ince ayrıntısına kadar belirgin hale getirilmiştir. Devam eden yüzyıllarda zamanın ruhuna paralel küçük değişikliklere gidilse de oluşumundaki temel güdü korunmuş ve imaretlerin kapatıldığı II. Meşrutiyet Dönemine kadar bu yapılar kesintili de olsa hizmet vermiştir.

Çalışmamızın buraya kadar olan bölümünde, Atik Valide Sultan Külliyesi'nin kurulduğu döneme kadar geçen zaman aralığında çeşitli vakfiyelerden hareketle kısaca imaretlerin tarihsel gelişimine, fonksiyonlarına, zamanla aldığı şekillere, simgesel işlevleri üzerine odaklanılmıştır. Bir sonraki bölümde ise, Nurbanu Valide Sultan'ın vakfiyesinden hareketle Atik Valide Sultan İmaret Sitesi'nin özelliklerine bakılacaktır.

Selim'in Konya'da yaptırdığı imârete ait H. 976 tarihli vakfiye VGMA, 734: 168/95; III. Murad'ın annesi Nurbânu Valide Sultan'ın (Atik Valide Sultan) yüzyılın son çeyreğinde Üsküdar'da yaptırdığı imârete ait 1582 tarihli vakfiye VGMA, 2113: 281/50; II. Murad'ın 22 Şevval 833 tarihli vakfiyesi, VGMA, 595: 96/93.

I.2. Vakfiyesi Işığında Atik Valide Sultan Külliyesi

Bir sonraki bölümde ele alacağımız vakıf muhasebe defterlerindeki verilere geçmeden önce, vakfiyesinin ihtiva ettiği bilgiler ışığında Atik Valide Sultan İmaret Sitesi'nin birimleri, görevli sayısı ve çalışanlar için belirlenen maaşlar üzerinde duracağız. Burada ayrıca vakfiyeden hareketle vakfın ekonomik ve malî yapısını analiz etmeye çalışacağız.

Bilindiği üzere vakfiye veya vakıfname, vâkıfın iradesinin mutlak tezahürü olan hayrî, sosyal ve ekonomik boyutları barındıran, ait olduğu dönemin hukuk kuralları çerçevesinde kadı huzurunda kayıt altına alınan, günümüz Türkiye Cumhuriyeti mahkemelerince de yasal statüsü kabul edilen hukuki belgelerdir. Vakfiye, yapılan çalışmanın içeriğine göre farklı tanımlanabilir. Nitekim bu alanda bir hayli zengin literatür oluşmuştur.⁵⁰ Diğer taraftan vakfiyeler, kurucuların niyetlerine, dünyaya bakış açlarına, Osmanlının bürokratik işleyişine, kurulduğu dönemin toplum yapısına, Osmanlı iktisadî sisteminin küçük ölçekli uygulama sahasına ilişkin çok kıymetli veriler ihtiva eder. İçerik bakımından farklı alanlarda oldukça zengin bilgiler sunan vakfiyeler, hangi bağlamda ele alınırsa alınsın, bütün vakfiyelerde ortak olan iki önemli nokta vardır. Bütün vakfiyeler, kanunlar çerçevesinde hazırlanmıştır ve vâkıfın mutlak iradesinin ürünüdür ve her bir vakfiye günümüz hukuk sistemi itibarıyla de geçerliliği olan hukuki bir vesikadır. Bu yönüyle vakfiyeler arşiv belgesinden çok daha fazlasıdır.

Vakfiyelerde vakıf kurucusuna çok geniş haklar tanınmış ve bu haklar devlet tarafından güvence altına alınmıştır. Vâkıfın özgür iradesi neticesinde oluşturduğu vakfiyedeki şart ve düzenlemeler şer'î hukuk niteliğinde kabul edilmiştir. Yani, vakfiyede belirtilen şartlar ve hükümler şer'î hukuk gibi kabul görmüş, vâkıfın şartlarına riayet edilmiştir. Bu sebeptendir ki gayrimüslim bir kadın, Müslüman mevlevihane dervişleri için vakıf

⁵⁰ Vakıf ve vakfiye üzerine yapılan bazı tanımlar için bkz.: Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, XIII, 1986, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 153-172; W. Haffening, "Waqf", *EI*, VIII, 1987, Leiden: E.J. Brill, s. 1096-1103; Ruth Roded, "Quantitative Analysis of Waqf Endowment Deeds: A Pilot Project", *Osmanlı Araştırmaları*, 9, 1983, s. 51-76; Ali Himmet Berki, "Hukuki ve İçtimai Bakımdan Vakıf", *Vakıflar Dergisi*, 5, 1962, 9-15; Şakir Berki, "Vakfın Mahiyeti", *Vakıflar Dergisi*, 8, 1969, 1-7; Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, İstanbul: Cihan Kütüphanesi, 1940; John Robert Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden 1986; Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, s. 1-36; Oded Peri, "Waqf and Ottoman Welfare Policy, The Poor Kitchen of Haseki Sultan in Eighteenth Century Jerusalem", *Journal of The Economic and Social History of the Orient*, 35, 1992, 167-186. Vakıf çalışmalarının genel bir değerlendirmesi ve literatürü için bkz. Miriam Hoexter, "Waqf Studies in the Twentieth Century: The State of the Art", *Journal of The Economic and Social History of the Orient*, 41, 1998, s. 474-495.

kurabilmiş⁵¹, ya da vâkîf, vakfın idaresini ve gelir fazlasını kendi öz evladına değil de kardeşlerine, komşularına, mahalle sakinlerine, kölelerine bırakabilmiştir.⁵² Bütün bu kararlarda vâkîfın veya vâkîfenin çok geniş salahiyeti hâkimdir. Osmanlı şer'î mahkemelerince de vâkîfın iradesi vakfiyedeki biçimiyle korunmuştur. Bugün Türkiye Cumhuriyeti mahkemelerince de vakıf davalarında ilk önce vakfa ait vakfiyeye, vakfiyede yer alan vâkîfın şartlarına bakılır.

Bir vakıf, her şeyden önce kuruluş belgesi olan vakfiyedeki şekliyle adlandırılır. Her vakıfnamede/vakfiyede vâkîf; kadı onayı, dünya hakkındaki düşüncelerini ve görüşlerini ifade ettiği bölümden hemen sonra adı, baba adı, şöhreti vb. hakkında bilgiler vererek vakfın kim tarafından kurulmuş olduğunu belirtir. Vakfın isim ve şöhretinin belirtildiği bu bölümde vâkîf, o esnada aktif olarak bir görevi yürütüyorsa, genellikle o görevleri de belirtilir. Mesela vakıf kurucusu o esnada sadrazam ise sadrazam olduğu, vali ise vali olduğu, şeyh ise şeyh olduğu vakfiyede açıkça ifade edilir. Vakıf kurulurken bu şekilde aktif bir görevi icra eden vâkîf, öldükten sonra genellikle daha önce yerine getirmekte olduğu görevin başına *esbak*, *sâbık*, *atik* gibi ifadeler eklenerek yeniden tanımlanır. Eğer vakıf kurucusunun ismi, Osmanlıda yaygın bir biçimde kullanılan Ali, Mehmet, Ahmet gibi, isimlerden biri ise özellikle vakfa ait taşınmazların başka vakıflarla karıştırılmaması için, lakap ve vakıf isminin yanında vâkîfın nereli olduğu, nerede hayrî bir eseri olduğu gibi daha betimleyici isimler kullanılmıştır. Bu sebeple önceleri belgelerde “Valide Sultan Vakfı” ismi ile anılan Atik Valide Sultan Vakfı, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “Vâlîde-i Atik”, “Atik Valide”, “Üsküdar’da Atik Valide Sultan Vakfı” gibi isimlerle anılmaya başlanmıştır.⁵³

⁵¹ Bkz. Rikne binti Niloka Vakfiyesi, VGMA: 609-163-202.

⁵² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bu konularda binlerce belge vardır. Bu sebeple vakfiye bazlı dipnot verme gereği duyulmamıştır.

⁵³ Nurbanu Valide Sultan Vakfı’nın, Atik Valide Sultan Vakfı ismi ile anılması hususundaki umumi görüş III. Ahmed’in annesi Gülnûş Emetullah Vâlîde Sultan’ın Üsküdar iskele meydanına yeni bir külliye yaptırması ile açıklanmıştır. (M. Baha Tanman, “Atik Vâlîde Sultan Külliyesi”, *TDVİA*, C:4, İstanbul 1991, s.68-73; Tahsin Yazıcı, “Üsküdar”, *İslam Ansiklopedisi 13*, MEB Yay., İstanbul 1986, s. 129-131; Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1986, s. 175.) Ancak belgelerde Gülnûş Emetullah Vâlîde Sultan Külliyesinin inşasından en az yarım asır önce de Nurbanu Vâlîde Sultan Vakfı’nın “Atik Valide Sultan Vakfı” ismi ile anıldığını görmekteyiz. Arşiv kayıtlarına göre 1663 yılından itibaren vakıf, eski anlamına gelen “atik” kelimesi ile anılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Nurbanu Vâlîde Sultan Vakfı’nın, Atik Vâlîde Sultan Vakfı ismiyle anılmasını Gülnûş Vâlîde Sultan’ın yeni bir külliye yaptırması ile açıklayan görüşler geçerliliğini yitirmektedir. Atik Vâlîde Sultan Külliyesi’nin “atik” sıfatını Eminönü’deki Yeni Cami Külliyesi’nin bitirilmesi ile aldığı kanaatindeyiz. Zira Safiye Sultan tarafından yapımına başlanılan Yeni Cami Külliyesi, Hadice Turhan Vâlîde Sultan’ın çabalarıyla yaklaşık 70 yıl sonra 1663 yılında bitirilebilmiştir. Bu külliyenin hizmete açılış yılı ile

Vakfiyelerin içeriği çok boyutluluk arz eder. Ele alınan konu bağlamında, sosyal, ekonomik, dinî birçok alanda bilgiler sunar. Dolayısıyla önemli olan vakfiyenin hangi açıdan ele alındığıdır. Biz konuyu ekonomik ve malî açıdan ele aldığımız için, asırlarca varlığını sürdüren bu kurumların hangi malî kaynakları kullandığına bu kaynakları nasıl yönettiğine ve nasıl harcadığına ilişkin vakfiyenin iktisadî yönlerini öne çıkartacağız.

Atik Valide Sultan İmaret Sitesi III. Murad'ın annesi II. Selim'in eşi Nurbanu Vâlîde Sultan⁵⁴ tarafından 1570-79 yılları arasında yaptırılmış bir Mimar Sinan eseridir. Vakfiyesi Rebi'ül-âhir 990/Nisan-Mayıs 1582 tarihinde tanzim edilmiştir.

Atik Vâlîde Sultan'ın tescile esas alınan vakfiyesi 121 nolu kasadaki 1426 numaralı defterin 1. sayfasında ve 1. sırasında kayıtlıdır.⁵⁵ Bu nüshanın dışında iki mükerreri daha vardır.⁵⁶ Bu nüshalardan en kapsamlısı ve en iyi korunmuşu tescile esas olan 1426 numaralı defterdeki nüshadır. Vakıf kurucusunun önemine binaen 1426 numaradaki nüshanın 7. sayfasında hem dönemin Anadolu Kazaskeri Abdullah bin Lütfullah'ın hem de Rumeli Kazaskeri Abdülkerim Mehmed bin Mehmed'in tasdik ve mühürleri yer almaktadır. 138 numaralı kasada yer alan 1427 numaradaki vakfiyede diğer nüshalarda yer almayan daha çok cüz, tefsir, şerh ve kasidelerden oluşan 58 kalem kitap listesi ile tercümesi yapılan nüshada olmayan bazı köy isimleri vardır. Çalışmamızda tercümesi yapılan 2113 numaradaki nüsha kullanılmıştır. Ancak bu nüshada yer almayan bazı bilgiler 1426 ve 1427 numaralı defterlerden elde edilmiştir.

Vakfiyeye göre Üsküdar'da inşa edilen külliyesi/imaret sitesi cami, medrese, mektep, darülkurra, darülhadis, imaret, hangâh, darüşşifa, han ve hamamdan meydana

---

arşivlerde Nurbanu Vâlîde Sultan Vakfını "Atik Vâlîde Sultan" vakfı olarak adlandıran ilk belgenin 1663 yılına ait olmasının dışında Yeni Cami Külliyesi'nin tamamlanmasını sağlayan Hatice Turhan Valide Sultan'ın vakfiyesinin de aynı yılda tanzim edilmesi görüşümüzü kuvvetlendirmektedir. Hatice Turhan Valide Sultan'ın Receb 1073/Mart 1663 tarihli vakfiyesi VGMA, 744: 112/29.

⁵⁴ Çalışmamızda Nurbanu Valide Sultan'ın biyografisine yer verilmeyecektir. Valide Sultan'ın biyografisi hakkında detaylı bilgi için şu çalışmalara bakılabilir: Benjamin Arbel, "Nûr Bânû (1530-1583): A Venetian Sultana?", *Turcica* 24, 1992, s. 241-259, bu çalışmanın çevirisi için bkz., Betül İ. Argit, "Nûr Bânû (1530-1583): Venedikli Bir Sultan?", *Belleten LXXIII*, Sayı: 266, Nisan 2009, s. 201-219; İlhan Şahin, "Nurbânû Sultan", *TDVİA*, Cilt: 33, İstanbul 2007, s. 250-51; Necdet Sakaoglu, "Nurbanu Sultan", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt: 2, YKY, İstanbul 2008, s. 373-74; Abdülkadir Özcan, "Nurbanu Sultan", *Üsküdar'lı Meşhurlar Ansiklopedisi*, Editör: Âlim Kahraman, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2012, s. 294; Leslie P. Peirce, *a.g.e.*

⁵⁵ VGMA, 1426: 1/1. Arapça kaleme alınan bu vakfiyenin 2113:281/50'deki nüshası 1940 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü personellerinden Mütercim Abdullah Tanrikulu tarafından dua, hadis ve ayetler hariç tercüme edilmiştir. Çalışmamızda söz konusu tercümeden çok istifade edilmiştir.

⁵⁶ VGMA, 1427: 1/1; VGMA, 2113: 281/50.

gelmektedir.⁵⁷ Ayrıca Lâpseki’de de mescit, imaret, hangâh ve mektepten oluşan bir yapı topluluğu vakfedilmiştir. Lâpseki’deki yapılara ilişkin arşivlerde çokça belge olmasına rağmen, bu gün söz konusu yapılardan hiçbir iz kalmamıştır.

Nurbanu Sultan, vakfiyesini tescil ettirmeden ölmüş, tescil işlerini oğlu III. Murad yaptırmıştır. Ancak vakfiyeye göre, vakfiyenin tanzim tarihinden çok daha önce sitenin birimleri hizmet vermeye başlamış, camisinde nice cumalar kılınmış, imaretinde yemekler dağıtılmış ve muallimhanede nice öğrenciler yetiştirilmiştir.⁵⁸

⁵⁷ Çalışmamızda Atik Vâlide Sultan Külliyesi’nin kurulduğu topoğrafik alan, külliye birimlerinin tarihi gelişimi, sanat ve mimarlık tarihi açısından taşıdığı değerler, yapı özellikleri ve camilerdeki çini sanatçılığı, daha sonra eklenen yapılar, külliye birimlerinin farklı kurumlar tarafından farklı amaçlar için kullanılması, akıl hastanesi olarak kullanılması gibi hususlara zaman ve konu bütünlüğü açısından değinilmeyecektir. Bu bölüm daha çok bir sonraki bölümdeki vakıf muhasebe defterindeki verilerle kıyaslanacağından vakfiyedeki bilgiler temel alınarak oluşturulacaktır. Atik Vâlide Sultan Külliyesi’nin yerleşim planı hakkında bkz. Aptullah Kuran, “Üsküdar’da Atik Valide Külliyesinin Yerleşim Düzeni ve Yapım Tarihi Üzerine”, *Suut Kemal Yetkin’e Armağan*, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara 1984, s. 231-248; “Mimar Sinan’ın Külliyesi”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 1988, s.167-173; “Mimar Sinan’ın Camileri”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 1988, s. 175-214; külliye bütünü birimlerinin genel bir değerlendirmesi için bkz., M. Baha Tanman, “Atik Valide Külliyesi” Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2, 1988, s. 3-18; “Atik Vâlide Sultan Külliyesi”, *TDVİA*, C:4, İstanbul 1991, s.68-73; “Sinan’ın Mimarisi İmaretler”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 1988, s. 333-353; külliye birimlerinden medrese, darülcürre ve mektep için bkz., Zeynep Ahunbay, “Mimar Sinan’ın Eğitim Yapıları”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 1988, s. 239-309; darüşşifa için bkz., Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1992; “Darüşşifalar”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 1988, s. 355-368; kalem işleri ve sanat tarihi açısından bkz., Candan Nemlioğlu, “Üsküdar, Atik Valide Camii Özgün Kalem İşleri ve Türk-İslam Bezeme Sanatındaki Yeri”, *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler*, C:2, İstanbul 2004, s.59-89; külliye birimlerine ve son dönemdeki kullanımlarına ilişkin bkz.; İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yay., İstanbul 1976; Mehmet Mermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2001; külliye akıl hastanesi olarak kullanıldığı Toptaşı Bimarhanesi olarak adlandırılan birimi hakkında bütüncül, özenli ve örnek bir çalışma için bkz., Fatih Artvinli, *Delilik, Siyaset ve Toplum Toptaşı Bimarhanesi (1873-1927)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2013. Diğer taraftan Atik Valide Sultan Külliyesi hakkında hazırlanmış bazı tezler için bkz., Özlem Özen, *The Atik Valide Complex in Üsküdar, İstanbul, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Boğaziçi Üniversitesi 2002; Ahmet Yılmaz, *Osmanlı Mimarisinde Külliye Olgusu ve Atik Valide Külliyesi Örneği*, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul 2001; Z.A. Kantarcıoğlu, *Külliyelerin Çağdaş Kullanım Olanakları Atik Valide Külliyesi Örneği*, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 2008; Nina Cichocki, *The Life Story of the Çemberlitaş Hamam: From Bath to Tourist Attraction*, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, University of Minnesota, 2005; bu çalışmanın yayınlanmış bir bölümü için bkz., “Continuity and Change in Turkish Bathing Culture in Istanbul: The Life Story of the Çemberlitaş Hamam”, *Turkish Studies*, C: 6, S. 1, Mart 2005, s. 93-112; Tijen Sabırlı, *Vakfiyesi ve Muhasebe Kayıtları Işığında Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfi*, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2012.

⁵⁸ Dolayısıyla külliye birimlerini Nurbanu Valide Sultan’ın ölümünden sonrasına tarihlenen veya inşaa sürecini 10-15 yıla çıkartan araştırmacılar, birinci elden verilerin yer aldığı vakfiyeleri de bu tür araştırmalarda kullanmalıdırlar. Ancak bu tür çalışmalarda nedense vakfiyeler pek incelenmez. Altını çizmek istediğim bir diğer husus ise Nurbanu Valide Sultan’ın ölüm tarihine ilişkindir. Nurbanu Valide Sultan’ın biyografisinin yer aldığı çalışmalarda (dipnot 54) hiçbirinde vakfiyesine bakılmamıştır. Ve

Ekonomik ve malî açıdan vakfiye iki alt başlıkta incelenecektir. Öncelikle vakfin halkın istifadesine sunacağı hizmet alanları ve bu birimlerde çalışacak personele ilişkin düzenlemelere bakılacak, daha sonra bu iktisadî kuruluşa hasredilen malî kaynakların neler olduğuna değinilecektir.

1.2.1. Vakfın Sosyal ve İdari Birimleri

Atik Valide Sultan, kendi ifadesiyle vakıf kurmaktaki amacını şöyle ifade etmiştir: “...fani dünyanın nimetlerini ebedi olan âhiretin nimet ve saadetlerine vasletmek istedi çünkü yüksek zekâ sahibi olan bir kimse yalnız dünyanın kararsız devletine bağlanıp kalmaz. İşte bu düşünceye binaen vâlide-i müşârunileyha semahat elini herkese açıp emval ve evlâdın değil, ancak temiz bir kalp ile Allah’a kavuşmanın müfid olabileceği dehşetli bir günün müthiş azabından kaçmak ve büyük sevaba nail olmak için dâimi ve bütün halka şâmil bir ihsan yapmak istedi. Buna binaen şu vakıfnamede mufassalan zikredilecek olan şeyleri en temiz emvâl ve emlâkinden ihrac ve ifraz etti. Safi ve sadık bir azimet, riya ve süm’a lekesinden âri temiz bir niyyet ile bir çok büyük ve muhteşem emakin-i hayriyye bina ve inşa ettirdi...”⁵⁹ Nurbanu Sultan’ın bu amaçla Üsküdar’da yaptırdığı İmaret cami, medrese, mektep, darülkurra, darülhadis, imaret, Hangâh, darüşşifa, han ve hamamdan meydana gelmektedir.

Vakfiyelerdeki genel uygulamaya uygun olarak önce hayratların cinsleri ve yerleri belirtilmiş daha sonra ticarî ve tarımsal işletmeler (akar) sıralanmıştır. Devamında hususi şartlara geçmeden önce vakfin yönetim kurulu/idari personel oluşturulmuştur. Vakıfların idari personeli dört kadrodan oluşur. Bunlar nâzır, mütevellî, kâtip ve câbidir.

Nurbanu Sultan, vakfinin yönetim ve kontrolünü o esnada Darüssaade Ağası olan Mehmed Ağa’ya bırakmıştır. Nâzırlık görevi makama şart kılındığından Mehmed Ağa’dan sonra bu makama gelen kişi bu görevi yürütecek ve karşılığında günlük 40 akçe alacaktır. Nazır olan kimseye vakfin şartlarını bozup değiştirmek de dâhil çok geniş salahiyet tanınmıştır. Esasında bu yetki nazır kanalıyla Sultan’a verilmiş bir yetkidir. Çünkü vakfin şartlarını değiştirmek, bu değişim her daim vakfin yarına olmak

---

bütün çalışmalarda ölüm tarihi kaynak gösterilmeden Aralık 1583 olarak verilmiştir. Vakfiyenin tarihi ise Nisan 1582’dir. Yani arada 20 aylık gibi bir fark vardır. Diğer taraftan vakfiyeye göre Valide Sultan, vakfiyenin düzenlenme tarihinden de önce ölmüştür. Bu konu henüz net aydınlatamadığımız bir alandır.

⁵⁹ Nurbanu Vâlide Sultan’ın vakfiyesinin giriş kısmından bir bölüm, VGMA, 2113: 281/50.

zorundadır, selâtin ve valide sultan vakıflarında ancak padişahın iradesiyle mümkün olabilmektedir. Devrin padişahı soy bağı itibariyle bu tür vakıfların tamamının bir nevi mütevellisi, yöneticisi durumundadır. Selâtin vakıflarının yılsonu hesaplarını kontrol eden sultan gerektiğinde vakfa yeni kaynak aktarmış, nadiren ihtiyaç duyulduğunda da (savaş, kıtlık vb. anlarda) bu kaynağı kullanmaktan çekinmemiştir. Sultan vakıflar üzerindeki yönetim erkini bazen darüssaade ağası/babüssaade ağası bazen de şeyhülislam veya veziriazam kanalıyla icra etmiştir.

Vakfın yönetiminden sorumlu olan mütevellî, hizmeti karşılığında günlük 100 dirhem alacaktır. Nâzır ve mütevellinin dışında, Üsküdar başta olmak üzere vakfın Yoros, Yanbolu, Rodoscuk ve Yeni-il kazalarındaki ticarî işletmelerin, çiftliklerin ve köylerin gelir-giderlerini tutmak ve bunları mütevellîye teslim etmek üzere câbiler ve kâtipler görevlendirilmiştir.⁶⁰

Cami: İmaret sitesinin temel birimlerinden olan cami, umumiyetle en fazla istihdamın yapıldığı mekânlardır. Aynı zamanda camiler, iletişim araçlarının sınırlı olduğu devirlerde halkın iletişim ve haberleşmeyi sağladığı, devletin buyruk, duyuru ve düzenlemelerinin iletildiği kamusal alanlardır. Bu açıdan halkla iletişim halinde olan hatip, imam gibi kişilerin imam ve hatiplik dışında gerektiğinde insanları sabit bir hedefe motive edebilen, gerektiğinde insanların ruhunu okşayan; savaş, kıtlık, deprem, isyan esnasında halkı sükunete davet edebilecek sosyolojik, kültürel ve politik bilgi ve birikime de sahip olması beklenir. Bu açıdan vakfiyede hatip ve imamların, mesleki yeterliliklerinin haricinde “belâgat ve edebiyata vâkıf gayet zeki, parlak fikirli, ilim ve edep sahibi halka nefret verecek ahvalden müctenib ve hayatları temiz, kendilerine iktida ve imametleri hususunda herkeste bir rağbet ve şevk uyanmış zevattan bulunmaları” gibi sosyal yönü kuvvetli, toplumla iletişim becerisi gelişmiş, halk arasında kabul gören, insanların itimat ettiği ve sözüne güvenilir kişiler olması ayrıca vurgulanmıştır.

Vakfiyede cami için toplam 178 kişi görevlendirilmiştir. *Murakıb, kandilci, ferraş, kayyım, buhurcu ve perdeci* kadrosunda görev yapan 15 kişinin dışındaki 163 kişi dinî bir hizmeti yerine getirmektedir. Kadın ve erkekleri namaza davet etmek için sekiz

⁶⁰ Detaylar Tablo-1’den takip edilebilir.

müezzin görevlendirilmiştir. Nefsini dünya zevklerinden arındırmış beş *musallîn* camide her gün yirmişer rekât namaz kılacaklar ve sevabını Nurbanu Sultan'ın ruhuna hibe edeceklerdir. Bu hizmet karşılığı alacakları ücret günlük dört akçedir. Sabah, öğle ve ikindi vakti olmak üzere günde üç hatim yapılması için toplam doksan *cüzhan* görevlendirilmiştir. Yapılan bu hatimlerin sevabı da vâkıfenin ruhuna hediye edilecektir. Doksan kişinin haricinde her gün cüz okumak için altı kişi daha görevlendirilmiştir. Ancak, onlardan beşi okudukları cüzün sevabını Hz. Muhammed'in ruhuna, biri de Hz. Muhammed'in eşi Hz. Aişe ve kızı Hz. Fatıma'nın ruhlarına hediye edecektir. Kuran-ı Kerim'den Amenerrasulü, Yasin, Mülk ve Amme surelerini okumak için ayrıca üç kişi daha görevlendirilmiştir. Bu kişilerin ücreti ise iki akçedir. Cüzhanların dışında ayrıca otuz kişi *müsebbih* olarak görevlendirilmiştir. Bu zikirhanlardan onu sabah namazından sonra, onu öğle namazından sonra onu da ikindi namazından sonra kelime-i tevhidi tesbih edecekler, hâsıl olan sevabı vâkıfenin ruhuna hediye edeceklerdir. Bu hizmetin karşılığında ise günlük ikişer akçe ücret alacaklardır. Gruplardan sorumlu olan kişilerin ücreti ise üç akçedir. Cuma günleri için ayrıca on *hafız* daha görevlendirilmiştir. Bu kişiler Cuma namazından önce tevcid ve tertil üzere Kur'an-ı Kerim'den ayetler okuyacak, insanları Cumanın manevi ruhuna hazırlayacaktır. İçlerinden ser-mahfil olanı altı, diğerleri üçer akçe ücret alacaktır. Hafızlardan sonra sesi güzel bir kişi, Resulü Ekrem için mevlit okuyacak ve karşılığında beş akçe alacaktır. Bunların dışında padişahı ve vakıf kurucusunu methetmek, onlar için dua etmek üzere de bir *naathan* görevlendirilmiştir. Bu kişi de yaptığı hizmet karşılığında vakıftan günlük beş akçe ücret alacaktır.⁶¹

Görüldüğü üzere Nurbanu Valide Sultan dinî görevli kadrosunu oldukça geniş tutmuştur. Vakfiyeye göre ölümünden sonra sadece kendisine dua edecek yüzden fazla kişiyi görevlendirmiştir. Bu durum insanlığın var olma, ebedilik düşüncesiyle açıklanabilir. İnsanoğlu, ölümün bir realite olduğunu bildiği halde her daim ölümsüzlüğü düşünmüş, ölümsüzlüğü aramıştır. Daha kemikleri çürümeden unutulup gitmemek adına dünya görüşleri ve ahret inanışlarına paralel ebedilik arayışlarına gitmişlerdir. Bir İslam devleti olan Osmanlıda bu duygu ve kaygıların hayat bulmasında

---

⁶¹ Camideki diğer görevlilere ve alacakları ücrete ilişkin detaylar Tablo-1'den takip edilebilir.

vakıflar başat roller üstlenmişlerdir. Osmanlıda bir devlet geleneği olarak vakfiyeleri incelediğimizde temel kaygının Allah'ın rızasını kazanarak ahret mutluluğuna erme arayışını görmekteyiz. Ölümden sonra kişinin amel defterinin açık kalmasını sağlayan, kişiye ölümden sonra da sevap kazandıran *sadaka-i câriye* Osmanlı devletinde vakıflarla karşılık bulmuştur. Nitekim devlet, kişilerin dinî yaşantılarını devam ettirebilecek kurum ve müesseseleri doğrudan kendisi yapmamış bu alandaki her türlü işleri vakıflara bırakmıştır. Ancak özellikle hanedana mensup bireyler için vakıf kurmak, aynı zamanda devlet politikasına hizmet eden idari bir zorunluluk veya katı bir teamüldü. Vakıf kurucularının şart ve öngörülerinin yer aldığı vakfiyeleri incelediğimizde, vakıf müesseseleri fonksiyonel yapıları itibariyle hangi amaca hizmet ederse etsin, araştırmacılar olarak bu kurumları hangi ekonomik, sosyal, kültürel, politik ve siyasi bağlamda ele alırsak alalım, vakıf kurucularının zihniyeti itibariyle bu yapıların temelinde ebedilik ve ölümsüzlük kaygılarının öncelikli olduğunu görmekteyiz. Ebedilik ve ölümsüzlük arzusu ise farklı kanallardan beslenmektedir. Bu kanalların başında din faktörü vardır. Dinin dışında şan, şöhret, ego, siyasi ve politik güç edinimi, toplumsal meşruiyet kazanma, zürri ve yarı-zürri vakıflarda görülen ailenin geçim ve gelecek kaygısı gibi diğer endişeler ebedilik ve ölümsüzlük arzusunun arkasındaki diğer faktörleri oluşturuyordu.

Atık Valide Sultan isminin ölümsüz, ebedi olması adına sadece kendi nefsi için yüzdenden fazla hafızı görevlendirmesi dinî algı ve anlayışla açıklanabilir. Ancak bunun dışında, bir kişinin yapabileceği bir iş için ondan fazla insanın görevlendirilmesi, devrin padişahını ve vakıf kurucusunu övmek, onlar hakkında güzel söz söylemek ve onlara dua etmek amacıyla bir kimsenin görevlendirilmesi, sitenin diğer birimlerinde verilen hizmetler ve yararlananlardan beklentiler gibi hususlara baktığımızda bu kurumlar hem vakıf kurucusunun şan ve şöhretini hem de Osmanlı hanedanının halk tabanındaki meşruiyetini pekiştirerek hanedanın egemenliğinin haklılığını ortaya koyma amacına hizmet ediyordu.

Saltanat vakıflarının kalabalık personel kadrosu, kurulduğu bölgedeki insanların bir kısmını bu yapıların daimi müdavimi yapmaktadır. Personel dışında vakfın cami, imaret, medrese, hangâh, mektep, kervansaray gibi birimlerinden doğrudan faydalanan insanlarla, vakfın ticarî ve ziraî işletmelerinde doğrudan veya dolaylı olarak vakıfla

ilişkisi olan binlerce insan vardır. Bu sayıya kişilerin aile fertlerini de eklediğimizde sayılar en az üç dört katına çıkacaktır. Bu büyüklükteki üç, dört hanedan vakfının bir şehrin ekonomisinden sanatına, alışkanlıklarından kültürüne, siyasetinden güncel toplumsal dengelere kadar her alanda etkisi görülmektedir. Dolayısıyla saltanat çeşitli amaçlarla bu potansiyel gücü kullanmak istemiştir ve kullanmıştır. Bu yönüyle Atik Valide Sultan Vakfı da dinî, sağlık, eğitim ve iktisadî alandaki kurumlarıyla tebaanın toplumsal ve ekonomik refahına yaptığı katkılarla bir nevi “hanedanlığın gücünü”⁶² pekiştiriyordu.

Medrese: Caminin kuzeyinde yer alan medrese on dokuz odadan/hücreden meydana gelmektedir. Vakfiyeye göre odaların on beşi öğrencilere, ikisi muide, biri hademeye tahsis edilmiştir. Bu kişiler imaret mutfağından karınlarını doyurur bu odalarda yatıp kalkarlardı. Medreseler bu yönüyle yatılı öğrenci yurtlarıdır. Kalan en büyük oda ise öğrencilerin müderris gözetiminde eğitim aldığı derslik olarak tanzim edilmiştir.

Nurbanu Sultan, medreseyi yaptırmaktaki amacını şöyle ifade etmiştir: “...İlim ve maarifin şanına çok kıymet ve ehemmiyet verdiği, ehli ilmi halk arasında yükseltmek ve mümtaz kılmak istediği için ismi geçen camiin şimâl cihetindeki harimine muttasıl bir medrese yaptırdı...Vâkıfe-i mumaileyha bu medreseyi ulûmi asliye ve fer’iyyeden bi’l-istifade tekмили nufus edecek ve ulûmi akliye ve nakliye ile meşgul olacak olan umum erbâbı zekâ ve ashâbı ukûle vakfetti...”⁶³

Medresede şeyh, on beş öğrenci, bir muide, bir ferraş ve bir bevaptan oluşan toplamda on dokuz kişi bulunmaktadır. Şeyh altmış, muide beş, hademeler ve öğrenciler günlük ikişer akçe ücret alacaktır.

Vakfiyeler, külliyenin çeşitli birimleri için tahsis edilen kadrolarda görev alan veya alacak kişilerin hangi niteliklere sahip kişilerden seçileceğine ilişkin ayrıntılı veriler içermektedir. Bu açıdan kuruldukları dönem itibarıyla belirli kadrolar için aranan şartlara ve yönetimce makbul görülen insan tipolojisini tespit edebiliriz. Atik Valide Sultan’ın vakfiyesindeki şeyh, cerrah, imaret şeyhi ve hatipten beklenen nitelikler ve bu

⁶² Amy Singer, (Çev. Dilek Şendil), *Osmanlı’da Hayırseverlik Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmaretini*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 43.

⁶³ Nurbanu Vâlide Sultan’ın VGMA, 2113: 281/50 sırasındaki vakfiyesi.

görevli kadrosu için yapılan tanımlar dikkate değerdir. Bu nedenle yeri geldikçe bu kişilerden beklenen nitelikleri, vakfiyedeki biçimiyle aktarmaya gayret ediyoruz.

Mesela müderristen beklenen nitelikler şöyle ifade edilmiştir: “Faziletin kemâlini ve kemâlin en yükseğini haiz, akran ve emsali arasında ilim ve irfan ile ma’ruf, funûn-i akliye ve ulûm-i nakliyyede mütamayız, ulûm-i asliye ve fer’iyyede akranına fâik, müşkül ve muğlâk meseleleri halle cidden muktedir, şemail ve siyreti herkesçe sevimli, birçok kemalat sahibi, diğerlerine ifade ile ve ilmimi yükseltmekle meşgul, istifade amilinde bulunanlara ulumu öğretmek hususunda ciddiyet gösterir ve bütün evkâtını kemal tahsiline sarf eden, erbab-ı istifadeye ilmin neşr ve telkinine tam manasıyla ikbal ve teveccüh eden, ifade ve müdareseye son derece münhemik bulunan...”⁶⁴

Darülkurra: Darülkurralar daha çok site içindeki camide görev alacak kişilerin kıraat eğitimi aldığı mekânlardır. Atik Valide Sultan İmaret Sitesi’ndeki darülkurra vakfiyeye göre caminin girişinin karşısında yer almaktadır. Darülkurra tecvid vechiyle ilmi kıraat öğrenmek isteyen bütün Müslümanlara hizmet vermek amacıyla kurulmuştur.

Darülkurrada eğitim görececek hafız sayısı onla sınırlandırılmıştır. Hafızlara eğitim verecek olan şeyhülkurra otuz, hafızlar ise günlük ikişer akçe ücret alacaktır. Şeyhülkurradan beklenen özellikler ise şunlardır: “...Şeyhülkurra ulûm-i Arabiyye’ye vâkıf, funûn-i edebiyede mâhir, tedrise çok aşına, tecvitçi, tecvitte yektâ, hâfız-ı Kur’an-ı Mecid, kıraatte sâhibi itkan, eimme-i kıraatın akval ve riayetini zabtemiş, ekâbir-i kurradan gelen, rivayet üzere kıraat ve edada mahir, mütevatir rivayeti haber-i ahattan, meşhuru şazdan temyiz, hafi ile müdğam, murakkak ile müfehham, ihtilâs ile itmam, revim ile işmam arasını tefrik ve temyiz eder, hurûfun mehâric ve sıfatına vâkıf, kıraate ve kıraatin nüktelerine müteallik, ulûmun inceliklerine âşına, ilmi kıraati büyük meşayihden ahz ve en yüksek eimme-i kıraetten kıraeti ahzetmiş, dinlemiş, çokça okumuş ve okutmuş, zâtında ilim ile ameli cem’ etmek suretiyle yetişmiş, ağırbaşlılık ve vakar câmisine tamamen bürünmüş, ebrar ve ekâbirin alâmet ve şi’arı olan haya ridâsını giyinmiş, küçük ve büyük herkes nazarında muhterem ve hazakatlı ehl-i kırattan eimme-i aşereye ait kıraet-i aşere hakkında yazılan kütüb-i mutebereyi ifade ve takrire muktedir bulunmuş olacaktır...”

⁶⁴ A.g. vakfiye.

Vakfiyeye göre eimme-i aşere (on imam) Şeyh İmam-ı Sünni, Nafi bin Ebi Naim el Medeni, İmam-ı kebir Abdullah ibni Kesir, okutmada birinci gelen Ebu Amir bin el-Ûla, İmam-ı Fazıl Mahir Abdullah ibni Amr, çok abid ve mütteki olan İmam-ı Asım bin Ebi'n Necud, İmam-ı Necip Hamza bin Habib, Arapça ve ilmi kıraatte çok kudretli İmam-ı Ebu'l-Hasan Aliyyi'l-Kisai, çok zeki olan İmam-ı Yakub Hadrami, fenn-i kıraatte kulacı geniş İmam Ebu Cafer Ka'ka', büyük İmam Half bin Hişâm'dan müteşekkildir.

Her birinin ayrı ravi ve yolları bu on zât, kıraat ilminde mahir, imam ve hüccettirler. Darülkurraya tayin edilecek olan Şeyhülkurra, bu kıraat-i aşereyi okutacak, takrir ve ifade edecek ve neşir ile bunları ihya edecek, kaidelerini öğretecek ve İmam-ı Şatibi'nin kasidesini ve İmam Caberi tarafından bu kaside üzerine yazılan şerhini, İmam-ı Cezeri'nin mukaddeme ve neşirini ve bu babda yazılan sair muteber ve yüksek kavaid kitaplarını okutacak ve bu hizmet karşılığında günlük otuz akçe ücret alacaktır.

1427 numaralı nüshada yer alan yaklaşık altmışa yakın kitap, darülkurra, darülhadis, medrese ve mektepteki öğrenci ve eğitimcilerin hizmetine sunulmuştur. Daha çok dinî eğitim ve öğretimde kullanılan bu kitaplar bugün Selim Ağa Yazma Eserler Kütüphanesi'nde yer almaktadır.

Darülhadis ve Mektep: Vakfiyeye göre darülhadiste görevli olan müderris günlük kırk akçe, eğitim vereceği on iki öğrenci ise ikişer akçe ücret alacaktır. Yine bütün Müslüman çocukların faydalanabileceği, başlangıç düzeyde dinî eğitim vermek amacıyla bir mektep yaptırılmıştır. Mektep yatılı değildir. Bu nedenle kaç öğrencinin eğitim alacağı açıkça ifade edilmemiştir.⁶⁵ Mektebin müdavimleri başlangıç düzeyde dinî eğitim alan külliye'nin bulunduğu mahalledeki öğrenciler olsa gerek. Bazı muhasebe kayıtlarında gördüğümüz kadarıyla bu öğrenciler de öğlenleri karınlarını imaret mutfağından doyuruyorlardı. Mektep, vakfa ait belgelerde muallimhane diye geçer. Muallimhane için dört kişi görevlendirilmiştir. Bu kişiler çocuklara eğitim veren muallim, muallime yardımcı olan kalfa, yazı yazmayı öğreten hüsn-ü hat muallimi ve

⁶⁵ Ancak imaret mutfağından yapılan tahsisatlarda muallimhane öğrencileri için her gün iki defa onbeş tam yemek hakkı verilmiştir. Yani günlük 30 öğrenciye yemek hakkı verilmiştir. Buradan hareketle mektepte günlük 30 öğrencinin eğitim gördüğü sonucuna varmak hatalı olur. Çünkü bu sayı asgari düzeydedir. Zira mektep öğrencileri yatılı olmadığı için günlük gelip giden öğrenci sayısı daha fazla olabilir.

mektebin kapısını açıp kilitleyen, temizlik vb. işlerine bakan bevvaptan oluşmaktadır. Mektep 1928 yılında Toptaşı Cezaevini koruyan jandarmalara tahsis edilerek faaliyetine son verilmiştir.⁶⁶ Darülhadis ve darülkurra bölümleri de 1980’li yıllara kadar Toptaşı Cezaevi olarak kullanılmıştır.⁶⁷

Hangâh: Vakfiyede hangâh şöyle ifade edilmiştir: “...Vâkıfenin mezkûr cami kurbünde kubbeleri güzel, sahaları geniş bir kaç hücreyi müştamil olarak hudûdu şer’îyyeye riayetkar olan sulehâ ve fukâranın oturmaları için yaptırdığı hanigah ismile ma’ruf rıbat...”

Caminin doğusunda müstakil bir yapı olarak inşa edilen hangâh, üstü açık iç avlunun etrafını kuşatan otuzbeş adet kubbeden meydana gelmektedir. Bu kubbedelerden ikisi giriş-çıkışa açılmaktadır. Geriye kalan otuzüç tanesi de vakfiyede ifade edildiği şekliyle şeyhe ve dervişlere tahsis edilmiştir. Atik Valide Sultan Tekkesi Halvetiye tarikatına tahsis edilmiş, kapatılana kadar da bu tarikatın çeşitli kolları tarafından kullanılmıştır.⁶⁸

Vakfiyeye göre tekkenin görevlileri şeyh, otuz iki derviş ve bir bevvaptan oluşmaktadır. Şeyh efendi hizmeti karşılığında yevmi yirmi beş akçe, dervişler ve bevvap ikişer akçe ücret alacaktır.

Şeyhten beklenen nitelikler ve görevler şunlardır: “...Vâkıfe-i müşârunileyha bu hangâha sâlih, muttakı, açık kalbli ve temiz, ibadetine çalışkan, itaatinde ciddiyetli ve çok muttaki, müteşerri’, dünyadan az bir şeye kanaatkâr, Rabb-i Kadir’in takdir ve taksimine razı çok yüksek seciyelerle mütehalli, ahlak-ı rezileden âri, birçok büyük şeyhin sohbetinde bulunmuş, büyük evliyaullâha hizmet etmiş, herkes hakkında hayırhah bir vâ’iz, herkesi doğru yola götürür, nefsinde ilim ile ameli cem’ etmiş, nefsinin hata ve ataletten korur, daima hidâyet ve reşad yollarını takib eder, zühd ü takva

⁶⁶ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C:2, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2001, s.901.

⁶⁷ Toptaşı Cezaevi bu dönemde sanatçılar, siyasetçiler, futbolcular, devrimciler ve mafya liderleri gibi farklı kesimlerden insanların hapis yattığı bir mekândır. Necip Fazıl Kısakürek, Nihat Atsız, Can Yücel, Metin Oktay, 27 Mayıs ihtilali sonrası Demokrat Partili milletvekilleri, mafya liderlerinden Dündar Kılıç ve Kürt İdris, İsveçli aktör Bengt Björklund, Yılmaz Güney, Mihri Belli, Gün Zileli, Nuri Çolakoğlu gibi kişilerin yolu bir vesileyle Toptaşı Cezaevine düşmüştür. Ahmet Uçar, “Toptaşı Hapishanesinin Meşhur Sakinleri”, *Üsküdar Sempozyumu IV*, C: 2, Editör: Coşkun Yılmaz, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2007, s. 247-282.

⁶⁸ Baha Tanman, “Sinan’ın Mimarisi Tekkeler”, *Mimarbaşı Koca Sinan ...*, s. 319-20. Kuruluşundan kapatılmasına kadar geçen sürede tekkede şeyhlik yapanlar hakkında ayrıntılı bilgi için Haskan’ın eserine bakılabilir, Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, C: 1, s. 414-17.

vasıtaları tamamen elinde, bütün ahvalinde hevâye uymaktan sakınır, mükâşefe ve müşahede sahibi, daima nefsinin muhasebe altında bulundurur bir şeyhin tayinini şart kıldı. Bu şeyh hangâhın hücrelerinde eğleşen, fena yollardan yüz çevirip necat yollarını tutan, azm ve ihtiyat erbabı salihin sıfat ve siretini takibeder, müridleri irşad edecek, eyyâm ve leyâli-i mübarekede câmi-i şerifte cemaati müslimîne vaaz ve nasihat edecek, onların dünya ve ahretine yarar şeyleri öğretecek...⁶⁹

Vakfa ait muhasebe defterlerinde vakfın, vakfiyede ismi geçmeyen bazı zaviye ve tekke için de tahsisatlar yaptığı görülmektedir. Bu yapılar imaret bünyesindeki tekke/hangâh dışında Sarıkadı Zaviyesi, Çardak Zaviyesi ve Ali Baba Tekkesi'dir. Mesela 1693-94 yılı muhasebe defterine⁷⁰ göre vakıf, Çardak Zaviyesi'nin hademeleri için günlük 99 akçe, Sarıkadı Zaviyesi'nin hademeleri için 19 akçe, Sivas'taki Ali Baba Zaviyesi'nin taam bahası için de günlük 20 akçe ödeme yapmıştır.⁷¹

Darüşşifa: Sunduğu hizmetler ve geçirdiği dönüşümler açısından imaretin en önemli birimlerinden biri olan darüşşifa XVIII. yüzyılın sonlarına kadar vakfiyedeki şartlarına uygun veya paralel bir şekilde her türlü hastanın başvurduğu darüşşifa biçimiyle hizmet vermiştir. Darüşşifa III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) döneminde askeri kışla ve hastane olarak kullanılmıştır.⁷² 1837 yılında 1472 hastayı tedavi edebilecek büyüklükte olan hastane, aralıklarla askeri hastane ve depo olarak kullanılmış ve 1873 yılında Süleymaniye Bimarhanesi'ndeki hastaların buraya nakledilmesiyle Osmanlı Devleti'nin resmi bimarhanesi olarak hizmet vermeye başlamıştır.⁷³ Darüşşifa, Toptaşı Bimarhanesi adıyla 1873 -1927 yılları arasında hastaların Bakırköy'e taşınmasına kadar akıl hastalarına hizmet vermiştir. Bu süreçte külliye'nin birimleri birçok değişikliğe uğramıştır.⁷⁴ Darüşşifa ve imaret kısmı 1935-1976 arasında Gümrük ve Tekel Bakanlığı tarafından Tekel Yaprak Tütün Atölyesi olarak kullanılmıştır. Daha sonra Üsküdar İmam Hatip Lisesi'ne devredilen bina, 2001 yılında Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'ne devredilmiştir. 2010 yılında

⁶⁹ A.g. vakfiye.

⁷⁰ BOA, EV. HMM. d. 736.

⁷¹ Zaviye ve tekkeler için yapılan tahsisatlar üçüncü bölümde daha ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.

⁷² Ayten Altıntaş, "Üsküdar'da Bir Akıl Hastanesi (Toptaşı Bimârhânesi 1873-1927)", *Üsküdar Sempozyumu IV*, C: 2, Editör: Coşkun Yılmaz, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2007, s. 392.

⁷³ Fatih Artvinli, *a.g.e.*, s. 66-67.

⁷⁴ Külliye'nin darüşşifa olarak kullanılan yapısı erkek hastalara tahsis edilirken, medrese, darülhadis ve ittisalindeki yapılar kadın hastalara tahsis edilmiştir. Ayten Altıntaş, *a.g.m.*, s. 393.

ise Vakıflar Genel Müdürlüğü, söz konusu yapılar topluluğunu kurmuş olduğu Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi'ne tahsis etmiştir. Bu gün imaret, darüşşifa ve cezaevi olarak kullanılan yapıların bir kısmı restore edilmektedir. Bittiğinde üniversiteye devredilecektir.

Vakfiyeye göre darüşşifa; mutfak, mescit, hamam, çamaşırhane, ambar, depo ve çok fazla odalardan oluşan külliye içinde kendi başına ayrı bir komplekstir. Bir nevi külliyenin küçültülmüş bir halidir.

Darüşşifa için iki tabip, iki cerrah, iki göz hekimi (kehhal), iki cerrah ve iki edviyeküb (ilaç, macun vesaire hazırlayan) olmak üzere toplamda on adet tıbbi personel tahsis edilmiştir. Tabiplerden tıp ilminin gerektirdiği bilgi ve tecrübelerin dışında, hastalara en yakın akrabasına davrandığı gibi kibar ve şefkatli davranması, sürekli odaları gezerek hastaların ateşini ve nabzını kontrol etmesi, hastaneye gelemeyecek durumda hasta olan kişilerin ayağına gitmesi gibi nitelikler de istenilmektedir. Vakfiyede uzunca ifade edilen bu görevlerden her hangi birini eksik yapan ya da yapmayan tabip peşinen uyarılmış ve lanetlenmiştir. Görevleri karşılığında birinci hekim yirmi beş, ikinci hekim on beş akçe ücret alacaktır. Cerrahlardan işlerinde çok mahir olmaları beklenmektedir. Vakfiyeye göre cerrahlar işlerinde o kadar mahir olmalı ki ceset nasıl ruhtan beslenirse mecruh da (yaralı) ondan istifade edebilmelidir. Cerrahlardan biri beş, diğeri dört akçe ücret alacaktır.

Tıbbi personelin dışında darüşşifaya ayrıca hastaların bakım, temizlik ve yemek ihtiyaçlarını karşılamak, dinî vecibelerini yerine getirebilmesini sağlamak adına çeşitli görevliler tahsis edilmiştir. Hastalara refakat etmek üzere dört adet hastabakıcı tayin edilmiştir. Hastabakıcılar ikişerli gruplar halinde geceleri de nöbet tutacaktır. İki çamaşırçı hastaların yatak, yorgan, yastık, elbise, hastaların bulaşıkları gibi eşyalarını yıkamak ve temizlemekle görevlendirilmiştir. Yine yatalak hastalarla birebir ilgilenmek onların idrarlarını temizlemek ve dökmek üzere iki şişe bakıcısı (abriz) tayin edilmiştir. Yine hastaların yıkanıp temizlenmesi için hamamı yakmak ve hastalara yıkanmalarında yardım etmek üzere bir külhancı görevlendirilmiştir. Ayrıca iyileşmeye yüz yutan hastaların dinî vecibelerini yerine getirebilmelerini sağlamak adına bir imam ve bir müezzin kadrosu tahsis edilmiştir. Yine darüşşifanın idari ve malî işlerini yürütmek için

vekilharç ve kâtibi, hastalara yemek hazırlamak üzere aşçı, kilerci ve darüşşifanın temizlik ve güvenlik işlerine bakmak için bevvap, ferraş gibi görevliler atanmıştır. Vakfiyeye göre darüşşifanın toplam görevli sayısı 29 kişidir.

İmaret: Darülhadis, darülkurra, darüşşifa ve kervansaray ile aynı yapı adasını paylaşan imaret, darüşşifa ile benzer değişimleri yaşamıştır. Ancak asli görevi olan yemek dağıtma işini II. Meşrutiyet döneminde çıkartılan *Islah-ı Medâris Nizamnânesi* 'ne kadar sürdürmüştür.⁷⁵ Bu nizamname ile külliye personellerinden fodla hakkı olan öğrenci ve görevlilere artık yemek yerine nakdi ödeme yapılmaya başlanmıştır.⁷⁶ Yıllarca çeşitli kurumlara hizmet etmekten yorgun düşen imaret, günümüzde geniş çaplı bir restorasyon işlemine tabi tutulmuştur. Bu çalışma bittiğinde Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi bünyesinde tekrar, kuruluş amacının dışında farklı alanlarda hizmet vermeye başlayacaktır.

Vakfiyeye dönecek olursak imaret; iki han, gelip gidenlerin oturması ve misafirlerin karınlarını doyurması için yapılan tabhane, ambar, odunluk, kiler, fırın ve gerekli olan diğer yapılardan meydana gelmektedir. Vakfiyeye göre din ayrımı gözetilmeksizin fukara, miskinler, âyende ve revende durumdaki misafirler, zuafa (zayıf, kimsesiz) ve imaretin bulunduğu mahalledeki komşular (mücvirler) ve külliye personeli imareten yemek yiyebilecektir. İmaret altmış kişilik personel kadrosu ile külliye camiden sonra en çok istihdam sağlayan birimdir.⁷⁷ Ancak, Atik Valide Sultan Vakfı'nın masraflarının en büyük kalemini imaret harcamaları oluşturmaktadır.

⁷⁵ Atik Valide Sultan İmaretini için Mazhar Osman şunları kaydetmiştir: "Atik Valide Camii çok varlıklı, zengin vakıflı idi. Meşrutiyet'e kadar imaretin kazanı kaynar, her gün fukaraya çorba ve fodla dağıtılır, haftada bir defa Perşembe günleri pilav ve zerde verilirdi. Muharremlerde aşure pişerdi. Tabhındaki nefaset sebebiyle birçok orta halli evler bile bu yemeklerden aldırırıldı." Mazhar Osman, "Türkler'de Deliler İçin Neler Yapılmıştır", *Türkiye'de Psikiyatri Nöroloji ve Nöroşirurjinin Tarihi Gelişimi*, Haz. Faruk Bayülkem, Ruh Hastaları Readaptasyon Derneği, İstanbul 2000, s. 45.

⁷⁶ Dersaadette bulunan iki imareten maadasının lağıvı ile muhassasatının talebe-i umuma tahsisi hakkındaki tartışmalar ve dönemin Evkaf Nâzırı Hayri Bey'in nizamnameye dair görüşleri için bkz., *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Elliikinci İnikad, 4 Nisan 1327, s. 362-66. Zabıt Ceridelerinden, bu konuya ilişkin Evkaf Nazırı Hayri Bey'in 8 madde halinde bir layiha hazırlamış olduğunu ve *Derâadette İmârâtın Lağıvıyla Muhassasatının Talebe-i Ulûma Tahsisi Hakkında Lâyihâ-i Kanuniye Müsveddesi Esbâb-ı Mucibe Lâyihâsi* başlığı ile yayınlamış olduğunu öğreniyoruz. Ancak bu layihaya ulaşamadık.

⁷⁷ Vakfiyede cami için tayin edilen görevlilerin sayılarının oldukça fazla olduğunu görmekteyiz. Özellikle bu sayı cüzhan ve tesbihan kadrosu için çok fazladır. Vakfın muhasebe defterlerinde görevlilere ilişkin veriler gerçek görevli sayısı hakkında daha net bilgiler vermektedir. Zira cüzhan ve tesbihan kadrosunda görev yapan insanların farklı kişiler olmayıp aslında aynı kişiler olduklarına dair önemli veriler mevcut. Bu husus üçüncü bölümde izah edilmiştir.

İmarette diğer imarethanelerde olduğu gibi mutat günlerde iki öğün yemek verilmektedir. Menüde kuşluk vakti pirinç çorbası, akşam ise buğday çorbası vardır. Pirinç çorbası için günlük yedi kile pirinç, buğday çorbası için altı kile halis buğday kullanılmaktaydı. Çorbaların yanında verilen et için koyun etinden iki yüz altmış okka et pişirilecek, yarısı sabah yarısı akşam dağıtılacaktır. Yine çorbanın yanında verilen fodula için yirmi beş kile un sarfedilecektir.⁷⁸ Akşamları verilen çorbanın yanında turşu ve süzme yoğurt da ikram edildiği anlaşılmaktadır. Bu veriler imarette verilen çorbaların sembolik bir anlamdan öte yanında verilen et, turşu, fodula, yoğurt ve bazen verilen tereyağı ve bal ikilisi ile aslında bir kimsenin günlük kalori ihtiyacını çok rahat karşılayacak orta düzeyde bir menü niteliğinde olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak imaret sitesinde yatılı kalan öğrenciler ve imarettten günlük yemek hakkı olan kişiler sabah akşam benzer yemekleri yedikleri için kısa zaman sonra yemeklerden sıkılmış olmalıdır. Bu durum, yolu bir şekilde imarete düşen misafirler için geçerli olmasa gerek. Çünkü hem sunulan menü hem de ayrıca o esnada hazır yemek olmadığında ikram edilen bal, tereyağı ve fodula ayende ve revende durumdaki bir kişi için oldukça doyurucu bir ikramdır.

İmarette çıkan menü çorbalarla sınırlı değildir. Cuma geceleri, bayram günleri ve Ramazan-ı şerif ayında -ki bir yılda yaklaşık 80 gün eder- verilen yemeklere zerde ve ekşi aş eklenmektedir. Ayrıca Rebiülevvel ayının 12. gecesinde kutlanan Mevlit Kandili ile Muharrem ayının onunda kutlanan Aşure gününde mükellef sofralar tanzim edilmektedir.

Atik Valide Sultan imareti hakkında belirtilmesi gereken hususlardan biri de bu yapıdan faydalanan insan profiline ilişkindir. Esasen vakfiyede kesin hiyerarşik bir ayırım gözetilmeden öncelik, yatılı kalan öğrenci, derviş ve hafızlara verilmiştir. Yine,

⁷⁸ Bu oranlar çağdaşı imaretlerle kıyaslandığında oldukça yüksektir. Mesela Haseki Sultan'ın İstanbul'daki imaretinde pirinç için 3,25 kile, et için ise 50 okka tahsis edilmiştir.(VGMA, 608/2: 213/176) Yine Mihrimah Sultan İmaretinde fodula için 12 kile un, pirinç çorbası için 3,5 kile pirinç, bulgur çorbası için 3 kile buğday ve 130 okkalık et tahsis edilmiştir. (VGMA, 635/2: 1/1; 635/2: 62/8) Bu oranlar yetersiz kalmış olmalı ki Mihrimah Sultan 1568 tarihli başka bir vakfiyesinde pirinç miktarını 5 kileye, un miktarını 15 kileye, buğday miktarını 4 kileye ve et miktarını 150 okkaya çıkartmıştır. (VGMA, 635/2: 82/10) Fodula ve et miktarına göre bir kıyaslama yapılacak olursa-imarettten yemek yiyenleri en doğru çıkartılan fodula sayısı ve kişi başı dağıtılan et miktarı ile ölçekbiliriz- Atik Valide Sultan İmaretini kapasite itibariyle yaklaşık %40-45 daha büyüktür. Vakfiyeleri itibariyle yaptığımız incelemede Atik Valide Sultan İmaretini, saltanat soyundan gelen bir hanım sultanın kurmuş olduğu en büyük vakıf olma niteliği taşır.

temizlikçisinden müderrisine külliyyede daimi kadroda çalışan her personele yemek hakkı tanınmıştır. Bazı vakıflarda gördüğümüz müderris, hatip, imam gibi kadrolara verilen iki kat tahsisatın aksine Atik Valide Sultan'ın imaretinde herhangi bir ayırım yapılmamış, hiyerarşisi ne olursa olsun herkese eşit miktarda iki öğün yemek, fodla ve eşit ölçüde et hakkı tanınmıştır. Fakir, miskin ve muhtaçlar ise ancak külliye birimlerinde okuyan ve çalışan insanlar karınlarını doyurduktan sonra kalanı alabilecektir. Yani imaret öncelikli olarak külliye personeline hizmet etmek amacıyla kurulmuştur. Külliye çalışanlarının karınlarını doyurmak imaretin temel misyonudur. İhtiyaç sahibi yolcu, miskin, fakir ve misafirler ise kalan yemekleri paylaşmaktadır. Geriye ne kadar yemek kaldığı, dışarıdan kaç kişinin yemek yediğine ilişkin kayıtlar tutulmadığından elimizde imarete günlük şu kadar insan faydalanabiliyordu gibi kesin bir bilgi yok. Ancak günlük fodula için tahsis edilen un miktarından yaklaşık bir hesaplama yapabiliriz. Esasen vakfiyyede imarete gelenler için günlük elli altı sofraya kurulması bilgisinden hareketle günlük kaç kişiye yemek verildiği bilgisine ulaşılabilirdi. Ancak bu durumda yeni bir problemle karşılaşıyoruz çünkü vakfiyyede bir sofranın kaç kişiden oluşacağı bilgisi yer almamaktadır. Atik Valide Sultan Vakfı'ndan yaklaşık 24 yıl önce yine Üsküdar'da kurulan Mihrimah Sultan İmareti'nde bu konu hakkında verilen bir bilgidен hareketle bir hesaplama yapabiliriz. Mihrimah Sultan'ın vakfiyesine⁷⁹ göre imarete misafirler (fakir, kimsesiz, miskin, ihtiyaç sahibi kişiler) için “her gün beş adama bir sofraya hesabınca on altı seferlik sofraya” kurulması kararlaştırılmıştır. Bu yöntemle göre Atik Valide Sultan İmareti'nden hariçten 280 kişi yararlanabilmektedir. Bu sayıya külliye personeline de eklersek günlük yaklaşık 650 kişinin düzenli olarak imareten yararlandığı ortaya çıkar. Yapılan bu hesap tamamen tahmine dayalıdır ve gerçekliği açık bir şekilde sorgulanabilir. Çünkü Atik Valide Sultan İmareti'nde kurulacak olan sofraların kaç kişiden oluşacağı açıkça ifade edilmemiştir. Bu durumda daha önce de ifade ettiğimiz gibi en sağlıklı hesaplama dağıtılan fodula sayısı ve et miktarı ile ölçülebilir. Atik Valide Sultan İmareti'nde 100 dirhem ağırlığındaki fodula için İstanbul kilesi ile günlük 25 kile un kullanılması şart kılınmıştır. Vakfin kurulduğu dönem itibariyle 1 kile un 20 vukiyye, 1 vukiyye ise 400 dirhemdir. 1 kile undan 100 dirhem ağırlığında 80 adet fodula elde edilebilmektedir. Dolayısıyla 25 kile saf undan 100 dirhem ağırlığında 2000 adet fodula çıkar. Fodlaların

⁷⁹ Mihrimah Sultan'ın evâil-i zilhicce 965 tarihli vakfiyesi, VGMA, 635/2: 62/8.

yarısının sabah yarısının akşam dağıtıldığını da hesaba katarsak bir öğünde yaklaşık 1000 kişinin imaretten yemek yediği sonucuna varabiliriz.

Dağıtılan et miktarına göre yaptığımız hesapta da yaklaşık aynı sayıya ulaşıyoruz. Şöyle ki vakfiyeye göre imaret mutfağında günlük 260 okka koyun eti pişirilecektir. Pişirilen et kişi başı 50 dirhem düşecek şekilde yarısı sabah yarısı akşam yemeğinde dağıtılacaktır. Bu durumda 260 okka etten kişi başına 50 dirhem düşecek şekilde günlük 2080 kişilik et çıkar. Günde iki defa yemek verildiği bilgimiz de hesaba katıldığında et hesabına göre bir öğünde 1040 kişinin imaret mutfağından yemek aldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Et hesabına göre çıkan rakamın fodula sayısına göre biraz fazla olması gayet doğal bir durumdur. Zira etleri kişilere paylaştırırken ellişer dirhem ağırlığı net bir şekilde tutturmak her zaman mümkün olmayabilir. Bu sebeple et miktarı her zaman fodula sayısına göre fazla tutulmuş olmalıdır. Özetle Atik Valide Sultan İmaretî'nden bir öğünde 1000 kişi yemek yiyebilmekteydi. Külliye personelinden taam tahsisatı olan yaklaşık 350 kişiyi hariç tutarsak, dışarıdan yaklaşık 650 kişi mutat bir şekilde yemek yiyebilmektedir. Bu durum gösteriyor ki vakfiyede belirtilen kalan yemeklerin fakir, kimsesiz, yoksul ve yolculara dağıtılması hususu bilinçli bir pozitif ayrımcılık aracı değil sadece öncelik sırasına ilişkin bir tanımlamadır. Dolayısıyla imaretlerin aslında külliye personeli için oluşturulmuş, fakir ve kimsesiz halkın imaret mutfağından sadece kalanlarla yetindiği ve imareti halkın ikinci sınıf bir vatandaş biçiminde yararlanabildiği bir kurum şeklinde yorumlamak incelediğimiz imaret itibarıyla son derece hatalı bir yaklaşım olacaktır. Zira külliye personelinin yaklaşık iki katı oranında hariçten kimseye tanınan yemek alma hakkı fakir, miskin, yolcu vb. ihtiyaç sahiplerinin her zaman gözetildiğini ortaya koymaktadır. Halktan ihtiyaç sahibi fakir ve yoksul kimselerin vakfiye şartlarına göre tanınan en son yemek alma hakkı, onların imaret mutfağından kalanlarla yetinen ikinci sınıf vatandaş olarak görülmelerinden değil, vakfiyelerde görülen genel bir sıralama biçimiyle alakalıdır. Diğer taraftan imaretleri fakir, kimsesiz, miskin vb. sınıftan herkesin her zaman karınlarını doyurabildikleri bir yer olarak görmek de son derece hatalıdır. İmaretlerin bir kapasitesi vardı ve bu kapasiteyi aşmaları mümkün değildi. Yani bir imaret, vakfiyesindeki şartlara göre bir öğünde 1000 kişilik yemek öngörmüş ise ancak bu sayıda insan yararlanabilmekteydi ve bu kişiler dönemin idari makamlarınca kendilerine verilen bir nevi yoksulluk belgesi ile bu hakka sahip olabilmekte idiler.

İmaretten yararlanan kişi sayısının saptanması, sadece kapasitelerine ilişkin bu sayıyı tespit etmek adına yapılmadı. Zira imaretlerin kapasitelerini tespit, aynı bölgede kurulmuş birden fazla imaretin yarattığı toplu etkiyi anlayabilmek adına önemlidir. Üsküdar örneğinde XVIII. yüzyılın ilk çeyreği itibariyle, bir üçgenin uç noktalarında kurulmuş izlenimi veren Atik Valide Sultan, Mihrimah Sultan ve Gülnuş Emetullah Valide Sultan imaretleri yaklaşık 2500 kişiye hizmet vermektedir. Sadece bu üç vakfın, külliye personeli ve birinci derecede aileleri ile vakfın ticarî ve zirâî işletmelerinde çalışan insanları da düşündüğümüzde vakıfların etki alanı beş binlere çok rahat çıkabilmektedir. Bu açıdan kapasiteleri itibariyle etki alanlarını ve nüfuzlarını genişleten imaretler, vakıfların halka dönük, dışa açılan bir iletişim aracıydı.

Vakfiyeye göre imaretin günlük işlerinin yürütülmesi için çeşitli kademelerde görevlendirilmiş altmış kişilik personel kadrosu bulunmaktadır. İmaretten, yemeklerin hazırlanma sürecinden dağıtımına her süreci takip etme, gelen misafirleri karşılama, personelin işleyişinin kontrol edilmesi gibi görevleri olan *imaret şeyhi* denen kişi sorumludur. İmaretin yöneticisi durumundaki şeyh günlük on beş akçe ücret ile imaretten en fazla maaş alan kişidir. İmaret şeyhinin sağ kolu durumundaki *vekilharç*, elbette şeyh ve mütevellîye danışarak, vakfiyedeki şartlar itibariyle imaret için gereken malzemeyi satın alırdı. Malzeme alımları alınan ürünün türüne göre yıllık, aylık veya günlük olarak yapılmakta idi. *Vekilharç* imaret için en iyi ürünü en uygun fiyata alabilmek için pazar araştırması yapar, alacağı ürünün fiyatı o esnada yüksek ise alımları farklı aralıklarla gerçekleştirirdi. İş yoğunluğu itibariyle imarete alınan ürünlerin kayıtlarını tutması için kendine bir kâtip (*vekilharç kâtibi*) yardımcı olmaktadır. Kiler hesabını düzenli tutmak ve ambarları kontrol etmek üzere ayrıca bir *kilâri* ve *anbâri* görevlendirilmiştir. *Kilâri* için altı, *anbâri* için beş akçe ücret belirlenmiştir. İmaret mutfağının temel besin maddelerinden olan fodulanın hazırlanması işi için altı tane *habbaz* (ekmekçi) görevlendirilmiştir. Ekmekçilerden serhabbaz (baş fırıncı) beş diğerleri dört akçe alacaktır. Mutfakta yemekleri hazırlamakla görevli altı *aşçı*, ikisi ekmekleri, ikisi etleri kontrol eden dört *nâkib*, buğdayı dövmek suretiyle kabuğunu çıkartmak için iki *dakkak-ı gendüm*, pirinci ayıklamak üzere dört

dakkak-ı erz, biri et diğeri un naklinde çalışmak üzere iki *hammal* bulunuyordu.⁸⁰ Yemekler yendikten sonra tabak, kâse, kaşık vb. malzemeleri bulaşıkhaneye taşımak için birer akçe ücretle dört *kâse taşıyıcı*, bulaşıkları yıkamak üzere de dörder akçe ücretle iki *kâşeşuy* görev yapıyordu. İmarette, imaretin kapısını açmak, etrafı temizlemek, gelen gidenleri izdihama mahal vermeden oturacakları yerleri ayarlamak için *bevıab* ve *ferraşların* yanı sıra, ahırlara bakmak üzere *ahuri* gibi çeşitli kademelerde toplam altmış görevli çalışıyordu. Ancak daha sonraki dönemlerde bu sayı yeterli gelmemiş olmalı ki görevli sayısı arttırılmıştır. Mesela, 1589-1590 yılına ait bir muhasebe defterinde⁸¹, Nurbanu Valide Sultan'ın ölümünden yaklaşık sekiz yıl sonra, imaret kadrosuna on kişi daha eklenmiştir.⁸²

Meremmetân ve râh-ı âbiyân: Vakfiyede belirtilen bir diğerk görevli grubu ise binaların ve suyollarının bakım ve onarımından sorumlu olan meremmetçi ve suyolcularıdır. Nitekim farklı alanlarda hizmet veren külliye birimleri ve vakıf dükkân, iş hanı, işletme vb. yapılar zamanla yıpranacak ve iş göremez hale gelecektir. Her daim bakım ve onarıma gereksinimi olan suyollarının düzenli olarak kontrol edilmesi ise başlı başına bir görevli kadrosu gerektirmektedir. Vakıf bu hizmetleri düzenli olarak yürütmek için toplamda onsekiz kişilik bir kadro tahsis etmiştir. Vakfın imaret, medrese, mektep, cami gibi yapı topluluklarının tamiratını yapmak için üç akçe ücretle iki *meremmetçi*, kurşunların tamir ve termim işlerine bakması için dört akçe ücretle bir *kurşuncu*, külliye birimlerinin duvarlarına yazılan yazıları silmek ve düzenlemekle görevli, iki akçe ücretle bir *mani-i nukuş* görevlendirilmiştir. Diğerk taraftan külliyenin Alemdağ ve Bulgurlu'dan gelen suyolları başta olmak üzere, hamamların ve diğerk vakıf hayrat ve akarlarının suyollarının bakım ve güvenliğini sağlamakla yedi *râh-ı âbiyân* ve yedi *çırak* görevlendirilmiştir. Su yolcularından biri bölükbaşı namı ile reis olacak ve yevmi on akçe ücret alacak diğerkleri beşer, çıraklar ise ikişer akçe ücret alacaktır.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi vakıf kamu binalarında gerek deprem, yangın, sel, şiddetli kasırga gibi doğal nedenlerden kaynaklı gerek savaş, isyan ve kullanımdan

⁸⁰ Atik Valide Sultan İmaretinde karşılaştığımız habbaz ve aşçı sayıları ancak büyük selâtin vakıflarından olan Fatih, Süleymaniye ve Edirne'deki II. Bayezid Külliyesi gibi büyük selâtin vakıflarında bulunmaktadır.

⁸¹ TS.MA.d 1334.

⁸² İmaret kadrosunda meydana gelen değişimler, üçüncü bölümde daha detaylı incelenmiştir.

kaynaklı insan faktörünün neden olduğu yıkımlar neticesinde zamanla tahribatların meydana gelmesi kaçınılmazdı. Bu sebeple vakfiyelerde ekseriyetle inşa edilen yapıların tamir ve bakımına öncelik verilmesi ifade edilir ve onarımdan doğan masraf için ya düzenli bir kaynak akışı sağlanır ya da vakfın gelir fazlası öncelikli olarak onarım işlerine şart kılınırdı. Mütevelli gerekli olduğu durumlarda onarıma muhtaç binaların veya suyollarının tamirinden sorumlu olan kişiydi. Vakfın bakım ve onarımından sorumlu olan mütevelli bu işlemleri kendi tasarrufuna göre yapamazdı. Öncelikle tamiratı yapılacak birim belirlenir ve mütevelli konu hakkında haberdar edilirdi. Devamında özellikle büyük çaplı tamiratlar için bölgenin kadısı konu hakkında haberdar edilir ve keşif ve tamirat hüccetleri hazırlanırdı. Şeriye sicillerinde ve Vakıf Kayıtlar Arşivinde örneklerine sıkça rastladığımız keşif ve tamirat hüccetlerinde, kadının yanı sıra mütevelli, naib, bazen hassa mimarbaşı ve bilirkişilerin (*ehl-i vukûf*) mühürleri veya şahitlikleri yer almaktadır. Öyle anlaşılıyor ki kadı kendine gelen başvuruyu, yanına yukarıda saydığımız görevlileri de alarak bir keşif yapmakta ve yapılan keşif sonunda bir rapor hazırlamaktadır. İşte elimizdeki keşif hüccetleri bu yolla meydana gelmektedir. Bu belgelerde tamir için öngörülen harcama kalemlerinin ayrıntılı bir dökümü yapılır, onarım esnasında hangi malzemelerin kullanılacağı, birim fiyatları, malzemelerin özellikleri, işçilik ve usta fiyatları da dâhil olmak üzere çok önemli veriler yer almaktadır. Dolayısıyla söz konusu belgeler tarihi eserlerin onarımları ve bu süreçte yaşadıkları değişimi görmek açısından sanat tarihi ve mimarlık açısından son derece önemlidir. Diğer taraftan bu belgeler, tamirat esnasında kullanılan malzemelerin birim fiyatlarını ve çalışan insanların işçilik ve usta ücretlerini göstermesi bakımından iktisat tarihi açısından da önemli veriler sunar. Çalışmamızda bazı örneklerine rastladığımız bu belge türleri, konuyu dağıtmamak adına kullanılmamıştır.⁸³ Onun yerine vakıf yapılarında zaman içinde meydana gelen onarım ve tamirat masraflarının birim ve fiyatlarını muhasebe kayıtlarındaki veriler ışığında ele alacağız.

⁸³ Ancak konu hakkında detaylı bilgi edinmek için şu çalışmalara bakılabilir: Hüseyin Muşmal, Mustafa Çetinaslan, “Bir Keşif Defteri Işığında Konya Kapı Camii’nin İnşa Süreci ve Mimari Özellikleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi II*, Sayı: 6, 2009, s. 446-480; Doğan Savaş, “Aksaray Valide Külliyesi İnşaat Defterleri” *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi VIII*, Sayı: 13, 2007, s. 437-448; Mefail Hızlı, “Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa, Tamir ve Restorasyonları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi V*, Sayı: 5, 1993, s. 219-232; Samettin Başol, Mevlüt Çam, “Keşif ve Tamir Belgelerinin Osmanlı İktisat Tarihi Araştırmaları Açısından Önemi”, *OTAM*, Sayı: 27, Bahar 2010, s. 1-26.

Atik Valide Sultan Vakfı, bünyesinde büyük bir imaret sitesi başta olmak üzere han, hamam, iş hanı, ticarî işletmeler (mumhane, selhane vb.) barındırmaktadır. Bu yapıların yıllık tamir ve termim masrafları ise yılsonu bütçelerinde önemli paya sahip olmaktadır. Örneğin vakfın 1695-96 yılı muhasebesinde⁸⁴, 323.370 akçelik tamir ve termim masrafları toplam harcamaların %8,97'sine ulaşmıştır. Bu oran bir önceki cari yılda⁸⁵ %4,76'lık bir birim oluştururken devam eden birkaç yıl sonra %1'lere kadar düşmüş sonra tekrar artışa geçmiştir.⁸⁶

Vakfiyenin devamında kişiye ve makama şart kılınmış bazı ayni ve nakdi ödemeler yer almaktadır. Ayni ödemelerden biri, vakfın Yeni-il haslarından elde edilen gelirden otuz beş müd miktarında buğdayın on altı fakire dağıtılmasına dairdir. Mesela Yeni-il'deki bir caminin hatiplik makamına beş müd, Ali Baba Zaviye'sine beş müd ve içlerinde şeyh, seyyid, derviş gibi lakapları olan bazı kişilere de çeşitli miktarda ayni yardım yapılması şart kılınmıştır. Ayni ödemelerin bir diğer biçimi ise öğrencilere elbise, kavuk ve ayakkabı alınmasında karşımıza çıkmaktadır. Vâkıfenin şartına göre, mektepte okuyan öğrencilere Mevrit Kandili'nde ve Ramazan ayında kifayet miktarı yılda iki defa elbise alınacaktır. Ayrıca bayram günlerinde bin beş yüz dirhem in ederi kadar alınan elbise, ayakkabı ve kavuk Müslüman yetim çocuklara dağıtılacaktır.

Vakfiye kayd-ı hayat şartıyla bazı cariyelere yaptığı ödemeler açısından da ilginç veriler sunmaktadır. Buna göre Lalerûh isimindeki azatlı cariyesine ölünceye kadar günlük sekiz akçe verilecektir. Yine vakfiyede, sayıları belirtilmemiş olmakla birlikte kayd-ı hayat şartıyla, Nurbanu Valide Sultan ve eşi II. Selim'in azatlı cariyelerinden, dul ve ihtiyaç sahibi olanlara günlük ikişer akçe verilmesi şart kılınmış ve bu kişilere ayrıca imarettten yemek alma hakkı tanınmıştır. Kayd-ı hayat şartıyla kişiye şart kılınan tahsisatlardan biri de cariyeye olmamakla birlikte kim olduğu hakkında bilgi verilmeyen, ancak yapılan tahsisata göre önemli biri olduğu anlaşılan Abdullah kızı Belkıs Hatun'dur. Belkıs Hatun'a yaşadığı müddetçe otuz akçelik tahsisat yapılmıştır.

---

⁸⁴ BOA, EV.HMH.d 853.

⁸⁵ BOA, EV.HMH.d 794

⁸⁶ Üçüncü bölümde daha ayrıntılı işlenmiştir.

Tablo-1: Personel Kadrosu

Yönetici Kadro	Sayı	Günlük Ücret	Yıllık Ücret
Nazır	1	40	
Mütevelli	1	100	
Kâtip	1	20	
Câbi (Üsküdar)	1	5	
Kâtip (Üsküdar)	1	5	
Câbi (Üsküdar-Yoros)	1	5	
Kâtip (Üsküdar-Yoros)	1	5	
Câbi (Yanbolu)	2	5*2	
Kâtip (Yanbolu)	2	5*2	
Câbi (Rodoscuk)	1	5	
Kâtip (Rodoscuk)	1	5	
Mütevelli (Yeniil)	1	30	
Mütevelli Kâtibi (Yeni-il)	1	15	
Kâtip (Yeni-il)	2	5*2	
Toplam	17	265	95.400
Cami			
Hatip	1	20	
İmam	2	10*2	
Müezzin	8	5*8	
Musalliyan	5	4*5	
Hafız	9	3*9	
Ser-mahfel	1	6	
Naathan	1	5	
Muarrif	1	5	
Kayyım	4	5*4	
Müsebbihân	27	2*27	
Ser-Müsebbihan	3	3*3	
Eczahânân	87	2*87	
Ser-Eczahânân	3	3*3	
Cüzhan	6	2*6	
Hafız-ı Ecza	1	3	
Buhurcu	1	8	
Muvakkit	1	7	
Hafız-ı Mushaf	2	4*2	
Amenerrasulhan	1	2	

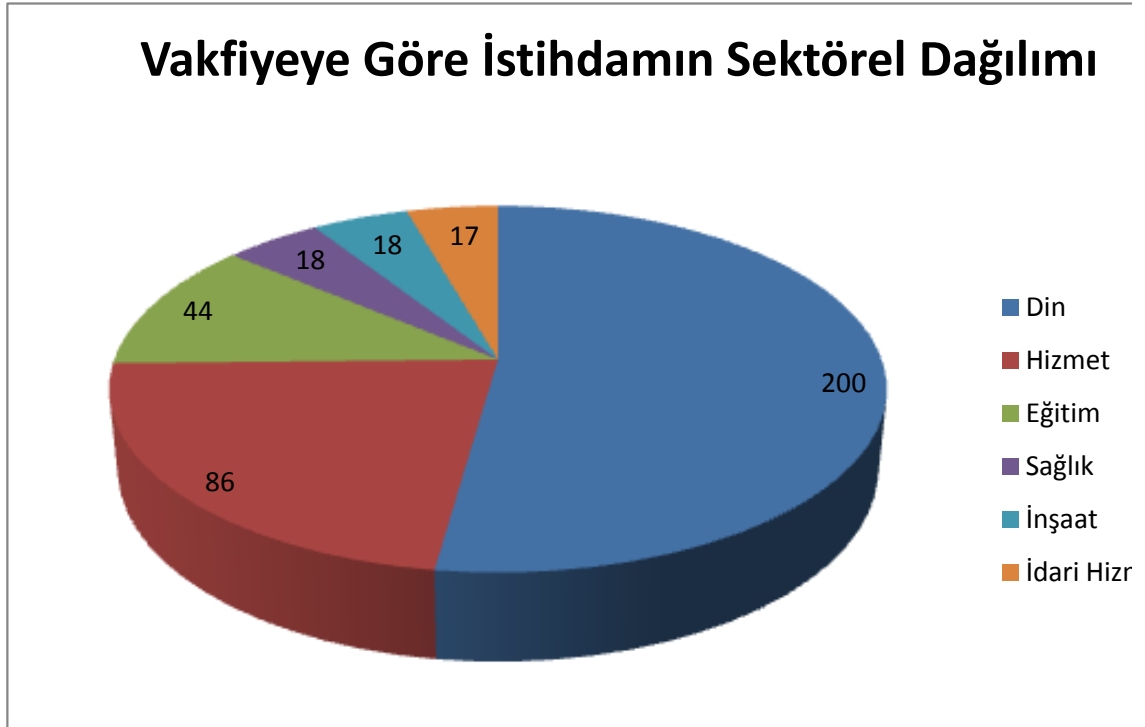

Aşırhan	1	2	
Yasinhan	1	2	
Mülkhan	1	2	
Murakıb	1	3	
Perdecı	1	3	
Çerağcı-Kandilci	4	4*4	
Ferraş	4	4*4	
Toplam	177	493	177.480
Medrese			
Müderriş	1	60	
Muid	1	5	
Öğrenci	15	2*15	
Bevvab	1	2	
Ferraş	1	2	
Toplam	19	99	35.640
Darülhadis			
Şeyh	1	40	
Öğrenci	12	2*12	
Hafız-ı Kütüb	1	3	
Bevvab	1	1	
Toplam	15	68	24.480
Mektep			
Muallim	1	8	
Kalfa-Muid	1	3	
Hüsnuhat Muallimi	1	2	
Bevvab	1	2	
Toplam	4	15	5.400
Darülkurra			
Şeyhülkurra	1	30	
Hafız	10	2*10	
Toplam	11	50	18.000
Hangâh			
Şeyh	1	25	
Derviş	32	2*32	
Bevvab	1	2	
Toplam	34	91	32.760
Darüşşifa			
Tabib-i evvel	1	25	

Tabib-i sâni	1	15	
Kehhal-1 evvel	1	5	
Kehhal-1 sâni	1	4	
Cerrah-1 evvel	1	5	
Cerrah-1 sâni	1	4	
Eczacı	2	3*2	
Hastabakıcı	4	3*4	
Vekilharç	1	3	
Vekilharç kâtibi	1	3	
Aşçı	2	3*2	
Çamaşırıcı	2	3*2	
Edviyeküb	2	2*2	
Ferraş	1	1	
Külhancı	1	2	
Kâsekeş	1	1	
Abrîzi	2	3*2	
Kilâri	1	4	
İmam	1	4	
Müezzin	1	2	
Toplam	28	118	42.480
İmaret			
İmaret Şeyhi	1	15	
Vekilharç	1	5	
Vekilharç kâtibi	1	5	
Kilâri	1	6	
Mühürücü	1	2	
Oduncu	1	1	
Odun Muhafızı	1	2	
Buğday Dövücü	2	2*2	
Kepekçi	1	1	
Habbâzîn	5	4*5	
Ser-habbâzîn	1	5	
Aşçı	5	6	
Ser-aşçı	1	5	
Nâkib	4	3*4	
Kâseşuy	2	4*2	
Kâse taşıyıcı	4	1*4	
Pirinç ayıklayıcı	4	1*4	

Hamal	2	2*2	
Anbârî	1	4	
Anbar kâtibi	1	5	
Anbârî-i şair	1	2	
Ferraş-1 helâ	2	2*2	
İbrikçi	2	2*2	
Ahûri	2	2*2	
Ferraş-1 imaret/çöpçü	2	2*2	
Bevvab-1 imaret	3	2*3	
Ferraş-1 tabhâne	4	4*4	
Mumcu	2	4*2	
Ferraş-1 imaret	2	4*2	
Toplam	60	174	62.640
Meremmetân ve rah-1 âbiyân			
Kurşuncu	1	4	
Mani'n-nukûş	1	2	
Meremmetçi	2	3*2	
Suyolcusu	6	5*6	
Reis-i râh-1 âbiyân	1	10	
Suyolcusu çırağı	7	2*7	
Toplam	18	66	23.760
Genel Toplam	383	1442	519.120

Vakfiyeye göre en çok istihdam dinî alanda yapılmıştır. Özellikle *cüzhan* ve *müsebbihan* kadrolarında görev yapacak olan 120 kişi, personel sayısını şişirmiştir. Ancak çalışmanın ilerleyen aşamalarında göreceğimiz gibi *cüzhan* ve *müsebbihan* kadrolarında çalışan insanlar aslında aynı kişilerdir. Vakfiyeye göre yapılan istihdamın sektörel dağılımı Tablo-2'de gösterilmiştir. Tablo-2 hazırlanırken din alanına, imaret sitesine bağlı darüşşifada çalışan imam ve müezzin ile hangâhta görevli şeyh ve dervişler de dâhil edilmiştir. Darülkurrada hafızlık öğrenen öğrenciler ile şeyhülkurra da din alanına eklenmiştir. İmarete aşçı, ekmekçi, bevvab, ferraş, külhancı, buhurcu, muvakkit gibi çeşitli kadrolarda çalışan kişiler hizmet sektörü içinde gösterilmiştir. Sağlık sektörüne darüşşifada çalışan personelin tamamı değil sadece doktor, cerrah, eczacı ve hasta bakıcılar dâhil edilmiştir. Vakfın yönetici sınıfını oluşturan nâzır, mütevellî, kâtip ve câbiler ise tabloda idari hizmetler altında gösterilmiştir.

Tablo-2: İstihdamın Sektörel Dağılımı.

1.2.2. Vakfın İktisadî ve Malî Üniteleri

Vakıf kurumu, kurulduğu bölgenin ekonomik döngüsünde ciddi roller üstlenmiştir. Özellikle yatırım araçlarının ve kaynaklarının sınırlı olduğu dönemlerde ekonomi sektörünün finansman aracı olarak kullanılmıştır. Kamuya doğrudan finans sağlayan para vakıflarının dışında, selâtin vakıfları da devasa bütçeleri ile ekonomik hayatın her daim merkezinde yer almıştır. Hanedan soyundan gelenlerin kurduğu büyük vakıflar, yatırım araçlarının çeşitliliği sayesinde ekonomik buhranlardan daha az etkilenmişler ve finans sektörünü düzenli bir şekilde desteklemişlerdir.⁸⁷ Vakıf kurucusunun şehrin ekonomik altyapısına yapacağı katkıyı hangi yatırım araçlarını, hangi ticarî işletmeleri kısaca ne tür gelir kalemlerini kullanarak yerine getireceğine ilişkin temel bilgilere vakfiyelerden erişim sağlanmaktadır. Bir hanedan mensubu olan Nurbanu Valide Sultan Vakfı'na bu gözle baktığımızda vakfın düzenli bir şekilde Üsküdar bölgesine muazzam bir kaynak aktardığını görmekteyiz. İmaret sitesi kanalıyla meydana gelen söz konusu para akışının kaynağını anlamak adına bu bölüm, Atik Valide Sultan Vakfı'nın vakfiyesinde yer alan iktisadî ve malî birimlerin ortaya konulmasına ayrılmıştır.

Vakfiyede yer alan ticarî ve ziraî işletmeler ile devletin almakla yükümlü olduğu bazı vergi türlerinin vakfa tahsisinden meydana gelen gelir kalemlerini farklı kategorilerde değerlendirmek mümkündür. Çalışmamızda vakıf mülklerinin yer aldığı bölgeler göz önüne alınarak coğrafi bir kategori benimsenmiştir.

⁸⁷ Vakıfların özel ve kamu finansmanına yaptığı destek, vakıfların merkezileştirilmeye başlandığı II. Mahmud dönemine kadar devam etmiştir. 1830'lu yıllardan itibaren hız kazanan vakıfların yönetimin devlet tekeline alınması çalışmaları, Cumhuriyetin ilk yıllarında en üst seviyeye çıkmış ve devlet vakıf mallarını kendi yatırım aracı kılmıştır. Bu süreçte vakıflar, önce en önemli gelir kaynaklarından olan ziraî işletmelerin gelirlerini toplama yetkisini yitirmiş devamında bu hakkın tamamen elinden alınmasıyla ekonomik sıkıntıya düşmüştür. Özellikle Başbakanlığa bağlı bir kurum haline getirilmesiyle devletin müdahalesine doğrudan açık bir kurum haline gelmiştir. Bu süreç ihtiyaç duyulduğunda vakıf mallarının elden çıkmasına yol açmıştır. Cumhuriyet Ankara'sının kuruluş aşamasına baktığımızda, vakıfların hem bir şehrin kuruluş aşamasında üstlendiği rollere hem de vakıf malları üzerindeki merkezi müdahalenin boyutları hakkında çarpıcı veriler ortaya çıkmaktadır. Vakıflara devletin müdahalesi ve Cumhuriyet Ankara'sının kuruluş sürecinde I. Meclis binası dâhil olmak üzere Ulus bölgesindeki imar projelerinde vakıfların üstlendiği fonksiyonlar hakkında Nazif Öztürk'ün ("Ankara'nın Kuruluşunda Vakıfların Rölü", *Vakıflar Dergisi*, 20, Ankara 1988, 329-346) çalışmasına bakılabilir. Yine Kızıl Bey Vakfı başta olmak üzere Ulus ve çevresinde vakıf mallarının satışı ve çeşitli kurumlara tahsisi hakkında Zafer Aksoy'un, (Kentsel Alanda Vakıf Taşınmazlarının Dönüşümü: Başkentlik Sürecinde Ankara Örneği, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2010) adlı çalışması çok ilginç veriler sunar.

Üsküdar Yeni Mahalle bölgesi Atik Valide Sultan İmaret Sitesi'nin kuruluş yeri olmasının yanı sıra vakfın ticarî işletmelerinin de merkezi konumundadır. Vakfın Yeni Mahalle'de bulunan işletmelerini 22 odası bulunan bir han, biri erkek diğeri kadınlara tahsis edilmiş iki hamam, 79 adet dükkân, sadece evli olanların kalabileceği 24 hücre, 2 selh-hane (mezbahane), 2 şemhane, at pazarı ve debbağhane oluşturmaktadır. Vakfiyeye göre Üsküdar bölgesinde at pazarı sadece Atik Valide Sultan Vakfı'na ait olan Yeni Mahalle'de yer alan pazarda kurulabilmekte ve vakıf bu pazarın bütün vergilerini almakta tek yetkili merciidir. Yine İstanbul'un et ve deri ticaretinin önemli bir ayağını oluşturan otuz bir adet Üsküdar debbağhanelerinden 12 tanesi, Atik Valide Sultan Vakfı çatısı altında faaliyet sürdürmekte idi.⁸⁸ Üsküdar debbağhanelerinin en gelişmiş olan Atik Valide Sultan debbağhaneleri vakfiyesine göre; Çatladıkapı'da matbah-ı âmire (saray mutfağı) için kesilen koyunların derilerini, Üsküdar Yeni Mahalle'de vakfa ait olan iki selh-hane ile Nurbanu Sultan'a oğlu III. Murad tarafından irade-i şahane ile tahsis edilen Üsküdar'a tabi Beykoz, Kanlıca, Yoros, İstavroz ve Çengelköy'de kesilen koyun, keçi ve sığır derilerini, Galata'da Caferoğlu Kasap Süleyman ile Mehmed Ağanın dükkânlarında kesilen hayvanların derilerini ve Kasımpaşa'da Kasap Süleyman'ın dükkânı ile Galata'ya tabi Sarıyer, Yenihisar, Tarabya, Büyükdere'de kesilen hayvanların derilerini toplama yetkisine sahipti. Vakfiyede bu kesimhanelerden ne kadar gelir elde edildiğine ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Debbağhanelerin vakfa ne kadarlık gelir getirdiğini ikinci bölümde ele alacağımız muhasebe defterlerinden öğrenebiliyoruz.

Devletin örfî ve şer'î vergi kalemlerinden olan Üsküdar Yeni Mahalle semtinde ikamet eden Yahudi, Hristiyan ve Kıptilerin cizye vergileri ile söz konusu mahallenin cürm ü cinayet, bâd-i heva gibi vergileri de III. Murad'ın iradesi ile Atik Valide Sultan Vakfı'na havale edilmiştir. Yine aynı bölgede beytülmale ait olan gaib, mefkud durumdaki terekeler ve malvarlığı da Nurbanu Sultan Vakfı'na tahsis edilmiştir. Vakfiyelerden vakfedilen gayrimenkullerden, işletmelerden veya vakfa tahsis edilen vergi türlerinden ne kadar gelir elde edildiğine dair malumat yer almamaktadır.

⁸⁸ Söz konusu otuz bir debbağhanenin tamamı vakıfların elindedir. Diğerleri hakkında detaylı bilgi için bkz., Zeki Tekin, "Üsküdar Debbağhaneleri ve Üretim Kapasiteleri (Klasik Osmanlı Dönemi)", *Üsküdar Sempozyumu V*, Cilt: 1, Editör: Çoşkun Yılmaz, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2007, s. 308-310.

Vakfiyede Yeni Mahalle'nin dışında İstanbul'un Dikilitaş, Haliç-Ayakapısı, Yenikapı gibi çeşitli semtlerinde vakfedilmiş dükkân, hücre, arsa ve hamamlar yer almaktadır. Çemberlitaş'ta günümüzde de faaliyette olan ve bölgenin önemli turistik mekânlarından biri olan Çemberlitaş Hamamı, muhasebe kayıtlarına göre *Dikilitaş Hamamı Valide Sultan Vakfı'nın* akarlarından. Yine Haliç kıyısında yer alan Ayakapısı'nda, muhasebe kayıtlarına göre *Havuzlu Hamam* adındaki bugün depo olarak kullanılan harap yapı başka bir akardır. Hamamların yanında çok sayıda dükkân ve hücreler vakfedilmiştir. İstanbul içinde vakfedilen toplam dükkân ve hücre sayısı 200 civarındadır. Ayrıca İstanbul'un çeşitli semtlerinde vakfa *icareteyn* usulü ile gelir getiren arsa ve menzil cinsinden taşınmazlar da vakfedilmiştir.

Vakfın bir diğer gelir kalemini ise ekseriyeti Üsküdar kazasına bağlı olan çeşitli nahiyeler ile İstanbul civarında yer alan bazı nahiyeye ve kazalardaki çiftlik, eğrek, bağ ve bahçeler oluşturuyordu. Şile, Kandıra, Alemdağı, Yoros, Silivri ve Topkapı gibi semtlerde yer alan çiftlik, mezra ve eğrekler içinde evler, ambarlar, ahırlar ve değirmenlerin de bulunduğu büyük ve müstemilatlı yerlerdir. Vakıf tarafından işletilen çiftlikler vakfın büyük ve küçükbaş hayvanlarının yetiştirilmesini ve vakıf imaret ve hanına gelen misafirlerin atlarının ot ihtiyacının karşılanmasını sağlıyordu. Ayrıca imaret mutfağına taze sebze ve meyve sağladığı için külliye'nin yakın çevresine veya birkaç günlük mesafelere konumlandırılmıştır. Muhasebe kayıtlarında fazla gelir getirmediği gözlemlenen bu nitelikteki yerler daha çok vakfın hesaba katılmayan arka plandaki imarete taze sebze ve meyve temini, nakliye ve yemeklerde kullanılan hayvanların beslenme masraflarını azaltarak, dışarıdan hizmet alımı yapmadan vakfın kendi kendine yeterliliğini sağlıyordu. Nitekim daha sonraki yıllarda vakıf köyleri iltizama devredilirken Üsküdar kazasına bağlı yukarıdaki çiftlikler iltizama bağlanmamış, vakıf kendisi işletmeye devam etmiştir.

Atik Valide Sultan Vakfı'nın İstanbul dışındaki varidatını, *temlikname*⁸⁹ ile kendisine devredilen çeşitli köylerin örfî ve şer'î vergileri oluşturmaktadır. Nurbanu Sultan'a oğlu

⁸⁹ Temlik, temlikname veya temlikname-i hümayunun esası kamuya (devlete) ait vergi türü kaynaklarının sultanın idari tasarrufu ile vakıflara devredilmesine dayanmaktadır. Vakfa tahsis edilen arazinin kuru mülkiyeti değil reyanın devlete ödemekle yükümlü olduğu örfî ve şer'î vergilerdir. Yani vakfa tahsis edilen, tımar sisteminde mirî toprağı işleyen reyanın devlete ödemekle yükümlü olduğu vergilerdir. Dolayısıyla 1858 Arazi Kanunnamesi'nde açıkça ifade edildiği gibi vakıf ve mirî toprak ayrımı vergi gelirlerinin tahsis biçimine dayanmakta olup mülkiyet söz konusu değildir. Mülkiyet sultan ve reyanın

III. Murad tarafından temlikname-i hümayun ile verilen yerlerin başında Sivas'a bağlı Yeni-il hassı gelmektedir. Yeni-il hassı çok büyük olmasına ve özel mülkler ile karıştırılmaması adına vakfiyede hudutları ayrıntılı bir şekilde yaklaşık beş sayfa boyunca tarif edilmiştir. Yeni-il hassı, vakfa ait daha sonraki belgelerde, konargöçer Halep Türkleri'nin yaylak yeri olması sebebiyle *Türkmanân-ı Halep hassı* ismiyle de anılmıştır. Muhasebe kayıtlarına göre vakfın en büyük mukataasıdır.

Vakfın diğer mukataa birimlerini Rodoscuk Kazasına bağlı Gazioğlu ve Husunlu köyleri, Yanbolu Kazasına tabi Çoğoba ve Yeniköy, Çömlek Kazasında Bozacı, Hamzaviranı, Çokoba ve Domuzlu köyleri, Zağra-i Atik Kazasında Ayvalı, Arizli, Çavuşlu ve Sekban köyleri, Karin-âbâd Kazasında Tilkiköy ve Yeniköy, Şumnu Kazasında Doşova ve Akdere, Yenipazar Kazasında Eskiköy ve Kanlıova köyleri oluşturmaktadır. Bunların da haricinde Üsküp ve İpsala kazalarında çiftlikler, Bursa'da üç adet fırın vakfedilmiştir.

Vakfiyeye baktığımızda, Nurbanu Sultan Vakfı'nın İmparatorluğun çeşitli coğrafyalarına yayılmış gelir kalemleri olduğunu görüyoruz. Vakfın sanayi ve ticarî işletmeleri külliyeinin kurulduğu, bir nevi vakfın yönetim merkezi olan Üsküdar Yeni Mahalle semtinde toplanmıştır. Yeni Mahalle'nin dışında ticarî faaliyetlerin en yoğun olduğu İstanbul'un çeşitli semtleri de unutulmamış hamam, dükkân, mum imalathanesi, kiralık odalar, depolar, değirmenler gibi işletmelerle vakıf yatırımı kentin farklı coğrafyalarında şubeleşmiştir. Külliyeinin farklı birimlerinde günlük mutad tarzda ihtiyaç duyulan hammaddelerin teminine yönelik, külliyeinin kurulduğu Üsküdar'ın yakın çevrelerine çiftlikler, eğrekler, su havzaları, bağ ve bahçeler konumlandırılmıştır. Tarımsal gelir birimleri İstanbul'un dışında iki önemli merkezde toplanmıştır. Ziraî gelir ünitelerinin bir bölümü Rumeli bölgesinde Rodoscuk, Yanbolu, Zağraeski, Üsküp ve Karinâbâd kazalarında vakfa tahsis edilen köylerden meydana gelmektedir. Önemli bir bölümünü ise Eyalet-i Rûm merkezi olan Sivas ile Kayseri arasındaki Yeni-il hassı oluşturmaktadır.

Görüldüğü üzere yatırım yapılan ticarî işletmeler ve vakfa tahsis edilen ziraî kaynaklarla vakıf, Üsküdar merkezinde ekonomik bir ünite. Bu ünitenin, nasıl çalışacağı, hangi

---

yedindedir. Vakıflara tahsis edilen bu nitelikteki vakıf topraklar öşür vergisinin kaldırılmasıyla son bulmuştur.

kaynakları kullanacağı, hangi ticarî faaliyetleri yürüteceği, hangi alanda hizmet vereceğine ilişkin iktisadî, sosyal ve malî sistemin temelleri vakfiye ile atılmıştır. Ancak geleceğe ilişkin bu kadar ayrıntılı şartların ortaya konulduğu vakfiyeden, tescil edildiği dönemde yukarıdaki ticarî ve ziraî malvarlığı ile tahsis edilen sair vergi türlerinden ne kadar gelir elde edildiğine veya edileceğine ilişkin herhangi bir bilgiye erişim sağlayamıyoruz. Zira vakfiyeler statiktir. Şartları belirlenir, hangi hizmetleri hangi kaynakları kullanacağı belirtilir, imzalanır, tescil edilir ve arşive kaldırılır. Bundan sonra vakfın söz konusu kaynakları işletmesinde ve değişen durumlar karşısında sergilediği reaksiyonları anlamada yeni kaynaklara ihtiyaç duyulmaktadır. İşte bu reaksiyonları, değişim ve dönüşümleri bir sonraki bölümde vakıf muhasebe defterleri ışığında görmeye çalışacağız.

2. BÖLÜM

VAKIF MUHASEBE DEFTERLERİ: GELİRLER (ASL-I MÂL)

Vakıf muhasebe defterleri ve kayıtları vakfın hâlihazırdaki durumu hakkında sunduğu bilgiler açısından son derece önemlidir. Ancak bu arşiv malzemeleri yeterince bilinmediği, üzerinde çalışma yapılmadığı için hem akademik camia tarafından hem de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından verimli kullanılmamaktadır. Muhasebe kayıtlarının önemi vakfiyede belirtilen şartların, gelirlerin, akar ve hayratların durumu hakkında asırlar sonrasına dair sunduğu ekonomik, sosyal ve malî verilerden kaynaklanmaktadır. Vakfiye belli bir mekân ve zamanda kaleme alınmış ve şartları ortaya konulmuş hukuki, statik bir belgedir. Belirli bir mekân ve zamanda oluşturulan vakfiyelerde hangi dinî, sosyal ve toplumsal hizmetlerin yürütüleceğinden, bu hizmetlerin ve hayratların giderlerinin vakfa ait hangi akarlardan karşılanacağına, vakfa ait taşınmazların tamir masraflarının ne şekilde karşılanacağına, vakfın kim ve/veya kimler tarafından yönetileceğine dair geniş bir alan alanda ayrıntılı bir yol haritası belirlenmiştir. Geleceğe yönelik böylesi ayrıntılı hükümlerin uzun vadede çeşitli zorluklar yaratacağı muhakkaktır. Zira vakıfların kuruldukları tarihten bu yana, siyasal, sosyal, demografik ve ekonomik yapıda ve devletin sınırlarında ciddi değişimler, dönüşümler ve kırılmalar yaşanmıştır. Sonuçta, vakfiyelerdeki özellikle hayrata ve akara ilişkin bazı şartlar işlerliğini yitirmiş, vakfın malvarlığı ve gelirlerinde büyük değişiklikler oluşmuştur. Asırlar geçtikçe vakıf algısı da değişmiş, hukuki ve toplumsal yapıdaki değişimler vakıfların yapısal konumunu etkilemiş ve vakıfların kim ve/veya kimler tarafından idare edileceği, hangi hizmetleri nasıl yürüteceği, vakfın gelirinden kimlerin ne şekilde yararlanacağı gibi konularda ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Toplumsal yapının ileriye dönük evriminin doğal bir sonucu olan bu değişim ve dönüşümleri, iktisadî ve sosyal tarih açısından son derece önemli bilgiler sunan ancak, şartları kararlaştırılmış bir zaman ve mekânda oluşturulan ve gelecekte ortaya çıkması muhtemel dönüşümlere dair kuralcı ve statik bir yapı arz eden vakfiyelerden tespit etmek mümkün değildir. Vakıf bünyesinde meydana gelen söz konusu dönüşümler ancak muhasebe kayıtlarından takip edilebilmektedir.

Vakıf muhasebe bilançoları vakıf bünyesinde yürütülen hizmetlerin türü, kalitesi, gelir kalemlerinde meydana gelen değişimler ve personel ücretlerinde zamanla ortaya çıkan farklılıkların tespiti ve ölçülmesi açısından değil, aynı zamanda vakıf kurumunun içinde faaliyet gösterdiği toplumsal yapının sosyal ve iktisadî hayatında meydana gelen uzun süreli değişmelerin mukayeseli, kantitatif bir analizinin yapılabileceği tarih araştırmaları için de zengin bir malzeme özelliği taşır.⁹⁰

Buradan hareketle bu bölümde, Üsküdar’da kurulan, döneminin gelir-gider bütçeleri itibariyle en büyük valide sultan vakfı olmasının yanında en büyük selâtin vakıflarından biri olan Nurbanu Valide Sultan’ın kurduğu Atik Valide Sultan Vakfı’nın 1686-1726 tarih aralığındaki faaliyetleri vakıf muhasebe bilançolarında yer alan veriler ışığında analiz edilecektir. Bu süreçte karşılaştırma yapabilme ve farklılıkları/benzerlikleri görebilme adına hem Atik Valide Sultan Vakfına ait daha erken ve geç dönem bazı muhasebe kayıtlarına hem de aynı/yakın dönemdeki bazı imaret sitelerinin muhasebe defterlerine bakılacaktır.

Osmanlı literatüründe incelediğimiz defterden ayrıntılı bilançoların kaydedildiği defterler *müfretad*, özet halindeki kayıtlar ise *icmal* ismiyle tanımlanmıştır. Muhasebe defterinin giriş bölümündeki ifadelerden hareketle defterler kısaca *muhasebe-i mahsulât ve ihracât-ı evkaf* defteri ismiyle de adlandırılabilir.⁹¹ Devamında ait olduğu vakfın ismi ve yeri, sorumlu mütevellinin, kâtibin ve ilgili vakıf nazırının ismi ve muhasebenin dönemi ve defterin sonunda da mührünü vuran kadının ismi belirtilir. Muhasebe bilançolarının başlığı niteliğinde olan bu bölümde defterin kapsadığı yıl, görevli müteveli, nâzır ve kadının isimlerinin değişmesiyle birlikte yaklaşık şu ifadeler yer alırdı:

“Muhasebe-i mahsûlât ve ihracât-ı evkâf-ı câmi-i şerîf ve imâret-i âmire ve dârüşşifâ-i mâmure merhume ve mağfurun-leha Atik Valide Sultan tabet serâha der Üsküdar an tahvîl-i kıdvetü’l-emâcid ve’l-ekârim Yusuf Ağa el müteveli bi mağrifet-i iftihârü’l havâss ve’l-mukarrabîn mûtemedi’l-mülûk ve’s-selâtin a’ni bihi hazretü’l- aliyye celisü’d-devleti’s-seniyye el-hâkâniyye a’ni sâhibü’l-izzü ve’d-devle hazret-i Abbas

⁹⁰ Güran, *a.g.e.*, s.11.

⁹¹ Orbay, “16. Ve 17. Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmaret’inin Mali Tarihi (1553-1650)”, s. 129.

Ağa ağa-i darüssaadeti’ş-şerife en-nâzır el-vaki gurre-i Ramazan’ül-mübarek sene 1080 ila gayeti Şevval’ül-mükerrerem sene 1081”⁹²

Defterlerde temelde gelirler ve giderler başlığı altında iki bölüm yer alır. Gelirler kısmında önceki yıldan devreden bakiyeler ile ilgili cari yıl içerisinde vakıf kasasına giren ve henüz kasaya girmemiş ama kişilerin elinde borç olarak gözüken bütün gelirlerin kalem kalem nerelerden ve kimlerden alındığı belirtilir. Bu bölümde vakfiyede belirtilen ticarî ve ziraî işletmelerin yanında vakfa tahsis edilen diğer kaynaklardan ne kadar gelir elde edildiği, mukataa birimlerinin kimlere kaç yıllığına tahsis edildiğine ilişkin ayrıntılı bilgiler yer alır.

Gelirler *Asl-ı mâl fi sene-i kâmile maa bakıyye-i muhasebe-i sene-i mâziye* ana başlığı ile başlar. Ancak bu başlıkta geçen yıldan devreden, vakfın kasasında biriken akçalar da yer almaktadır. Yani vakfın cari yıl geliri için temel alınmaz. Cari yıl geliri *Ani’l-mahsûlât: ma’a emvâl-i müteferrika-i mezkûrîn* başlığı altında sıralanan gelirlerdir.⁹³ Ani’l mahsulât başlığının altında varidatın elde edildiği üç alt başlık yer alır: *müşaherat*, *mukataat* ve *emvâl-i müteferrika*. Müşaherat, vakfın şehir merkezindeki han, oda, hamam, şemhane, selh-hane, dükkân vb. ticarî ve sınaî işletmeler ile yine şehir merkezlerinde vakfa tahsis edilen cizye, bâd-i heva ve bâc-ı pazar gibi çeşitli vergi türlerinden elde edilen gelirlerden meydana gelmektedir. Mukataa başlığı altında ise vakfa tahsis edilen has ve köylerden elde edilen mahsul (öşür), cizye gibi her türlü şer’î ve örfî vergi türlerinden oluşmaktadır. Müteferrik gelirler ise yine şehir merkezinde vakfa tahsis edilen bölgedeki beytülmal ve muhallefat gelirleri ile vakfın kendi mülkü olan çeşitli çiftliklerin işletilmesinden sağlanan gelirler başta olmak üzere imaret kilerinde önceki yıllardan fazla kalan çeşitli gıda maddelerinin satışından elde edilen gelirler de yer alabilmektedir. Bazı defterlerde *ani’l-mebî’ât* başlığı altında ayrıca sıralanan satışlardan elde edilen gelirler genelde düşük meblağlar olsa da olağandışı durumlarda (kıtlık, kuraklık, yangın gibi sebepler sonucu temel gıda maddelerinde ortaya çıkan fahiş fiyat artışlarında) büyük imaret kilerlerinin şehrin iâşesine yönelik

⁹² TS.MA.d.1781.

⁹³ Muhasebe bilançoları hakkında bazı değerlendirmeler için bkz. Kayhan Orbay, “The Financial Administration of an Imperial Waqf ...” s.35-45; Orbay, “Bursa’da Sultan II. Murad Vakfı’nın ...”, s.296-302.; Barkan, “Süleymaniye Camii ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993-994/1585-1586”, s. 113-124; Barkan, “Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesisleri”, s.240-242.

piyasaya yüklü miktarda mal arzıyla bu satışların da yüksek meblağlara çıktığı ender zamanlar olmuştur.

Giderlerle (el-mesârifât) ilgili ana kayıt “*vuzi’a min zâlike*” başlığı ile başlar. Bu başlık altında ilgili cari yıl içerisinde yapılan toplam harcama yer alır. Aslında giderler kendi içinde de iki ana başlığa tabi tutulmuştur. İlk bölümde külliye personelinin⁹⁴ maaş ödemeleri bulunmaktadır. İkinci bölümde ise vakfın genel harcamaları yer almaktadır. Bu bölüm mutfak masraflarının yer aldığı *harc-ı kilâr*⁹⁵, vakfın her türlü masraflarının yer aldığı *ihracaat-ı sâire*⁹⁶, hamal ücretleri başta olmak üzere, imaret mutfağına taşınan ürünler için yapılan arabacı ve gemi navlun masraflarının kayıt altına alındığı *an’il-üürât*, darüşşifaya alınan ilaç, taam masraflarının yanında mukataa-ı zemin kiralari için yapılan harcamaların yer aldığı *edâ-i edviyebaha-i darüşşifa ve taambahâ ve şa’ir-beha ve mukataat-ı zeminha ve gayruhu* ve tamirat harcamalarının kayıt altına alındığı *merammât* olmak üzere toplam beş alt başlıktan oluşmaktadır.

Giderler bölümü, temel gıda maddelerinin fiyatlarına ve personel ücretlerine dair çok kıymetli veriler barındırır. Son bölümde “*el-bâkî*” veya “*el-mîzân*” başlığı altında gelir-gider muhasebesi yapılır, henüz tahsil edilememiş gelirler de düşülerek vakfın cari yıl içerisindeki geliri tespit edilir. Buraya kadar kısaca özetlemeye çalıştığımız muhasebe defterlerinin genel şeması Tablo-3’ten takip edilebilir. Bazı defterlerde son kısımda muhasebenin özeti olan icmali de verilir. İncelediğimiz defterlerden XVII. yüzyıla ait muhasebe bilançolarında hicrî yıl esas alınmışken, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Rumi takvim yılı kullanılmıştır. Bazı dönemlerde her iki takvim beraber kullanılmıştır. Kullanılacak olan bu kaynak grubu siyakat ile kaleme alınmış ortalama 8-15 varak uzunluğunda defterlerdir.

Genel hatlarıyla yukarıda anlattığımız biçimde olan defterlerin şekil ve içerik bakımından zamanla değişimlere uğradığı unutulmamalıdır.⁹⁷ Özellikle XVI. ve XVII.

⁹⁴ Külliye personelinin içine bilfiil külliyenin herhangi bir biriminde çalışmayan bazı selâtin veya vüzerâ vakıflarına ait cami görevlileri ile vakfın aynı veya nakdi destek sağladığı bazı zaviyeler de yer almaktadır.

⁹⁵ Mutfak masrafları *harc-ı matbah*, *harc-ı kiler-i imaret*, *harc-ı kiler-i imaret baha-i zehayir* gibi isimlerle de anılmaktadır.

⁹⁶ *İhracaat-ı saire* kandil, elbise, mutfak araç gereçleri, câbi yol harcırahları gibi çok farklı alanlarda yapılan ödemeleri içerir.

⁹⁷ Tablo-3’teki veriler bu uyarı dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

yüzyıllara ait olan defterlerde personel bilgileri ve mukataa birimleri daha kapsamlı yer aldığından defterler muhteviyatı itibariyle daha kapsamlı dolayısıyla daha uzundur. XVIII. yüzyıla geldiğimizde defterler varak olarak daha kısadır. Bunun en büyük sebebi personel bilgilerinin isim bazında verilmemesi ve mukataa kalemlerinin sadece mukataa adıyla anılmasından ileri gelmektedir. Dolayısıyla XVIII. ve XIX. yüzyıl muhasebe defterleri daha kısa ve daha sistematiktir. XIX. yüzyıla geldiğimizde defterlerin şekil bakımından bir değişime daha uğradığını görmekteyiz. Önceki dönemde TS. MAD.d, BOA. MAD.d ve Ev. HMH. d. serisinde yer alan defterler artık Ev. d serisine taşınmış ve muhasebe yöntemi değişmiştir.

Tablo-3: Muhasebe Defterlerinin Genel Yapısı ve Formülasyonu

Değerler	Simge	Formül
Asl-ı mâl fî sene-i kâmile maa bakıyye-i muhasebe-i sene-i mâziye:	x	
Muhasebe-i sene-i mâziye:	y	
Cari Yıl Geliri:		$x-y=A$
A-Ani'l-mahsûlât: ma'a emvâl-i müteferrika-i mezkûrîn:	A	$A=i+ii+iii$
i-Ani'l-müşâherât:	i	
ii-Ani'l-mukata'ât:	ii	
iii-An emvâl-i müteferrika-i mezkûrîn:	iii	
Masraflar:		
B-Vuzi'a min zâlike:	B	$B=1+2$
1-El-vezâif:		
2-El-ihracât maa merammât-ı mezkûrîn:	2	$2=a+b+c+d+e$
a) Be-cihet-i harc-ı matbah-ı mezkûrîn:	a	
b) İhracat-ı sâire-i mezkûrîn:	b	
c) Ani'l-ücûrât-ı mezkûrîn:	c	
d) Edâ-i taam bahâ-i mezkûrîn:	d	
e) Ani'l-merammât:	e	
f) El-bâki:	f	$f=x-B$
g) Zimmete'l-bâki:	g	
h) Sahnü'l-bâki:	h	$h=f-g$
ı) Minha der zimem-i mezkûrîn:	ı	
i) Ez-ziyâde:	i	$i=h-ı$

2.1. Atik Valide Sultan Vakfı'nın Gelir/Vâridât Kaynakları

Atik Valide Sultan Vakfı'na ait arşivlerde ulaşabildiğimiz en erken muhasebe kaydı vakfin kuruluşundan yedi yıl sonrasına rastlayan H.997 yılına ait 1588-1589 malî yılını kapsayan bir icmaldir.⁹⁸ Vakfa ait ayrıntılı ilk muhasebe defteri 998 yılında karşımıza çıkmaktadır. Bu tarihten 1602 yılına kadar ayrıntılı muhasebe bilançoları mevcuttur.⁹⁹ XVII. yüzyılda, 1602-1670 yılları için arşivde uzun bir süre herhangi bir deftere rastlanamamıştır. Bu dönem büyük ihtimal TS.MA.d serisinde kayıtlı büyük bir defter olmalıdır. 1670-1685 yılları arasında ekseriyeti icmal olmak üzere aralıklarla ayrıntılı bilançolara rastlamak mümkündür. 1685'ten 1730'lara kadar kesintisiz devam eden bilançolar XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarından itibaren aralıklarla devam etmektedir.

Bu defterlerden 997, 998, 1080,1094 ve 1105 tarihli icmallere ile 1007-1008 ve 1080-1081 malî yılını kapsayan bilançoların bazı bölümleri daha önce bir araştırmanın konusu olmuştur.¹⁰⁰ Diğerleri hakkında şu ana kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Atik Valide Sultan Vakfı gelirlerinin çalışma dönemimiz olan 1686-1727 yıllarında izlediği seyri daha iyi anlayabilmek, bu döneme hangi aşamalardan geldiğini tetkik edebilmek ve asıl döneme altyapı oluşturabilmek adına,1686 yılına kadar tespit edebildiğimiz ve önemli gördüğümüz bazı bilançoların da verileri sistematikleştirilerek Tablo-4'te gösterilmiştir. Tabloya ve analizine geçmeden önce şunu hemen belirtelim ki gelirler için esas alınan değer cari yıldan elde edilen gelirler olmuştur.

Tablo-4: Atik Valide Sultan Vakfı'nın Cari Yıl Gelirleri, (1588-1727)

Defter	Tarih Aralığı	Cari Yıl Geliri	Açıklama
3662-01-00-001	1588-1589	4.454.366	İcmal
3662-01-01-001	1589-1590	6.195.473	İcmal

⁹⁸ TS.MA.d 3662_0001_00_001

⁹⁹ 1591-1600 arasını kapsayan muhasebe bilançoları TS.MA.d 1334 numaralı defterde, 1601-2 malî yılını kapsayan kayıt ise TS.MA.d 1393 numaralı defterde yer almaktadır.

¹⁰⁰ Tijen Sabırlı, Vakfiyesi ve Muhasebe Kayıtları Işığında Nurbanu Valide Sultan Vakfı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2012, s.59-82.

1334(88-102)	1591-92	6.367.784	Ayrıntılı Bilanço
1334(76-87)	1592-93	7.287.151	Ayrıntılı Bilanço
1334(64-75)	1593-94	7.562.606	Ayrıntılı Bilanço
1334(52-63)	1594-95	7.487.780	Ayrıntılı Bilanço
1334(40-51)	1595-96	7.403.360	Ayrıntılı Bilanço
1334(27-40)	1596-97	3.068.410	Ayrıntılı Bilanço
1334(1-13)	1599-1600	7.261.882	Ayrıntılı Bilanço
1393	1601-1602	7.791.776	11 ay 5 günlük- Ayrıntılı Bilanço
1781	1670-1671	3.450.044	13 aylık- Ayrıntılı Bilanço
3925-12	1676-1678	7.609.969	2 sene 1 aylık-İcmal
3925-14	1678-1680	7.661.465	2 sene 1 aylık-İcmal
3925-15	1683-1684	3.987.803	İcmal
444	1686-1687	3.983.076	Ayrıntılı Bilanço
459	1687-1688	3.729.228	Ayrıntılı Bilanço
493	1688-1689	3.731.539	Ayrıntılı Bilanço
535	1689-1690	3.653.260	Ayrıntılı Bilanço
586	1690-1691	3.758.894	Ayrıntılı Bilanço
631	1691-1692	3.960.789	Ayrıntılı Bilanço
672	1692-1693	3.917.488	Ayrıntılı Bilanço
736	1693-1694	4.238.045	Ayrıntılı Bilanço
794	1694-1695	4.176.007	Ayrıntılı Bilanço
853	1695-1696	4.166.358	Ayrıntılı Bilanço
915	1696-1697	4.149.467	Ayrıntılı Bilanço
962	1697-1698	3.844.859	Ayrıntılı Bilanço
1016	1698-1699	3.863.729	Ayrıntılı Bilanço
1060	1699-1700	4.254.334	Ayrıntılı Bilanço
1095	1700-1701	4.219.280	Ayrıntılı Bilanço
1135	1701-1702	4.221.499	Ayrıntılı Bilanço
1185	1702-1703	4.234.368	Ayrıntılı Bilanço
1231	1703-1704 ¹⁰¹	4.253.381	Ayrıntılı Bilanço
1356	1705-1706	4.559.836	Ayrıntılı Bilanço
1407	1706-1707	4.265.404	Ayrıntılı Bilanço
1463	1707-1708	4.250.374	Ayrıntılı Bilanço
1528	1708-1709	5.823.658	Ayrıntılı Bilanço
1585	1709-1710	4.227.892	Ayrıntılı Bilanço
1656	1710-1711	4.193.420	Ayrıntılı Bilanço
1716	1711-1712	4.244.777	Ayrıntılı Bilanço
1801-1805	1712-1713	4.277.934	Ayrıntılı Bilanço

¹⁰¹ 1704-1705 malî yılını kapsayan defter tespit edilememiştir.

1864	1713-1714	4.257.129	Ayrıntılı Bilanço
1944-1947	1714-1715	4.255.578	Ayrıntılı Bilanço
2034	1715-1716	3.767.420	Ayrıntılı Bilanço
2134	1716-1717	3.936.754,5 ¹⁰²	Ayrıntılı Bilanço
2134	1717-1718	3.936.754,5	Ayrıntılı Bilanço
2315	1718-1719	3.746.488	Ayrıntılı Bilanço
2368	1719-1720	3.764.601	Ayrıntılı Bilanço
2473	1720-1721	3.988.188	Ayrıntılı Bilanço
2575-2574	1721-1722	3.785.477	Ayrıntılı Bilanço
2617-2648	1722-1723	3.824.895	Ayrıntılı Bilanço
2732	1723-1724	3.765.618	Ayrıntılı Bilanço
2780-2779	1724-1725	3.805.250	Ayrıntılı Bilanço
2867	1725-1726	3.914.167	Ayrıntılı Bilanço
2939-2944	1726-1727	3.862.400	Ayrıntılı Bilanço

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bütçeler oluşturulurken muhasebe defterinde toplam geliri ifade eden *asl-ı mâl* ana başlığı altında ifade edilen miktar değil *an'il-mahsûlât* başlığı altında zikredilen ve ilgili malî yıl içinde toplanan akçaları gösteren değer cari yıl geliri olarak alınmıştır. Çünkü *asl-ı mâl* başlığı, vakfın geçen yıldan kasasında biriken paralar ile önceki yıllardan tahsil edemediği devreden alacakları da içermektedir. Bir örnekle açıklamak gerekirse, mesela 1593-94 yılını kapsayan defterde *asl-ı mâl* anabaşlığında 9.268.206 akçelik gelir kaydedilmiştir. Ancak bu gelirin 1.455.600 akçesi bir önceki malî yıldan kalan ve vakfın kasasında birikmiş olan parasıdır. Nitekim bu durum *an bakıyye-i muhasebe-i sene-i mâziye* alt başlığı ile defterde zaten izah edilmiştir. Bir önceki yıla yani 1592-93 malî yılını kapsayan deftere baktığımızda gerçekten de vakfın o yılsonunda bütçesinin 1.455.600 akçe fazla verdiğini görüyoruz. Ancak burada şunun hemen altını çizmek gerekir ki *an bakıyye-i muhasebe-i sene-i mâziye* başlığı altında bir önceki muhasebe döneminde artan paranın yanında uzun bir dönem zarfında vakfın kasasında birikmiş olan toplam miktarın da kaydedildiği muhasebe defteri örneklerine rastladık. Tekrar örneğimize dönecek olursak önceki yıldan vakfın kasasında biriken paranın yanında 250.000 akçelik bir miktar ise vakfın Yanbolu mukataasının mültezimi olan dergâhı âli çavuşlarından Ahmet Çavuş'un yedinde alacak olarak gözükmektedir. Yani vakıf aslında bu parayı henüz

¹⁰² 2134 numaralı defter 1716-18 malî yılını kapsayan 2 yıllık bir defterdir. Bu dönemdeki cari yıl geliri 7.873.509 akçedir. Gelirler endeksinde muhtemel dramatik sapmaları önlemek adına toplam gelir ikiye bölünmüştür.

tahsil etmemiş ancak tahsil edilmiş gibi geliri içinde göstermektedir. Dolayısıyla asl-ı mâl başlığı altında kişilerin elinde alacak olarak gözüken miktar ne kadar artarsa vakfın malî durumu aslında o kadar kötüye gidiyor demektir. Zira vakıf artık alacaklarını tahsil edememeye başlamış demektir. Örnek olarak aldığımız 1593-94 malî yılı için 7.562.606 akçe tutarındaki cari yıl gelirini Tablo-3'te verdiğimiz formül ile sağlamasını yapabiliriz. İlgili yılda *asl-ı mâl* geliri olan 9.268.206 akçeden, geçen yıldan devreden 1.455.600 akçe bütçe fazlası ile yine geçen yıldan tahsil edilememiş 100.000 ve 150.000 akçelik iki kalem halinde verilen Yanbolu hassı varidatını çıkartarak 7.562.606 akçe olan cari yıl gelirini elde ederiz. İşte bu miktar *an'il-mahsûlât*¹⁰³ başlığı altında verilen bizim cari yıl gelirimizi oluşturmaktadır.

Tabloya göre vakfın gelirleri dört farklı şekilde tasnif edilebilir. Vakfın kuruluşunun (1582) ilk yıllarındaki (1590-1600) gelirleri 7 milyon akçe civarındadır. 1670-1693 döneminde 3,5-4 milyon akçe arasında değişmekle birlikte ağırlık 3,9 milyon düzeyindedir. Uzun bir aradan sonra ilk defa 1693-94 malî yılında 4 milyonun üzerine çıkan gelirler, 1708-9 malî yılında 5.823.658 akçeye kadar çıksa da bu artış süreklilik arz etmemiş ve 1715 yılına kadar 4.200.000 akçe düzeyinde kalmıştır. Devam eden on yılda yine 4 milyonun altına inerek 3,8-3,9 milyon seviyesinde gerçekleşmiştir. Vakfın gelirleri yüzyılın sonuna ve XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar birkaç yıl istisnanın dışında bir daha 4 milyonun üzerine çıkamamıştır. Özetle vakıf, kuruluşunun ilk yıllarındaki 7 milyon dolayındaki gelir düzeyine XIX. asrın ilk yarısına kadar bir daha erişememiştir.

Görüldüğü üzere vakfın gelirlerinde zaman zaman yükselişler olsa bile genel hatlarıyla nominal bir artıştan söz edilemez. Diğer taraftan XVI. yüzyılın son on yılından XVIII. yüzyılın ilk yarısına geldiğimizde (1590-1727) vakfın satın alma gücünde de değişimlerin olması muhakkaktır. Bize daha tutarlı veri sağlayacak endeks, vakfa ait tespit ettiğimiz nominal gelirlerin reel satın alım gücünü gösterecek olan tüketici fiyat endeksleri olacaktır. Osmanlı iktisat tarihinde tüketici fiyat endeksleri için temel alınan en önemli tüketim mallarına ilişkin veriler imaret mutfakları için yapılan alımlardan derlenmiştir.¹⁰⁴ İmaret mutfağına yapılan alımlardan hareketle incelediğimiz döneme

¹⁰³ Kısaca *ani'l-mahsûlât* diye adlandırdığımız bu bölüm, defterlerde *ani'l-mahsûlât maa emvâl-i müteferrika* şeklinde geçmektedir.

¹⁰⁴ İmaret mutfağına yanında, Topkapı Saray Mutfağı ve Narh fiyatlarından hareketle hazırlanan tüketici fiyat endeksleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık*

ilişkin (1686-1727) 40 yıllık döneme ait yaklaşık 20 tane temel gıda maddesinin birim fiyatlarını çıkarttık. Bu verilerden hareketle tezin ilerleyen bölümlerinde bir tüketici fiyat endeksi oluşturmaya çalışacağız. Burada dikkat etmemiz gereken bir diğer husus ise akçede meydana gelen taşışlardır. 1590'lı yıllarda akçenin içindeki gümüş miktarı 0,34 gram¹⁰⁵ iken II. Selim döneminden itibaren hız kazanan¹⁰⁶ ve özellikle II. Süleyman döneminde önemli değişikliklere uğrayan akçenin içindeki gümüş miktarı, 1725'lere gelindiğinde 0,13'e¹⁰⁷ inerek %38 oranında değer kaybetmiştir. Dolayısıyla akçeye paralel olası tüketicisi fiyat endekslerindeki düşüş, Atik Valide Sultan Vakfı cari gelirlerinin hem nominal hem de reel bazda düşüşte olduğuna işaret etmektedir. Gözlemlenen bu düşüşün nedeni nedir? Bu sorunun yanıtını bulmak için vakfın gelir kalemlerine ve bu kaynaklarda meydana gelen değişimleri izlemek gerekmektedir. Bu sebeple vakfın, cari yıl içinde gelirlerini hangi kaynaklardan temin ettiğini gösteren Tablo-3'teki veriler bu bölümde daha ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

2.2. Sınâî ve Ticarî İşletmelerden Elde Edilen Gelirler: Kira Gelirleri

Osmanlı iktisadî hayatında vakıfların önemli gelir kaynaklarından birini ekseriyetle vakıf kurucusunun yaşadığı sosyal ortamda inşa edilmiş olan ve vakıfların büyüklüğü oranında çeşitlilik arz eden dükkân, oda, hane, han, hamam, selh-hane, şemhane, sahilhane, âsiyab, bostan ve debbağhane gibi çeşitli sınâî ve ticarî işletmelerin kira gelirleri oluşturmakta idi. Bu nitelikteki gelir kalemleri vakıf muhasebe defterlerinde *an'il-müşaherât* başlığı altında zikredilmiştir. Müşaherat aylık olarak toplanan kent merkezindeki kira gelirlerini ifade eder. Ancak bazı muhasebe defterlerinde genelde mukataa hanesinde veya başlı başına ayrı bir başlıkta yer alan cizye vergilerinin de aylıklar hanesinde kaydedilmiş olduğunu görmekteyiz.

1588-89 malî yılında Atik Valide Sultan Vakfı müşaherat kaleminden yılsonunda 592.627 akçelik gelir sağlamıştır. Aylık gelirler Üsküdar ve İstanbul olmak üzere iki alt başlıkta sıralanmıştır. Toplam meblağın 388.987 akçesi Üsküdar'daki hamamlar,

---

Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2011; s. 12-18; tüketici fiyat endeksinin oluşturulması hakkında bilgi için aynı yazar tarafından hazırlanan *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 105-122'ye bakılabilir.

¹⁰⁵ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler...*, s.12.

¹⁰⁶ Halil Sahillioğlu, "Akça", *TDVİA*, Cilt: 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 1989, s. 227.

¹⁰⁷ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler...*, s.15.

dükkânlar, odalar, serhane ve selh-hanelerin kira gelirleri ile cizye-i gebran ve cizye-i Kıptiyân vergilerinden derlenmiştir. 203.640 akçesi ise “nefsi İstanbul” başlığında sayılan hamamlar, odalar ve dükkânların kiralardan toplanmıştır. Bu cari yılda aylıklar hanesinde gösterilen kira geliri vakfın toplam gelirinin %13,30’luk birimini oluşturmuştur. Müşaherat geliri bir sonraki malî yılda 600.581 akçeye çıkmış, ancak bütçedeki oranı azalarak %9,69’a gerilemiştir. Vakıf cari yıldaki bu gelir düzeyini tekrar ancak 1760’lı yıllardan sonra yakalayabilmiştir. Müşaherat gelirleri ve bütçe içindeki payları Tablo-5’ten takip edilebilir. 1588-1602 dönemine ait muhasebe defterlerinde aylık gelirler, Üsküdar ve İstanbul olmak üzere iki alt başlıkta daha detaylı tanımlanmıştır. Ancak bu dönemden sonraki muhasebe defterlerinde hem bu ayırım kaldırılmış hem de ayrıntılı tasniflerden vazgeçilerek dükkân ve odaların kiralari tek başlıkta verilmeye başlanmıştır. Bu uygulama tarih araştırmalarında karşılaştığımız en önemli sorunlardan biri olan uzun dönemde mukayese edilebilir, tüketici endeksleri için çok önemli yer tutan oda ve hane kiralari gibi tarihsel verilerin üretilmesine ket vurması bakımından büyük bir talihsizliktir. Biz on yıllık bir süre için bu nitelikteki oda ve hane kiralari miktarını tespit ettik. Ancak uzun dönemde endeks oluşturmak için yetersiz kaldığından burada değinmeyeceğiz. Bunun yerine uzun vadeli daha sağlıklı veriler sunan vakfa ait dört hamamdan elde edilen aylık kira miktarlarını vereceğiz.

Vakfın 1588-1602 dönemini kapsayan muhasebe defterlerinden derlediğimiz verilere göre vakfın %90’ı Üsküdar’da yer alan yaklaşık 150’nin üzerinde dükkânı vardır. Mesela 1592-93 malî yılında 139’u Üsküdar’da 3’ü Dikilitaş’ta olmak üzere 142 dükkân belirtilmiştir. Ancak bazı kayıtlarda dükkân sayıları belirtilmeden çoğulu dekâkin kullanılarak toplu halde verilmiştir. Yine 1599-1600 malî yılında 147’i Üsküdar’da 10’u Dikilitaş civarında toplam 157 dükkân sayılmıştır. Dükkânların haricinde yaklaşık 50 civarında kiralık oda vardır. Vakfın diğer kira gelirleri ise 3 han, 4 hamam, 4 selh-hane, 1 şemhane, haneler ile Üsküdar Yenimahalle’nin bâc-ı pazar, bâd-i heva, cibâyet-i ihtisâbiye/hisbe ve kolluk icarelerinden derlenmiştir. Bu veriler büyük bütçeleriyle selâtin vakıflarının kentsel sınaî ve ticarî hayatta ne kadar aktif ve etkin rol oynadığını ortaya koymasından önemlidir.

Tablo-5: Aylık Gelirlerin Bütçe İçindeki Oranı, 1588-1794.

Defter	Tarih	Cari Yıl Geliri	Müşaherat	Bütçe İçindeki % Değeri
3662-01-00-001	1588	4.454.366	592.627	13,30
3662-01-01-001	1589	6.195.473	600.581	9,69
1334(76-87)	1592	7.287.151	501.698	6,88
1334(64-75)	1593	7.562.606	537.155	7,10
1334(52-63)	1594	7.487.780	534.470	7,14
1334(40-51)	1595	7.403.360	490.886	6,63
1334(27-40)	1596	3.068.410	453.163	14,77
1334(14-26)	1598	14.425.428	688.591 ¹⁰⁸	4,77
1334(1-13)	1599	7.261.882	457.832	6,30
1393	1601	7.791.776	363.600	4,67
1781	1670	3.450.044	401.357	11,63
444	1686	3.983.076	393.076	9,87
459	1687	3.729.228	374.312	10,04
493	1688	3.731.539	380.730	10,20
535	1689	3.653.260	303.130	8,30
586	1690	3.758.894	300.044	7,98
631	1691	3.960.789	301.408	7,61
672	1692	3.917.488	325.733	8,31
736	1693	4.238.045	312.017	7,36
794	1694	4.176.007	308.032	7,38
853	1695	4.166.358	302.168	7,25
915	1696	4.149.467	313.032	7,54
962	1697	3.844.859	270.313	7,03

¹⁰⁸ 1598-99 malî yılı müşaherat gelirindeki artış defterin kapsadığı zaman aralığı ile alakalıdır. Bu dönem için tutulan muhasebe defteri 1 yıl 7 ay 12 günlük gibi bir süreyi içermektedir.

1016	1698	3.863.729	260.184	6,73
1060	1699	4.254.334	320.317	7,53
1095	1700	4.219.280	309.898	7,34
1135	1701	4.221.499	323.684	7,69
1185	1702	4.234.368	320.698	7,57
1231	1703	4.253.381	320.606	7,54
1356	1705	4.559.836	352.151	7,72
1407	1706	4.265.404	349.864	8,20
1463	1707	4.250.374	346.564	8,15
1528	1708	5.823.658	350.798	6,02
1585	1709	4.227.892	316.732	7,49
1656	1710	4.193.420	324.700	7,74
1716	1711	4.244.777	357.717	8,43
1801-1805	1712	4.277.934	365.700	8,55
1864	1713	4.257.129	364.068	8,55
1944-1947	1714	4.255.578	364.100	8,56
2034	1715	3.767.420	367.060	9,74
2134	1716/1717	7.873.509	764.669 ¹⁰⁹	9,71
2315	1718	3.746.488	377.468	10,08
2368	1719	3.764.601	403.228	10,71
2473	1720	3.988.188	405.848	10,18
2575-2574	1721	3.785.477	405.848	10,72
2617-2648	1722	3.824.895	437.838	11,45
2732	1723	3.765.618	405.740	10,77
2780-2779	1724	3.805.250	410.860	10,80
2867	1725	3.914.167	435.932	11,14
2939-2944	1726	3.862.400	441.956	11,44
3760	1736	3.838.477	495.756	12,92

¹⁰⁹ 2134 numaralı defter 1717 ve 1718 mali yılını kapsayan 2 yıllık bir defterdir.

5265	1761	3.504.491	668.135	19,07
5488	1765	3.653.496	680.795	18,63
7094	1794	5.302.693	692.535	13,06

Vakfın aylık gelirleri 1588-1602 arasında oldukça hareketlidir. Mesela 1596-97 malî yılında bütçenin %14,77'sini oluşturan aylık gelirler dört yıl sonra yani 1601-1602 cari yılında üç kat düşerek %4,67'ye inmiştir. Yine 1588-89 malî yılı aylık gelirleri, bütçenin %13,30'unu oluştururken, üç yıl sonra aylık gelirler yaklaşık %50 düşerek 6,88'e inmiştir. 1670-1760 döneminde müşaherat gelirlerinin bütçe içindeki yüzdelik diliminin şekli tam olarak uyuşmamakla birlikte parabole benzer. 1670 ve 80'lerde %10, %9 bandında seyreden değer zaman zaman küçük yükselişler olmakla birlikte 1710 yılına geldiğimizde en dip noktamız olan 6,02'ye kadar düşmüştür. Ancak bu tarihten itibaren yavaş yavaş sürekli artarak 1761 yılında %19,07'ye kadar yükselmiştir.

Aylık gelirler içinde aslan payını ikisi Üsküdar, biri Dikilitaş (günümüzdeki Çemberlitaş Hamamı) diğeri de Ayakapısı'nda bulunan dört hamamın kiralari oluşturmaktadır. 1686-87 malî yılında 393.076 akçe olan aylık gelirlerin 86.658 akçesi Dikilitaş Hamamı'ndan, 32.500 akçesi Ayakapısı'nda bulunan Havuzlu Hamam'dan, 39.000 akçesi Üsküdar'da yer alan Yeni Hamam'dan (hamam-ı cedid)¹¹⁰ ve 32.500 akçesi yine Üsküdar'da inşa edilmiş olan Eski Hamam'ın (hamam-ı atîk)¹¹¹ kiralariından elde edilmiştir. Sadece bu dört hamamın kira geliri toplam müşaherat gelirinin yarısını (%48,50) oluştuyordu. İlgili cari yılda defter 12 ay 10 günlük bir süreyi kapsarken aylık gelirler 13 ay üzerinden toplanmıştır. Mesela Dikilitaş Hamamı'nın aylık kirası 6.666 akçe, yıllık geliri ise 86.658 akçedir. Aynı şekilde Havuzlu ve Eski Hamamların aylık kirası 2.500'er akçe ilen yıllık kiralari 32.500'er akçe ve Yeni Hamam'ın aylık kirası 3.000 akçe iken yıllık kirası 39.000 akçedir.

¹¹⁰ Üsküdar merkezde bugün Mimar Sinan Çarşısı olarak kullanılan hamam.

¹¹¹ Külliye'nin hemen yanındaki Toptaşı Caddesi'ndeki hamam.

Tablo-6: Hamamların Aylık Kira Bedelleri, 1686-1727.

Aylık Kira Değerleri					
Defter	Tarih Aralığı	Dikilitaş/ Çemberlitaş	Havuzlu	Cedid/Kebir	Atık
444	1686-1687	6.666	2.500	3.000	2.500
459	1687-1688	6.666	2.500	3.000	2.500
493	1688-1689	6.666	2.500	3.000	2.500
535	1689-1690	6.666	2.250	3.000	1.666
586	1690-1691	6.666	2.250	3.000	2.500
631	1691-1692	6.666	2.250	3.000	2.500
672	1692-1693	6.666	2.250	3.000	2.500
736	1693-1694	6.666	2.250	3.000	2.500
794	1694-1695	6.666	2.250	3.000	2.500
853	1695-1696	6.666	2.500	3.000	2.500
915	1696-1697	6.666	2.500	3.000	2.500
962	1697-1698	5.000	2.000	2.500	2.000
1016	1698-1699	5.000	2.000	2.500	2.000
1060	1699-1700	_112	-	3.333	2.500
1095	1700-1701	6.666	2.583	3.333	2.500
1135	1701-1702	6.666	2.700	3.750	2.500
1185	1702-1703	6.666	2.700	3.750	2.500
1231	1703-1704	6.666	2.700	3.750	2.500

¹¹² Bu yıla ait muhasebe defterinde Dikilitaş ve Havuzlu Hamamın aylık ve yıllık kira bedellerinin yer aldığı bölüm tahrip olduğundan okunamamıştır.

1356	1705-1706	9.166	2.700	3.750	2.500
1407	1706-1707	9.166	2.700	3.750	2.500
1463	1707-1708	9.166	2.700	3.750	2.500
1528	1708-1709	9.230	2.700	3.500	2.500
1585	1709-1710	8.333	2.675	3.500	2.500
1656	1710-1711	8.333	3.170	3.500	2.500
1716	1711-1712	8.334	3.170	3.230	2.500
1801-1805	1712-1713	8.333	3.170	6.000	2.500
1864	1713-1714	8.333	3.167	6.000	2.750
1944-1947	1714-1715	8.333	3.170	6.000	2.750
2034	1715-1716	8.333	3.167	6.000	2.750
2134	1716 ve 1717	8.333	3.170	6.250	2.750
2315	1718-1719	8.334	3.170	7.100	2.750
2368	1719-1720	8.334	3.200	7.500	2.750
2473	1720-1721	8.334	4.167	8.000	3.333
2575-2574	1721-1722	8.334	4.167	8.000	3.333
2617-2648	1722-1723	8.334	4.167	8.000	3.333
2732	1723-1724	8.334	4.167	8.000	3.333
2780-2779	1724-1725	8.334	4.167	8.416	3.333
2867	1725-1726	8.334	4.167	10.500	3.333
2939-2944	1726-1727	8.334	4.167	10.500	3.333
3760	1736-1737	12.500	4.167	10.500	3.333
5265	1761-62	12.500	4.167	10.500	3.334

5488	1765-1766	12.500	4.167	10.500	3.334
7094	1794-95	12.500	4.167	10.500	3.334

Tabloya göre Dikilitaş (Çemberlitaş) Hamamı'nın aylık kirası 1686'dan 1704 yılına kadar 1697 ve 1698 malî yılı hariç hiç değişmeden 6.666 akçe olarak gerçekleşmiştir. Hamamın kirası 1705 yılında yaklaşık %40 artarak 9.166 akçeye çıkmıştır. Ancak bu seviyede fazla tutunamamış ve 1726-27 malî yılına kadar 8,333-4 seviyesinde kalmıştır. 1736'dan XVIII. yüzyılın sonuna kadar hiç değişmeden 12.500 seviyesinde seyir etmiştir.

Tabloya göre hamam kiralarında 1686'dan 1697 yılına kadar geçen on bir yıllık sürede neredeyse hiç artış gözlemlenmez. Bu süre zarfında en büyük değişim Havuzlu Hamam'ın kira değerlerinde ortaya çıkmaktadır. Havuzlu Hamam'ın aylık kirasında 1690-94 malî yıllarında %10'luk bir düşüş gerçekleşse de bu durum süreklilik arz etmemiştir.

Hamam kiralarında en büyük değişim hiç şüphesiz Üsküdar merkezde yer alan Yeni Hamam'da görülmektedir. İncelediğimiz dönem içinde 1711 yılına kadar 3.000 civarında olan aylık kira bedeli, 1712 yılında iki katına çıkarak 6.000 akçeye ulaşmış ve artarak devam etmiştir. 1725 yılında 10.500 akçeye çıkan hamamın aylık kirası yüzyılın sonuna kadar bu fiyat üzerinden devam etmiştir. Yeni Hamam'ın kira bedelinde görülen bu değişim büyük ihtimal hamama yapılan bir eklenti sonucu meydana gelen değişimle açıklanabilir. Çünkü muhasebe defterlerinde önceleri "hamam-ı cedîd" diye adlandırılan hamam, devam eden yıllarda "hamam-ı kebîr" diye anılmaya başlanmıştır.

1680-1730 döneminde bu dört hamamın kira gelirleri vakfın toplam gelirinin %4 ile %4,5 arasında değişen bir kısmını oluşturuyordu. İncelediğimiz dönemde vakıf, hamamlar başta olmak üzere kira getiren dükkân, oda, hane, debbağhane gibi sair işletmelerini değerlendirmede, vakıf kiralama yöntemlerinde çok yaygın kullanılan *icareteyn* usulüne henüz geçiş yapmamıştır. Bu durum vakfın lehine bir uygulamadır. Zira kiralama yönteminde *icâre-i vâhîde* usulünden *icareteyn* yöntemine geçiş yapan vakıflar, çifte kiralamayı ekonomik ve malî sıkıntı yaşayan vakıf için zorunlu bir çıkış yolu olarak tercih etmişlerdir. Atik Valide Sultan Vakfı'na ait muhasebe defterlerinde

tespit edebildiğimiz ilk icareteyn (çifte kiralama) kaydı 1765-66 yılı bütçesinde yer almaktadır.¹¹³

Tablo-7: Hamamların Yıllık Kiraları ve Müşaherat Gelirleri İçindeki Oranı

Hamamların Yıllık Kiraları						
Defter	Tarih	Dikilitaş	Havuzlu	Cedid/kebir	Atık	Aylık Gelirler İçinde % Oranı
444	1686	86.658	32.500	39.000	32.500	48,50
459	1687	80.000	30.000	36.000	30.000	47,02
493	1688	83.325	31.250	37.500	31.250	48,15
535	1689	83.325	28.125	37.500	21.325	56,17
586	1690	80.000	27.000	36.000	30.000	57,66
631	1691	80.000	27.000	36.000	30.000	57,40
672	1692	86.866	29.250	39.000	32.500	57,60
736	1693	83.325	28.125	37.500	31.250	57,75
794	1694	83.333	28.125	37.500	31.250	58,50
853	1695	80.000	30.000	36.000	30.000	58,25
915	1696	83.552	31.328	37.600	31.328	58,72
962	1697	62.340	24.940	31.169	24.940	53,05
1016	1698	60.000	24.000	30.000	24.000	53,04
1060	1699	-	-	42.218	31.666	-
1095	1700	82.214	31.857	41.107	30.833	60,02
1135	1701	82.214	33.300	46.250	30.833	59,50
1185	1702	82.214	33.300	46.250	30.833	60,06
1231	1703	82.214	33.300	46.250	30.833	60,07

¹¹³ BOA, EV.HMH.d 5488.

1356	1705	112.047	33.300	46.250	30.833	63,16
1407	1706	112.047	33.300	46.166	30.833	63,55
1463	1707	112.047	33.300	46.166	30.833	64,16
1528	1708	115.260	33.480	43.404	31.002	63,61
1585	1709	99.996	32.100	42.000	30.000	64,44
1656	1710	99.996	38.040	42.000	30.000	64,69
1716	1711	108.342	41.210	42.000	32.500	62,63
1801-1805	1712	99.996	38.040	72.000	30.000	65,64
1864	1713	99.996	38.004	72.000	33.000	66,75
1944-1947	1714	100.000	38.040	72.000	33.000	66,75
2034	1715	100.000	38.000	75.000	33.000	67,02
2134	1716 ve 1717	208.334	79.250	156.250	68.750	67,03
2315	1718	100.008	38.040	85.200	33.000	67,89
2368	1719	108.334	41.600	97.500	35.950	70,28
2473	1720	100.000	50.004	96.000	40.000	70,47
2575-2574	1721	100.000	50.004	96.000	40.000	70,47
2617-2648	1722	108.342	54.171	104.000	43.329	70,77
2732	1723	100.000	50.000	96.000	40.000	70,49
2780-2779	1724	100.000	50.000	101.000	40.000	70,83
2867	1725	100.000	50.000	126.000	40.000	72,49
2939-2944	1726	100.000	50.000	126.000	40.000	71,50
3760	1736	150.000	50.000	126.000	40.000	73,83
5265	1761	139.160	51.920	130.900	41.554	56,90
5488	1765	154.583	51.531	129.850	41.230	55,40

7094	1794	154.583	50.000	129.850	41.231	54,24
A.O.						62,06

Görüldüğü üzere Tablo-7’de hamamların yıllık kiralari aylık kira bedellerine göre daha çok değişmiştir. Bu değişim defterin kapsadığı dönemle alakalıdır. Genelde 12 aylık bir zaman dilimini kapsayan defterler zaman zaman 13 aylık dönemi içerdiği gibi bazı yıllarda da 1 yıl ve küsuratlı günleri içermektedir. Mesela 1686-87, 1687-88 ve 1688-89 malî yıllarında hamamların aylık kira bedelleri sabit olmasına rağmen yıllık toplam kira değerleri birbirinden farklıdır. Oysa aylık kira bedellerinde hiçbir değişim olmamıştır. İşte bu durum defterin kapsadığı zaman aralığı ile ilgilidir. Şöyle ki 1686-87 malî yılında hamam kiralari 13 aylık bir dönemi kapsarken, 1687-88 yılı 12 aylık bir süreyi, 1688-89 malî yılı ise 12 ay 15 günlük bir süreyi kapsamaktadır.

Müşaherat gelirlerin diğer birimlerini ise dükkân, han, oda kiralari ile Üsküdar Yeni Mahalle’nin kolluk, bad-i heva, bâc-ı pazar-ı esb gibi gelirleri oluşturuyordu.

Tablo-8: Müşaherat Gelirleri, 1686-1727.

Defter	Tarih	Dikilitaş Hamamı	Havuzlu Hamam	Cedid/ke bir Hamam	Atık Hamam	Dekâkin/ Üsküdar	Dekâkin/ İstanbul
444	1686	86.658	32.500	39.000	32.500	115.570	16.848
459	1687	80.000	30.000	36.000	30.000	106.680	15.552
493	1688	83.325	31.250	37.500	31.250	111.125	16.200
535	1689	83.325	28.125	37.500	21.325	108.375	13.400
586	1690	80.000	27.000	36.000	30.000	104.100	12.864
631	1691	80.000	27.000	36.000	30.000	104.964	12.864
672	1692	86.866	29.250	39.000	32.500	113.711	13.736
736	1693	83.325	28.125	37.500	31.250	109.337	13.400

794	1694	83.333	28.125	37.500	31.250	106.807	12.937
853	1695	80.000	30.000	36.000	30.000	104.724	12.864
915	1696	83.552	31.328	37.600	31.328	106.408	12.736
962	1697	62.340	24.940	31.169	24.940	105.679	12.667
1016	1698	60.000	24.000	30.000	24.000	101.724	12.180
1060	1699	*	*	42.218	31.666	107.375	13.236
1095	1700	82.214	31.857	41.107	30.833	104.549	12.888
1135	1701	82.214	33.300	46.250	30.833	104.549	12.888
1185	1702	82.214	33.300	46.250	30.833	104.463	12.888
1231	1703	82.214	33.300	46.250	30.833	104.463	12.888
1356	1705	112.047	33.300	46.250	30.833	104.463	12.888
1407	1706	112.047	33.300	46.166	30.833	103.180	12.888
1463	1707	112.047	33.300	46.166	30.833	103.180	12.888
1528	1708	115.260	33.480	43.404	31.002	103.740	12.960
1585	1709	99.996	32.100	42.000	30.000	93.096	11.100
1656	1710	99.996	38.040	42.000	30.000	93.096	10.800
1716	1711	108.342	41.210	42.000	32.500	103.220	13.975
1801-1805	1712	99.996	38.040	72.000	30.000	95.124	12.900
1864	1713	99.996	38.004	72.000	33.000	95.184	12.804
1944-1947	1714	100.000	38.040	72.000	33.000	95.180	12.800
2034	1715	100.000	38.000	75.000	33.000	95.180	12.800
2134 ¹¹⁴	1716/ 1717	208.334	79.250	156.250	68.750	198.250	26.675

¹¹⁴ Defter iki yıllık bir süreyi kapsamaktadır.

2315	1718	100.008	38.040	85.200	33.000	95.040	12.900
2368	1719	108.334	41.600	97.500	35.950	94.584	12.180
2473	1720	100.000	50.004	96.000	40.000	94.584	12.180
2575- 2574	1721	100.000	50.004	96.000	40.000	94.584	12.180
2617- 2648	1722	108.342	54.171	104.000	43.329	102.336	12.180
2732	1723	100.000	50.000	96.000	40.000	94.580	12.080
2780- 2779	1724	100.000	50.000	101.000	40.000	94.580	12.200
2867	1725	100.000	50.000	126.000	40.000	94.580	12.200
2939- 2944	1726	100.000	50.000	126.000	40.000	94.604	12.200

Tablo-8'in devamı

Bâd-ı Heva ve İhtisab	Bac-ı Pazar	Han-ı Makiyan	Han-ı Kebir	İcare-i Bahçe	Sebûs-ı Kilâr	Kolluk Mahalle-i Cedid	Müşaherat Toplam Gelir	Defterin Kapsadığı Zaman Aralığı
18.000	15.00	15.000	*	*	4.000	18.000	393.076	13 aylık
20.000	18.00	15.000	1.080	*	4.000	18.000	374.312	1 yıllık
16.000	16.00	15.000	1.080	*	4.000	18.000	380.730	12 ay 15 gün
*	*	10.000	1.080	*	*	*	303.130	12 ay 15 gün
*	*	9.000	1.080	*	*	*	300.044	1 yıllık
*	*	9.500	1.080	*	*	*	301.408	1 yıllık
*	*	9.500	1.170	*	*	*	325.733	13 aylık
*	*	8.000	1.080	*	*	*	312.017	12 ay 15 gün
*	*	7.000	1.080	*	*	*	308.032	12 ay 15 gün
		7.500	1.080	*	*	*	302.168	12 aylık
*	*	9.000	1.080	*	*	*	313.032	12 ay 16 gün
*	*	7.500	1.080	*	*	*	270.313	12 ay 14 gün
*	*	7.200	1.080	*	*	*	260.184	13 aylık
*	*	7.200	1.080	380	*	*	320.317	12 ay 20 gün
*	*	5.000	1.080	370	*	*	309.898	12 ay 10

								gün
*	*	6.000	1.080	370	*	6.200	323.684	12 ay 10 gün
*	*	4.500	1.080	370	*	4.800	320.698	12 ay 10 gün
*	*	4.000	1.080	370	*	5.200	320.606	12 ay 10 gün
*	*	4.900	900	370	*	5.200	352.151	12 ay 10 gün
*	*	6.500	1.080	370	*	5.500	349.864	12 ay 10 gün
*	*	4.700	1.080	370	*	4.000	346.564	12 ay 10 gün
*	*	4.700	1.080	372	*	4.800	350.798	12 ay 12 gün
*	*	4.500	1.080	360	*	4.500	316.732	1 yıllık
*	*	4.800	1.080	360	*	4.800	324.700	1 yıllık
*	*	7.200	1.080	390	*	7.800	357.717	13 aylık
*	*	9.000	1.080	360	*	7.200	365.700	1 yıllık
*	*	7.200	1.080	*	*	4.800	364.068	1 yıllık
*	*	7.200	1.080	*	*	4.800	364.100	1 yıllık
*	*	7.200	1.080	*	*	4.800	367.060	1 yıllık
*	*	15.000	2.160	*	*	10.000	764.669	2 yıllık
*	*	7.200	1.080	*	*	5.000	377.468	1 yıllık
*	*	7.200	1.080	*	*	5.000	403.228	13 aylık
*	*	7.200	1.080	*	*	4.800	405.848	1 yıllık
*	*	7.200	1.080	*	*	4.800	405.848	1 yıllık
*	*	7.200	1.080	*	*	5.200	437.838	13 aylık
*	*	7.200	1.080	*	*	4.800	405.740	1 yıllık
*	*	7.200	1.080	*	*	4.800	410.860	1 yıllık
*	*	7.200	1.152	*	*	4.800	435.932	1 yıllık
*	*	7.200	1.152	*	*	4.800	441.956	1 yıllık

Tabloya göre vakfın aylık gelirleri içerisinde hamamlardan sonra en önemli payı dükkânlardan alınan kiralar oluşturuyordu. Ele aldığımız 1686-1726 arasında aynı hamamlar gibi dükkânlar da vakıf tarafından kiraya veriliyor, gelirleri mütevellî gözetiminde câbiler tarafından toplanıyordu.

Vakfın müşaherat/aylık gelirleri içerisinde sayılan *Han-ı Mâkiyan* ve *Han-ı Kebir* dışındaki diğer kalemlerden elde edilen meblağlar süreklilik arz etmemiş gözükmektedir. Ancak bu durum söz konusu kalemlerden artık gelir elde edilmediğinden veya vakfın bu gelir kalemlerini kaybettiğinden değil, muhasebe defterlerinde gelirlerin tasnif yönteminde meydana gelen değişiklikten kaynaklanıyordu.

Zira Tablo-8'in devamında * işaretiyle gösterilen gelir, ilgili tarihten itibaren aylık gelirler içinde sayılmamış, mukataa gelirleri içinde sayılmıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi defterler ana hatlarıyla birbirine benzese de zamanla içerik bakımından değişikliklere uğramıştır. Bu tür farklılıkları ancak ayrıntıya girdiğimizde görebiliyoruz.

Aylık gelirlerden bâc-ı pazar, bâd-i heva, sebûs-ı kiler-i imaret¹¹⁵ ve Üsküdar Cedid Mahallesi'nin kolluk gelirleri, 1689 yılından itibaren mukataa gelirleri başlığı altında yer almıştır. Bunlardan kolluk gelirleri 1701 yılından itibaren tekrar aylık gelir hanesinde gösterilmeye başlanmıştır.

1690 yılına gelindiğinde vakfın aylık gelirleri 1686 yılına kıyasla yaklaşık %25 oranında düşmüştür. Vakıf 1680'li yıllardaki aylık gelirler seviyesini yaklaşık 30 yıl sonra yakalayabilmiştir. Ancak 1690-1715 döneminde aylık gelirlerin azalmasına ve mukataa gelirlerinin sabit kalmasına rağmen cari yıl gelirleri artmıştır. Burada başka bir faktör karşımıza çıkmaktadır. Bu faktör 1691 tarihli cizye reformudur.

2.3. Cizye ve İspence Gelirleri

Bilindiği üzere cizye, gayrimüslim erkek tebaanın hayatlarının korunması ve askerlik hizmetinden muaf tutulmaları karşılığında devlete ödemekle yükümlü oldukları şer'î bir vergi türüdür. Zamana ve coğrafyaya göre farklılaşan bu vergi Osmanlıların yeni ihdas ettiği bir vergi türü olmayıp, Türk-İslam devletlerinden miras aldığı bir uygulamadır.¹¹⁶Müslüman tebaadan alınan çift resminin gayrimüslimlerdeki karşılığı olan ispence ise örfî bir vergi olup, cizye hanelerinden alınıyordu.¹¹⁷

¹¹⁵ Sebûs-ı kileri imaret gelirinin ne olduğu hakkında şu ana kadar net bir bilgimiz yok. Ancak kelimenin anlamından hareketle bir yorum yapılabilir. Sebus; buğday, arpa gibi tahılların kepeği anlamına gelmektedir. Öyle anlaşılıyor ki yıl içinde fodula, pilav ve çorbalar için yüksek miktarda tahıl alımı yapan büyük imaretler, tahılları işlerken büyük miktarda kepek ortaya çıkıyordu. Günümüzde de özellikle büyükbaş hayvanların beslenmesinde kullanılan tahıl kepeği, büyük selâtin vakıfları için düşük de olsa bir gelir kaynağı oluşturmaktaydı. Bu nitelikteki bir gelir türüne şu ana kadar Atik Valide Sultan Vakfı'nın dışında sadece Süleymaniye Vakfı muhasebe defterlerinde rastladık. Mesela Barkan tarafından yayınlanmış Süleymaniye Vakfı'na ait bir muhasebe defterinde sebus geliri şöyle geçmiştir: "an mahsûl-i mukataa-i sebus-ı fırın-ı fodula ve çevrindi-i gendüm ve erz ve tulumha-i gevgan-ı kefe...: 7333 akçe". Barkan, "Süleymaniye Camii ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993-994/1585-1586", s. 128.

¹¹⁶ Halil İnalçık, "Cizye", *TDVİA*, Cilt: 8, İstanbul 1993, s. 45-48; M. Z. Pakalın, "Cizye", *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, s.297-302; Mehmet Erkal, "Cizye", *TDVİA*, Cit: 8, İstanbul 1993, s. 42-45.

¹¹⁷ Halil İnalçık, "İspence", *TDVİA*, Cilt: 23, s.177.

Doğrudan sultana bağlı görevlilerce toplanan ve gelirleri askeri amaçlar için harcanan cizye vergisi, tımar veya mülk olarak temlik edilmesi çok istisnâî bir durumdu.¹¹⁸ İşte selâtin vakıfları ve bazı vüzera vakıfları cizye tahsis edilen bu istisnâî yapılardandır.

Atik Valide Sultan Vakfı'nın cizye ve ispençe vergi üniteleri oğlu III. Murad tarafından temlikname ile verilmiştir. Vakfa tahsis edilen cizye vergilerinin bir bölümünü külliye'nin kurulduğu Üsküdar Yeni Mahalle semtinde ikamet eden Yahudi, Hristiyan ve Kıptilerden alınan vergiler oluşturuyordu. Diğer bölümünü ise Rumeli'de bulunan Rodosçuk, Yanbolu, Eskizağra, Karinâbâd ve Yenipazar kazalarında vakfa tahsis edilen köylerdeki cizye mükelleflerinden derlenmekte idi. Vakfiyede bu bölgelerde ne kadar cizye vergi mükellefi olduğu veya muhtemel ne kadar gelir beklendiği belirtilmemiştir. Vakfa tahsis edilen cizye hanelerini ve bu hanelerden ne kadar vergi toplandığını ancak muhasebe defterlerinden tespit edebiliyoruz. Vakıf Muhasebe defterlerinde cizye mükellefleri “hane” esasına göre düzenlenirken ispençe vergisi “nefer” esasına göre düzenlenmiştir.

Muhasebe defterlerinde cizye gelirleri önceleri mukataa gelirleri arasında gösterilirken, 1691-92 malî yılından itibaren ayrı bir başlıkta gösterilmeye başlanmıştır. Vakfın gelirlerini henüz mukataaya bağlamadığı aynî olarak topladığı dönemlerde ise cizye gelirleri, aynî gelir elde edilen bölgelerin altında yer alıyordu.

Atik Valide Sultan Vakfı'na ait cizye ve ispençe mükellefleri hakkında tespit edebildiğimiz en detaylı defter H. 1009-10 (1601-02) malî yılını kapsayan 1393 numaralı defterdir.¹¹⁹ Bu defter bizim dönemimizden 85 yıl öncesine aittir. Vakfın tescilinden 19 yıl sonrasına ait olan defter vakfiyedeki şartlara ilişkin uygulamaları görmek ve sonrasındaki değişimleri anlayabilmek adına önemli veriler sunmaktadır.

1601-1602 malî yılında vakıf, cizye ve ispençe vergisinden toplam 278.165 akçe gelir elde etmiştir. İlgili malî yılda, Üsküdar Yeni (Cedid) Mahalle, Galata ve İstanbul'da 421 adet Yahudi, Rum ve Ermeni cizye hanesinden hane başı 140 akçeden toplam 58.940 akçe toplanmıştır. Kıptilerden alınan cizye vergisi ise, vergi miktarının yerleşim bölgelerine göre farklılık arz etmesinden olsa gerek iki başlıkta kaydedilmiştir. Buna

¹¹⁸ İnalçık, “Cizye”, s.45.

¹¹⁹ TS.Mad.1393

göre Üsküdar, Rumeli ve Anadolu'daki 362 nefer Kıptî vergi mükellefinden 61.560 akçe vergi alınmıştır. Defterde yukarıdaki 362 neferden kişi başı ne kadar vergi alındığı belirtilmemiştir. Toplanan vergiyi, kişi başına bölersek bir kişiden 170,05 akçe vergi alındığı sonucuna ulaşırız. Ancak bu yöntem çok sağlıklı değildir. Zira bazı muhasebe defterlerinde İstanbul'daki vergi mükelleflerinden Rumeli'deki cizye hanelerine kıyasla daha çok vergi alındığını gördük. Diğer başlıkta ise yine Üsküdar, Rumeli ve Anadolu'da 82 nefer Kıptî vergi mükellefinden kişi başı 150 akçeden toplam 12.300 akçe cizye vergisi toplanmıştır.

1393 numaralı deftere göre vakfın cizye gelirlerinin ekseriyetini, Rumeli bölgesinden topladığı vergiler oluşturuyordu. Vergilerin önemli bir bölümü ise vakfa tahsis edilen Yanbolu hassına bağlı bazı köylerdeki gayrimüslimlerden derleniyordu. 1601-1602 malî yılında Yanbolu hassına tabi 881 haneden, hane başı 140 akçeden toplam 123.340 akçe cizye vergisi toplanmıştır. Yine 881 neferden kişi başı 25 akçeden toplam 22.025 akçe ispence vergisi alınmıştır. 881 vergi hanesinin 155'i Yanbolu kazasına tabi Çoğoba, 56 hanesi Hisarlık, 58 hanesi ise karyelerinde yerleşiktir. 37 hanesi Zağra-i Atik kazasına tabi Sekban karyesinde, 17 hanesi ise yine Zağra-i Atik kazasına bağlı Armutlu karyesindedir. 211 hanesi Yenipazar kazasında, 145 hanesi Şumnu kazasına tabi Akdere karyesinde, 117 hanesi Karinâbâd kazasına tabi Hasköy karyesinde geriye kalan 85 hanesi ise yine Karinâbâd kazasına tabi Çakırlı karyesinde yer alıyordu.

1601-1602 malî yılını kapsayan deftere göre öyle anlaşıyor ki vakıf, 1691 cizye reformundan çok daha önce cizye vergisini önceden belirlenmiş sabit “ber vech-i maktû” üzerinden değil, cizye için “hane” ispence için “nefer” hesabına yani bir nevi kişi hesabına göre vergi topluyordu. Aynı durumu H. 1007-1008 (1599-1600) malî yılını kapsayan defterde de görmekteyiz. 1599-1600 yılını kapsayan muhasebe defterine göre vakıf ilgili cari yılda, Rumeli bölgesinde Yanbolu hassına tabi kazalardan 919 “cizye-i gebran” hanesinden 93.680 akçe vergi toplamıştır. Hane başı 101,93 akçeye tekabül ediyor. Aynı bölgede 919 neferden, kişi başı 25 akçeden toplanan “ispence-i gebran” vergisi ise 22.975 akçedir. 1599-1600 yılındaki cizye hane sayısı 1601-1602 malî yılına göre 38 hane daha fazla olmasına rağmen toplanan cizye vergisi 6.675 akçe

daha düşüktür. Bu durum hane başı alınan vergi miktarı ile alakalıdır. 1601-1602 yılında hane başına 140 akçe alınmışken 1599-1600 malî yılında 101,93 akçe alınmıştır. Aynı bölge ve coğrafyalarda genelde daha sabit ve statik olan cizye vergi oranının bu kadar değişkenlik göstermesinin arkasında başka faktörler olmalıdır. Söz konusu faktörlerin en başında vakfın uyguladığı gelir toplama yöntemi yer almaktadır. Zira bu yıllarda vakıf henüz mukataa sistemine geçmemiş, gelirini mütevellinin görevlendirdiği câbiler kanalıyla topluyordu. Bilindiği üzere mukataa sisteminde miktarı önceden tayin edilmiş belirli bir meblağ söz konusudur. Vakfın kendisinin topladığı ayni ve nakdi gelirler ise sezona ve bölgesel göç hareketlerine bağlı olarak daha değişkendi. Tabii bu durumların mukataa sistemindeki vergi miktarlarını değiştirmedini iddia etmiyoruz. Mukataa uygulamasında mültezim bu gibi durumlarda daha aktif ve daha hızlı çözümler ürettiğinden değişimler daha az yansımıştır.

Çalışmamızın zaman aralığı olan 1686-1726 dönemine geldiğimizde, 1686-87 malî yılında vakıf cizye geliri olarak cari yılda 215.000 akçe vergi toplamıştır. Bu verginin 110.000 akçesi Kıptîlerden, 25.000 akçesi Yahudilerden, 75.000 akçesi cizye-i yâve¹²⁰ ve 5.000 akçesi ise vakfın Alemdağ Çiftliği'ndeki gayrimüslim vergi mükelleflerinden toplanmıştır. 1687-88 malî döneminde ise 75.000 akçesi cizye-i yave, 35.000 akçesi cizye-i Yahudiyân ve 6.000 akçesi Alemdağ Çiftliği'ndeki cizye-i gebran olmak üzere toplam 116.000 akçe cizye vergisi toplanmıştır. İlgili cari yılda Kıptîlerden alınan cizye yer almamaktadır. Bu durum vakfın Rumeli bölgesindeki Kıptîlerin cizyelerini bir önceki malî yıl içerisinde toplamasından kaynaklanmaktadır. Yani vakıf, aslında 1687-88 cari yılına ait bir geliri erken tahsil etmiş ve 1686-87 yılına ait muhasebenin *asl-ı mâl* anabaşlığı altında gelecek yıla ait olan bu miktarı not etmiştir.¹²¹ Buna göre, 1687-88 yılı muhasebesinde gözükmeyen, 1686-87 yılında önceden tahsil edilmiş olan Kıptîlerden alınan cizye vergisi 177.000 akçe idi. Bu miktar da eklendiğinde ilgili cari yılda cizye vergisinden 293.000 akçe gelir elde edilmiş

¹²⁰ Yerleşik olmayan gayrimüslimlerden alınan vergi için kullanılır. “Yâve” defterlerde sahibi bilinmeyen, kaybolan hayvanlar içinde kullanılmıştır. Özellikle konar göçerlerin yaylak yeri olan Yeni-il hassında ve vakfın Alemdağ eteklerindeki çitliklerinde bulunan sahipsiz hayvanlar vakıf için az da olsa mutad bir gelir teşkil ediyordu.

¹²¹ Aynı durum 1689-1690 malî yılı için de geçerlidir.

oluyor.¹²² 1688-89 malî yılında 255.900 akçe olan cizye geliri, 1689-1690 malî yılında 268.000 akçeye¹²³, 1690-1691 malî yılında ise 328.200 akçeye çıkmıştır.

1689-1691 döneminde yapılan cizye düzenlemeleri vakfın lehine yansımış gözükmektedir. Nitekim bu yıllardan itibaren hızlı bir şekilde artan cizye gelirleri 1691-92 malî yılında 498.000 akçeye, 1693-94 malî yılında 588.280 akçeye, 1698-99 malî yılında ise 620.000 akçeye çıkmıştır. 1698-99 malî yılı içinde cizye gelirleri cari yıl gelirinin %16,05 gibi önemli bir birimini teşkil ediyordu. Cizye gelirlerinin bütçedeki payına bakarak, vakıf için ne anlama geldiğini Tablo-9'dan görebiliriz.

Tablo-9: Atik Valide Sultan Vakfı'nın Cizye ve İspence Vergisinden Tahsil Ettiği Gelir ve Bütçe İçindeki Oranı (1686-1727).

Defter	Tarih Aralığı	Cari Yıl Geliri	Cizye/İspence Geliri	Bütçe İçindeki % Oranı
444	1686-1687	3.983.076	215.000	5,40
459	1687-1688	3.729.228	293.000	7,86
493	1688-1689	3.731.539	255.900	6,86
535	1689-1690	3.653.260	268.000	7,34
586	1690-1691	3.758.894	328.200	8,73
631	1691-1692	3.960.789	498.000	12,57
672	1692-1693	3.917.488	490.000	12,51
736	1693-1694	4.238.045	588.280	13,88
794	1694-1695	4.176.007	599.000	14,34
853	1695-1696	4.166.358	605.090	14,52
915	1696-1697	4.149.467	605.090	14,58
962	1697-1698	3.844.859	599.000	15,58
1016	1698-1699	3.863.729	620.000	16,05
1060	1699-1700	4.254.334	616.100	14,48

¹²² Burada başka bir sorun daha karşımıza çıkmaktadır. 1687-88 ve 1689-1690 malî yıllarına ait muhasebe defterlerinde Yanbolu hassının mukataa geliri ile aynı bölgedeki kiptilerden alınan cizye vergisi, bir önceki muhasebe döneminde erken tahsil edildiğinden ilgili malî yıllarda cari yıl gelirlerine dâhil edilmemiştir. Ancak mahiyeti itibarıyla bu gelirler aslında sonraki yıllara ait erken toplanmış gelirlerdir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bizim cari yıl geliri için baz aldığımız değer defterlerde "an'ilmahsûlât" başlığı altında sıralanan gelirlerdir. Defter önceden topladığı bu gelirleri bir sonraki malî yılda cari gelirler içine dâhil etmemiştir. Aslında bu iki yıl içinde erken toplanan gelirleri cari yıl gelirine dâhil etmek gerekir. Ancak biz hem defterin hesap yöntemine hem de daha önce ifade ettiğimiz genel kaidelere ters düşüp okuyucuların aklının karışmaması adına bu yöntemi tercih etmiyoruz. Cari yıl gelirine dâhil etmediğimiz önceden toplanan bu durumdaki birkaç istinaâf kayda ilişkin verileri yeri geldikçe ayrıca ifade edeceğiz.

¹²³ Bu yıla ait 145.000 akçe tutarındaki Kiptilerin cizye versigisi bir önceki muhasebe döneminde toplanmıştı.

1095	1700-1701	4.219.280	611.000	14,48
1135	1701-1702	4.211.499	611.900	14,53
1185	1702-1703	4.234.368	611.900	14,45
1231	1703-1704	4.253.381	611.990	14,39
1356	1705-1706	4.559.836	611.990	13,42
1407	1706-1707	4.265.404	611.990	14,35
1463	1707-1708	4.250.374	611.990	14,40
1528	1708-1709	5.823.658	611.990	10,51
1585	1709-1710	4.227.892	611.990	14,48
1656	1710-1711	4.193.420	611.990	14,59
1716	1711-1712	4.244.777	611.990	14,42
1801-1805	1712-1713	4.277.934	611.990	14,31
1864	1713-1714	4.257.129	611.990	14,38
1944-1947	1714-1715	4.255.578	611.990	14,38
2034	1715-1716	3.767.420	12.990	0,34
2134	1716/1717	3.936.755	12.990	0,33
2315	1718-1719	3.746.488	12.990	0,35
2368	1719-1720	3.764.601	12.990	0,35
2473	1720-1721	3.988.188	12.990	0,33
2575-2574	1721-1722	3.785.477	12.990	0,34
2617-2648	1722-1723	3.824.895	12.990	0,34
2732	1723-1724	3.765.618	12.990	0,34
2780-2779	1724-1725	3.805.250	12.990	0,34
2867	1725-1726	3.914.167	12.990	0,33
2939-2944	1726-1727	3.862.400	12.990	0,34

İncelediğimiz muhasebe defterlerinde cizye vergilerinden elde edilen gelirler XVII. yüzyılın ortalarına kadar bütçenin %4'ünü geçmemiştir. Bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren zaman zaman artışlar olmakla birlikte 1687-88 malî yılına kadar hiçbir zaman %6'nın üzerine çıkmamıştır.¹²⁴ Ancak cizye reformu diye adlandırılan 1689-1691 dönemindeki düzenlemeler, vakfın gelirlerinde önemli bir artış sağlamıştır. Düzenlemeden önce bütçe içinde %5-7 dolayındaki cizye payı yaklaşık iki kat artarak 1691 malî yılında %12,57'ye, 1694 yılında %14,34'e, 1698 senesinde %16,05'e kadar

¹²⁴ Tijen Sabırlı, çalışmasında H.997 senesine ait icmalden hareketle vakfın bu yıl için 388.987 akçe cizye geliri elde ettiğini ve bu miktarın toplam bütçenin %7'sine teabül ettiğini iddia etmiştir. Tijen Sabırlı, a.g.tez, s.62-63. Ancak bu hatalı bir yorumdur. H.997 senesine ait muhasebe icmalinde ifade edilen 388.987 akçelik gelir sadece cizye geliri olmayıp, vakfın Üsküdar'daki hamamlar, dükkânlar, odalar, serhane ve selh-hane mahsulü ile cizye-i gebran ve kıptiyandan elde edilen toplam gelirdir. Yani cizye geliri çok daha düşük olmalıdır. Nitekim o tarihte Üsküdar hariç, sadece İstanbul'daki ticarî işletmelerden 203.640 akçe gelir elde edilmiştir.

çıkıştır. Cizye miktarındaki bu artış vakfın cari yıl gelirlerini gösterir Tablo-4’te 1693-1715 arasında cari yıl gelirlerinde meydana gelen yükselişin sebebini açıklamaktadır. Mesela 1714-15 malî yılında 4.255.578 akçe olan cari yıl geliri, bir sonraki malî yılda 488.158 akçe düşerek 3.767.420 akçe olarak gerçekleşmiştir. 1714-15 malî yılında %14,38’lik bir birimi oluşturan 611.990 akçe tutarındaki cizye geliri, sonraki yılda bir anda 12.990 akçeye inmiş ve bütçede önemli bir düşüşe sebep olmuştur. 1715-1726 dönemi arasında hatta 1760’lı yıllara kadar cizye gelirleri 12.990 akçede sabit kalmıştır. 1715-16 malî yılından itibaren vakıf artık cizye vergisinden gelir elde edememektedir. Yukarıdaki 12.990 akçelik gelir ispençe vergisidir. 12.990 akçenin 12.000 akçesi Üsküdar, Galata, İstanbul ve gayride sakin olan Yahudilerden, 990 akçesi ise Üsküdar Yenimahalle’de (mahalle-i cedid) sakin olan Rumlardan toplanmıştır. Yani vakıf, 1715-16 malî yılından itibaren bütçesinin yaklaşık %15’ini oluşturan, yarım milyon akçenin üzerindeki cizye gelir kalemini artık kaybetmiştir. Araştırmamızda bu durumun neden kaynaklandığını maalesef çözemedik. Cizye vergisi genelde gayrimüslim tebaadan alındığı için¹²⁵ vakfa tahsis edilen cizye bölgelerinde savaş, toprak kaybı, salgın hastalık vb. sebepler neticesinde önemli bir demografik değişim etkili olmuş olmalıdır. Ancak vakfın cizye vergisi topladığı Rumeli bölgesinde Yanbolu, Edirne, Rodosçuk kazaları ile Üsküdar, Galata, Alemdağ ve Anadolu’da Yeni-İl hassında XVIII. yüzyılda herhangi bir toprak kaybı yaşanmamış, neticede vakfın vergi topladığı Rum, Ermeni, Yahudi ve Kıptî cemaatlerin yerleşim bölgelerinde demografik bir değişim söz konusu olmamıştır. Cizye alınan vergi mükellefi sayısında düşüş meydana gelmiş olsa vakıf muhasebe defterlerinde hem bu düşüşü hem de cizye gelir kalemini görmemiz gerekirdi. Ancak 1715 yılından itibaren vakfın bu vergiyi bir daha toplamadığını görüyoruz. Bu durumda değişimi nüfus veya nüfusa bağlı faktörlerle açıklamak mümkün gözüküyor. Daha çok vakıfla ilgili kanuni bir düzenlemeden kaynaklandığını düşündüğümüz bu durum, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi henüz açıklayamadığımız bir konu olup izaha muhtaçtır.

1686-1715 arasında cizye gelirlerinin genel bütçe içindeki aritmetik ortalaması %12,92’dir. Bu dönemde vakıf cizye vergisinden yıllık ortalama 540.000 akçe gelir elde ediyordu. Aynı dönemde vakfın cari yıl gelirlerinin 4.150.000 akçe civarında olduğu göz önüne alındığında, cizye gelirlerinin vakıf için ne kadar önemli olduğu ortaya

¹²⁵ Burada “genelde” ifadesi bilinçli bir kullanımdır. Çünkü araştırmamızda Atik Valide Sultan Vakfı’nın Müslüman olan bazı Kıptî cemaatlerinden düşük de olsa cizye vergisi tahsil ettiğini gördük.

çıkmaktadır. Nitekim bu dönemde vakfın sınaî ve ticarî işletmelerinin bütçe içindeki oranı %7,95'te kalmıştır. 1715 senesinden itibaren genel bütçesinde yaklaşık 1/6 oranında gelir kaybına uğramış olan vakıf, devam eden yıllarda bütçesinde açık vermeye başlamıştır. Söz konusu bütçe açıklarının tek sebebi cizye vergi kaleminin ortadan kaybolması değildir, ancak önemli bir etkidir. Bu hususlar vakfın giderlerinin ve yılsonu bütçe fazlalıklarının/açıklarının inceleneceği bir sonraki bölümde daha ayrıntılı ele alınacaktır.

2.4. Mukataa Gelirleri

Daha önce de ifade edildiği gibi, Atik Valide Sultan Vakfı'nın gelirlerinin çok önemli bir kısmı, birçok selâtin vakfında olduğu gibi temlik suretiyle verilen kırsal kesimlerde ve köylerde reyanın devlete ödemekle yükümlü olduğu vergilerden meydana geliyordu. Selâtin vakıfları için mukataa gelirleri vakfın toplam gelirinin %70'ini ve üstünü ifade ediyordu.

Mukataa gelirlerinden ne anlamamız gerektiğini biraz açmamız icap eder. Zira vakıf hukukundaki mukataa sistemi ile Osmanlı toprak sistemindeki mukataa uygulaması tamamen farklı şeylerdir. Vakıf hukukunda ve uygulamalarında Osmanlıca zabıt defterlerinde veya vakıf temessük defterlerinde taşınmaz üzerindeki “mukataa-i zemin” veya “mukataalı” gibi ifadeler sınırlı bir zaman dilimindeki kiradan çok tasarruf edenin kullanım hakkını ifade eder. Eski vakıf hukukunda yangın, sel, deprem gibi doğal afetler sebebiyle hasar gören bir vakıf taşınmazın, vakıf tarafından ihyası mümkün olmadığında zorunlu bir tercih olarak uygulanan mukataa, mülk arazi veya mülk taşınmazlarda geçerli idi. İltizamdan farklı olarak vakıf hukukunda mukataa sınırlı bir süreye bağlı değildir ve şer'î miras hukukuna göre intikali mümkündür. Bu iki uygulama arasındaki en önemli fark taşınmazın tasarruf biçiminde ortaya çıkmaktadır. Vakıf hukukunda zorunlu bir tercihle uygulanan mukataada taşınmaz, vakfın sahih mülküdür. İltizama bağlanan mukataa bölgelerinde ise taşınmazın çıplak mülkiyeti sultanındır yani mîridir.

Atik Valide Sultan Vakfı'nın gelirlerinin en önemli birimini oluşturan mukataa gelirleri oğlu III. Murad tarafından kendisine temlikname-i hümayun ile verilen Yeni-il hassı ile Rumeli'de bulunan Rodoscuk, Yanbolu, Eskizağra, Karınabad ve Yenipazar

kazalarındaki bazı köylerden derleniyordu. Bunların dışında Üsküdar kazasına tabi Şile, Kandıra, Alemdağı, Yoros ile Silivri ve Topkapı semtlerinde zaman zaman mukataaya bağlanan çiftlik, eğrek, bahçeler az da olsa gelir sağlayan diğer bir mukataa birimini teşkil ediyordu.

Atik Valide Sultan Vakfı kurulduğu ilk 20 yıl zarfında varidat ünitelerindeki gelirleri kendi cabileri tarafından ayni ve nakdi biçiminde topluyordu. Bu tez kapsamında çalıştığımız dönemde gelirler mukataa usulüyle işletilmiştir. Hangi tarihten itibaren mukataaya geçiş yapıldığını bilmiyoruz. Bunun tespiti iki yöntem arasında hangisinin daha kârlı bir yöntem olduğunun anlaşılması bakımından önemlidir. Genel kanı iltizam sisteminde vakıfların daha çok gelir elde ettiği yönündedir.¹²⁶Ancak Atik Valide Sultan Vakfı için durum tam tersidir. Nitekim vakfın gelirlerinin mukataaya bağlanmadığı, gelirlerin vakfın kendi cabileri tarafından toplandığı 1588-1602 döneminde, mukataanın uygulandığı döneme göre iki kat daha fazladır. Hangi yöntemin daha kârlı bir işletim biçimi olduğu ancak örnekler çoğaltılarak tespit edilebilir. Ancak Atik Valide Sultan Vakfı için mukataa uygulaması vakfı zarara uğratmış gözükmektedir.

1686-87 malî yılına geldiğimizde vakıf 12 mukataa biriminden toplamda 3.485.000 akçe gelir sağlamıştır. Bu miktar ele aldığımız 1686-1727 arasında 40 yıllık dönem zarfındaki en yüksek seviyedir. Mukataa birimleri değişebilmektedir. 1686 cari yılında 12 olan mukataa birimi, 1687-88 malî yılında 13'e çıkmış, mukataa geliri ise 3.292.650 akçe olarak gerçekleşmiştir. 1690-91 malî yılında 17 adet mukataa biriminden 3.444.650 akçe temin edilmiştir. 1691-92 malî yılından itibaren cizye, ispence ve cizye-i gebran mukataa birimleri ayrı bir başlıkta ele alınmış, mukataa başlığından çıkartılmıştır.

Mukataa kalemleri içinde Yeni-il hassı ortalama 3.000.000 akçelik geliri ile sadece mukataa mahsulü içinde değil, vakfın toplam bütçesi içinde de en önemli paya sahiptir. Yeni-il hassını, Yanbolu ve Rodosçuk mukataaları takip etmektedir.

---

¹²⁶ Güran, *a.g.e.*, s.18-29

Tablo-10: Mukataa Gelirleri (1686-1727)

Tarih	Yeni-İl	Yanbolu	Rodoscuk (Kadıze/Gaziöğ lu)	Cizye-i Kıptiyan	Cizye-i Yahudiya n	Cizye-i Yave	Ağıl- ı/Ådet-i Ağnam	Çiftlikler / Bahçeler
1686-1687	3.000.000	110.000	42.000	110.000	25.000	75.000	55.000	40.800
1687-1688	3.000.000	157.000	55.000	177.000	35.000	75.000	65.000	39.850
1688-1689	3.000.000	130.000	65.000	137.000	37.900	75.000	70.000	30.750
1689-1690	3.000.000	126.000	53.000	145.000	48.000	75.000	62.000	26.750
1690-1691	3.000.000	55.000	53.000	135.000	100.000	75.000	62.000	27.750
1691-1692	2.900.028	55.000	60.000	*	*	*	62.000	28.210
1692-1693	2.928.000	60.000	60.000	*	*	*	62.000	28.210
1693-1694	3.000.000	60.000	60.000	*	*	*	60.000	28.110
1694-1695	3.000.000	60.000	60.000	*	*	*	60.000	25.125
1695-1696	3.000.000	60.000	52.000	*	*	10.000	60.000	24.125
1696-1697	2.928.000	72.000	60.000	*	*	10.000	80.000	26.625
1697-1698	3.000.000	60.000	50.000	*	*	*	55.000	23.250
1698-1699	2.721.600	60.000	50.000	*	*	*	65.000	23.250
1699-1700	3.021.600	60.000	50.000	*	*	*	72.000	24.750
1700-1701	3.021.600	60.000	50.000	*	*	*	72.000	24.750
1701-1702	3.021.600	60.000	60.000	*	*	*	72.000	24.750
1702-1703	3.021.600	60.000	60.000	*	*	*	72.080	23.750
1703-1704	3.021.600	60.000	54.000	*	*	*	72.080	22.750
1705-1706	3.021.600	60.000	60.000	*	*	*	72.080	22.750
1706-1707	3.025.380	63.000	60.000	*	*	*	72.080	22.750
1707-1708	3.034.650	60.000	60.000	*	*	*	72.080	23.250
1708-1709	3.043.200	60.000	60.000	*	*	*	72.080	23.250
1709-1710	3.043.200	60.000	60.000	*	*	*	72.080	23.250

1710-1711	3.000.000	60.000	57.600	*	*	*	72.080	23.250
1711-1712	3.000.000	72.000	60.000	*	*	*	72.080	23.250
1712-1713	3.000.000	75.000	60.000	*	*	*	72.080	23.250
1713-1714	3.000.000	72.000	60.000	*	*	*	72.080	24.350
1714-1715	3.000.000	72.000	60.000	*	*	*	72.080	24.350
1715-1716	3.000.000	126.000	103.200	*	*	*	72.080	24.350
1716 ve 1717	6.250.000	246.000	174.000	*	*	*	144.160	41.580
1718-1719	3.000.000	126.000	70.000	*	*	*	72.080	29.790
1719-1720	3.000.000	114.000	84.000	*	*	*	72.080	30.810
1720-1721	3.000.000	108.000	72.000	*	*	*	72.080	30.810
1721-1722	3.000.000	112.000	80.000	*	*	*	72.080	31.610
1722-1723	3.000.000	120.000	84.000	*	*	*	72.080	31.810
1723-1724	3.000.000	120.000	72.000	*	*	*	72.080	32.810
1724-1725	3.000.000	126.400	65.000	*	*	*	72.080	32.810
1725-1726	3.000.000	129.600	64.800	*	*	*	72.080	32.810
1726-1727	3.000.000	119.740	64.800	*	*	*	72.080	32.810

Tablo-10'un devamı

Tarih	Cizye-i Gebran	Bad-i Heva/iht isab	Bac-ı Pazar-ı Esb der Üsküdar	Sebzeva t?	Himem/ Hatab bahası	Resm-i Kantar	Sepûs-u Kilâr	Kolluk
1686-1687	5.000	*	*	*	13.000	1000	*	*
1687-1688	6.000	*	*	6.000	13.000	1000	*	*
1688-1689	6.000	*	*	6.000	11.000	1000	*	*
1689-1690	*	13.000	13.000	6.000	10.000	1.000	*	18.000
1690-1691	18.200	16.000	13.000	6.000	10.000	1.000	4.000	18.000
1691-1692	*	12.000	13.000	6.000	10.000	1.000	4.000	10.000

1692-1693	*	12.500	13.000	6.000	10.000	1.000	4.000	9.125
1693-1694	*	11.000	10.000	6.000	10.000	1.000	4.000	9.100
1694-1695	*	10.000	*	6.000	10.000	1.000	4.000	9.000
1695-1696	*	10.000	*	6.000	10.000	1.000	4.000	6.000
1696-1697	*	8.000	*	5.000	10.000	1.000	3.000	4.800
1697-1698	*	10.000	10.000	*	10.000	1.000	*	4.000
1698-1699	*	10.000	7.200	*	10.000	1.000		5.000
1699-1700	*	10.000	7.000	*	10.000	1.000	3.000	6.332
1700-1701	*	10.000	7.000	*	10.000	1.000	3.000	6.332
1701-1702	*	10.000	6.000	*	10.000	1.000	2.600	*
1702-1703	*	9.000	5.600	*	8.500	1.000	2.400	*
1703-1704	*	9.000	5.400	*	10.000	1.000	2.400	*
1705-1706	*	10.000	7.800	*	8.500	1.000	3.600	*
1706-1707	*	11.000	8.500	*	9.500	1.000	3.600	*
1707-1708	*	95.000	7.000	*	8.400	1.000	3.600	*
1708-1709	*	10.000	7.000	*	8.400	1.000	3.600	*
1709-1710	*	9.400	6.500	*	8.200	1.000	3.600	*
1710-1711	*	9.400	6.500	*	8.200	1.000	2.400	*
1711-1712	*	13.000	9.000	*	10.000	1.000	2.000	*
1712-1713	*	13.000	9.000	*	10.000	1.000	3.600	*
1713-1714	*	13.000	9.000	*	10.000	1.000	3.000	*
1714-1715	*	13.000	9.000	*	10.000	1.000	3.000	*
1715-1716	*	13.000	9.000	*	10.000	1.000	3.000	*
1716 ve 1717	*	26.000	18.000	*	20.000	*	6.000	*
1718-1719	*	13.000	9.000	*	10.000	*	1.500	*
1719-1720	*	13.200	9.000	*	10.000	*	1.500	*
1720-1721	*	13.200	9.000	*	10.000	*	1.500	*
1721-1722	*	13.200	9.000	*	10.000	*	1.500	*

1722-1723	*	13.200	9.000	*	10.000	*	1.500	*
1723-1724	*	13.200	9.000	*	10.000	*	1.500	*
1724-1725	*	13.200	9.000	*	10.000	*	1.500	*
1725-1726	*	13.200	9.000	*	10.000	*	1.500	*
1726-1727	*	13.200	9.000	*	10.000	*	1.500	*

Tablo-10'un devamı.

Tarih	Mukataa-i Zemin	İspence-i Yahudiyân der mahalle-i Cedid der Üsküdar	İspence-i Rumiyan der mahalle-i Cedid der Üsküdar	Mukataa-i karizha	Toplam
1686-1687	10.400	*	*	*	3.485.000
1687-1688	5.400	*	*	*	3.292.650
1688-1689	5.500	*	*	*	3.308.150
1689-1690	6.000	*	*	*	3.332.450
1690-1691	5.620	*	*	*	3.444.650
1691-1692	5.600	*	*	*	3.139.810
1692-1693	5.600	*	*	*	3.089.435
1693-1694	5.700	12.000	*	*	3.276.910
1694-1695	5.700	12.000	*	*	3.239.825
1695-1696	5.700	12000	*	*	3.260.825
1696-1697	5.200	12.000	800	*	3.226.925
1697-1698	5.200	12.000	900	5.000	2.946.350
1698-1699	5.200	*	*	5.000	2.963.250
1699-1700	6.700	*	*	5.000	3.277.382
1700-1701	6.700	*	*	5.000	3.277.382
1701-1702	10.840	*	*	4.000	3.282.790
1702-1703	10.840	*	*	4.200	3.278.970

1703-1704	10.840	*	*	4.000	3.273.070
1705-1706	10.840	*	*	4.000	3.282.170
1706-1707	10.840	*	*	4.000	3.291.650
1707-1708	8.740	*	*	3.600	3.291.820
1708-1709	8.740	*	*	3.600	3.380.070
1709-1710	8.740	*	*	3.200	3.299.170
1710-1711	8.740	*	*	3.500	3.246.800
1711-1712	8.740	*	*	4.000	3.275.070
1712-1713	8.740	*	*	4.480	3.280.150
1713-1714	7.440	*	*	4.485	3.276.355
1714-1715	7.440	*	*	4.330	3.276.194
1715-1716	7.440	*	*	4.540	3.373.610
1716 ve 1717	*	24.000	1.980	9.120	6.978.840
1718-1719	*	12.000	990	4.560	3.348.920
1719-1720	*	12.000	990	4.560	3.352.140
1720-1721	*	12.000	990	4.560	3.334.140
1721-1722	*	12.000	990	4.560	3.342.380
1722-1723	*	12.000	990	9.120	3.363.700
1723-1724	*	12.000	990	4.560	3.348.140
1724-1725	*	12.000	990	4.560	3.347.540
1725-1726	*	12.000	990	4.560	3.350.540
1726-1727	*	12.000	990	4.560	3.339.780

Mukataa gelirlerine baktığımızda toplam mukataa gelirinin yaklaşık %90'nının Yeni-İl hasası mukataasından karşılandığını görüyoruz. Yeni-il hasası mukataası ile ilgili diğer önemli bir husus ise mukataa bedelinin neredeyse hiç değişmemiş olmasıdır. Yeni-il hasası mukataasının değeri 1670 senesinden 1736 senesine kadar 3.000.000 akçe civarındadır. Buna karşın Yanbolu ve Rodoscuk mukataaları çok değişkendir. Mesela 1689-90 malî yılında Yanbolu mukataasının geliri 126.000 akçe iken sonraki malî yılda

55.000 akçeye düşmüş ve 126.000 akçeye bir daha ancak yarım asır sonra 1715-16 malî yılında ulaşabilmiştir.

Tablo-11: Beş Büyük Mukataa Biriminin Toplam Mukataa Gelirine Yaptığı Yüzelik Katkı.

Tarih	Yeni-İl	Yanbolu	Rodosçuk	Ağıl-ı Ağnam	Çiftlikler	Mukataa
1686-1687	86,08	3,16	1,21	1,58	1,17	3.485.000
1687-1688	91,11	4,77	1,67	1,97	1,21	3.292.650
1688-1689	90,69	3,93	1,96	2,12	0,93	3.308.150
1689-1690	90,02	3,78	1,59	1,86	0,80	3.332.450
1690-1691	87,09	1,60	1,54	1,80	0,81	3.444.650
1691-1692	92,36	1,75	1,91	1,97	0,90	3.139.810
1692-1693	94,77	1,94	1,94	2,01	0,91	3.089.435
1693-1694	91,55	1,83	1,83	1,83	0,86	3.276.910
1694-1695	92,60	1,85	1,85	1,85	0,78	3.239.825
1695-1696	92,00	1,84	1,59	1,84	0,74	3.260.825
1696-1697	90,74	2,23	1,86	2,48	0,83	3.226.925
1697-1698	101,82 ¹²⁷	2,04	1,70	1,87	0,79	2.946.350
1698-1699	91,85	2,02	1,69	2,19	0,78	2.963.250
1699-1700	92,20	1,83	1,53	2,20	0,76	3.277.382
1700-1701	92,20	1,83	1,53	2,20	0,76	3.277.382
1701-1702	92,04	1,83	1,83	2,19	0,75	3.282.790
1702-1703	92,15	1,83	1,83	2,20	0,72	3.278.970
1703-1704	92,32	1,83	1,65	2,20	0,70	3.273.070
1705-1706	92,06	1,83	1,83	2,20	0,69	3.282.170
1706-1707	91,91	1,91	1,82	2,19	0,69	3.291.650
1707-1708	92,19	1,82	1,82	2,19	0,71	3.291.820
1708-1709	90,03	1,78	1,78	2,13	0,69	3.380.070
1709-1710	92,24	1,82	1,82	2,18	0,70	3.299.170
1710-1711	92,40	1,85	1,77	2,22	0,72	3.246.800
1711-1712	91,60	2,20	1,83	2,20	0,71	3.275.070
1712-1713	91,46	2,29	1,83	2,20	0,71	3.280.150
1713-1714	91,57	2,20	1,83	2,20	0,74	3.276.355
1714-1715	91,57	2,20	1,83	2,20	0,74	3.276.194
1715-1716	88,93	3,73	3,06	2,14	0,72	3.373.610
1716/1717	89,56	3,52	2,49	2,07	0,60	6.978.840

¹²⁷ 1697-98 malî yılında ve bazı yıllarda sadece bu dört mukataa biriminden elde edilen gelirlerin toplam mukataa miktarını aştığı gözükmektedir. Bu durum normalde 12 aylık bir süre için tutulmuş olan muhasebe defterlerinin ilgili yıllarda 13 aylık, 12 ay 15 günlük veya 12 ay 10 günlük gibi daha uzun bir süreyi kapsayacak şekilde tutulmasından kaynaklanmaktadır.

1718-1719	89,58	3,76	2,09	2,15	0,89	3.348.920
1719-1720	89,50	3,40	2,51	2,15	0,92	3.352.140
1720-1721	89,98	3,24	2,16	2,16	0,92	3.334.140
1721-1722	89,76	3,35	2,39	2,16	0,95	3.342.380
1722-1723	89,19	3,57	2,50	2,14	0,95	3.363.700
1723-1724	89,60	3,58	2,15	2,15	0,98	3.348.140
1724-1725	89,62	3,78	1,94	2,15	0,98	3.347.540
1725-1726	89,54	3,87	1,93	2,15	0,98	3.350.540
1726-1727	89,83	3,59	1,94	2,16	0,98	3.339.780

Mukataa gelirleri içinde âdet-i ağnam veya ağıl-ı ağnam vergileri yaklaşık %2'lik katkısıyla Yeni-il hassı, Yanbolu ve Rodosçuk'tan sonra geliyordu.¹²⁸ Vakıf, bu nitelikteki vergileri daha çok yazları hayvanlarını otlatmak için Halep'ten göç ederek Yeni-il hassına gelen konargöçer Türkmen aşiretlerinden alıyordu.

Üsküdar Yeni Mahalle sakinlerinden alınan bâd-i heva, Üsküdar'da kurulan at pazarındaki işlemlerden alınan bâc-ı pazar-ı esb ve vakfın Alemdağ ormanlarından derlenen odunlar, mukataaya bağlanan ve düzenli gelir sağlayan diğer önemli mukataa ve mukataa vergi birimleridir.

Mukataa gelirleri bütçenin en önemli kalemini oluşturuyordu. Mesela 1689-90 ve 1690-91 malî senelerinde mukataa gelirleri vakıf için bütçenin %90'dan fazlasını ifade ediyordu. Mukataanın genel bütçe içindeki yüzdeleri üç farklı eğilim göstermektedir. Buna göre 1686-1691 arasındaki beş yıllık dönemde bütçe içinde %89,46'lık bir birim oluşturan mukataa, 1691-1715 döneminde %76,41'e düşmüş, daha sonra tekrar artarak 1715-1727 arasında %87,76'ya çıkmıştır. 1691-92 malî yılından itibaren mukataadan elde edilen gelirin bütçe içindeki payının bir anda düştüğünü görüyoruz. Ancak aynı tarihlerde mukataa birimlerinin bedellerinde herhangi bir düşüş olmamış, tam tersine toplamda artışlar yaşanmıştır. Yani mukataa gelirlerinde azalma olmamış sadece mukataanın bütçedeki oranı düşmüştür. 1691-1715 arasına daha yakından baktığımızda mukataanın oranını düşüren etkenin 1691 tarihli cizye reformu olduğunu görüyoruz. Cizye reformundan sonra bütçedeki oranı iki, üç kat artan cizye

¹²⁸ Mukataa gelirleri içinde Yeni-il mukataasından sonra en büyük gelir cizye vergisinden sağlanıyordu. Ancak cizye gelirleri sadece 1686-1691 yılları arasında yani 5 yıllık bir dönem zarfında mukataa gelirleri içinde sayılmış, sonraki yıllarda ayrı bir başlıkta verilmiştir. Gerek bu sebeple gerek cizyeyi ayrı bir başlıkta incelediğimizden buraya dâhil etmedik.

gelirleri, 1691-1715 arasında toplam gelirin yüzde 13-15'ini tek başına karşılar hale gelmiştir. Neticede cizye gelirlerinin artması ve genel bütçe içindeki oranının yükselmesi mukataa oranını düşürmüştür.

Mukataa gelirlerinin bütçe içindeki payını gösteren Tablo-12'de, mukataa payı 1705-06 malî yılında %71,98'e, 1708-09 malî yılında ise en düşük seviye olan %58,04'e düşmüştür. Bu yıllarda görülen düşüş, müteferrik gelirlerin olağandışı artmasından ileri geliyordu. 1705-06 malî yılınca cari yıl geliri bir önceki muhasebe yılına göre 306.455 akçe artarak 4.559.836 akçe olarak gerçekleşmiştir. Aynı şekilde mukataa geliri de yaklaşık 9000 akçe artarak 3.282.170 akçeye çıkmıştır. Mukataa gelirinin artmasına rağmen bütçe içindeki oranının düşmesi ise bu yılda müteferrik gelirlerin 313.525 akçeye çıkması ve bütçe içinde %6,88'lik bir oran teşkil etmesinden ileri geliyordu. Bu yılda vakıf, Üsküdar'daki Cedid Hamamı Süleyman Ağa'ya 300.000 akçe bedel muaccele karşılığında satmıştır. Aynı şekilde 1708-09 malî yılında mukataa geliri incelediğimiz kırk yıllık dönemde üçüncü en yüksek seviye olan 3.380.070 akçe olarak gerçekleşmesine rağmen, toplam bütçeye etkisi en düşük seviyede kalmıştır. Bu yılda ise vakıf en büyük kira getirisi olan Çemberlitaş'taki Dikilitaş Hamamı'nı 1.560.000 akçe muaccele bedeli karşılığında satmıştır. Söz konusu satış işlemi, müteferrik gelirlerin bütçe içindeki oranını %26,78'e çıkartmış dolayısıyla mukataanın payını düşürmüştür.

1715 senesinden itibaren cizye gelirlerinin bir anda 600.000 akçelerden 13.000 akçe seviyesine inmesiyle mukataa gelirinin bütçe içindeki payı tekrar eski seviyelerine yükselmiştir.

Tablo-12: Mukataa Gelirinin Bütçedeki Payı (1686-1727)

Defter	Tarih	Cari Yıl Geliri	Mukataa	Bütçe İçindeki % Oranı
444	1686-1687	3.983.076	3.485.000	87,50
459	1687-1688	3.729.228	3.292.650	88,29
493	1688-1689	3.731.539	3.308.150	88,65
535	1689-1690	3.653.260	3.332.450	91,22
586	1690-1691	3.758.894	3.444.650	91,64
631	1691-1692	3.960.789	3.139.810	79,27

672	1692-1693	3.917.488	3.089.435	78,86
736	1693-1694	4.238.045	3.276.910	77,32
794	1694-1695	4.176.007	3.239.825	77,58
853	1695-1696	4.166.358	3.260.825	78,27
915	1696-1697	4.149.467	3.226.925	77,77
962	1697-1698	3.844.859	2.946.350	76,63
1016	1698-1699	3.863.729	2.963.250	76,69
1060	1699-1700	4.254.334	3.277.382	77,04
1095	1700-1701	4.219.280	3.277.382	77,68
1135	1701-1702	4.211.499	3.282.790	77,95
1185	1702-1703	4.234.368	3.278.970	77,44
1231	1703-1704	4.253.381	3.273.070	76,95
1356	1705-1706	4.559.836	3.282.170	71,98
1407	1706-1707	4.265.404	3.291.650	77,17
1463	1707-1708	4.250.374	3.291.820	77,45
1528	1708-1709	5.823.658	3.380.070	58,04
1585	1709-1710	4.227.892	3.299.170	78,03
1656	1710-1711	4.193.420	3.246.800	77,43
1716	1711-1712	4.244.777	3.275.070	77,16
1801-1805	1712-1713	4.277.934	3.280.150	76,68
1864	1713-1714	4.257.129	3.276.355	76,96
1944-1947	1714-1715	4.255.578	3.276.194	76,99
2034	1715-1716	3.767.420	3.373.610	89,55
2134	1716/1717	7.873.509	6.978.840	88,64
2315	1718-1719	3.746.488	3.348.920	89,39
2368	1719-1720	3.764.601	3.352.140	89,04
2473	1720-1721	3.988.188	3.334.140	83,60
2575-2574	1721-1722	3.785.477	3.342.380	88,29
2617-2648	1722-1723	3.824.895	3.363.700	87,94
2732	1723-1724	3.765.618	3.348.140	88,91
2780-2779	1724-1725	3.805.250	3.347.540	87,97
2867	1725-1726	3.914.167	3.350.540	85,60
2939-2944	1726-1727	3.862.400	3.339.780	86,47
Aritmetik Ortalama				81,28

2.5. Müteferrik Gelirler

Muhasebe defterlerinde “an emvâl-i müteferrik” veya “an emvâl-i zuhûrât” şeklinde geçen, vakfın bir diğer gelir ünitesi ise adından da anlaşıldığı üzere miktarı yıldan yıla değişen, beklenmeyen ve öngörülemeyen gelir kaynaklarını ifade ederdi. Müteferrik

gelirler düzensiz gelirler olduğundan, bu kalemnden elde edilen gelirlerin miktarı çok değişkendi. İncelediğimiz muhasebe defterlerinde müteferrik gelirlerin aslında üç temel birim etrafında şekillendiğini gördük. Bu birimler “muhallefat”, “icâre-i muaccele” ve “mebi’ât” idi.

Müteferrik gelirlere konu olan *muhallefat*, vakfa tahsis edilen bir mahalle veya semtte mirasçısız ölen kimselerin mal varlığının müzayede ile satışından elde edilen geliri ifade ediyordu. Esasen muhallefat dediğimiz gelirler normal koşullarda beytülmale yani devlete kalırdı. Ancak vakıflar burada da bir pozitif ayrımcılığa tabi tutulmuş ve bazı büyük vakıflara kurulduğu mahallenin muhallefat gelirlerini toplama yetkisi verilmiştir. Sağlanan bu ayrıcalık karşılıksız değildi elbet. Atik Valide Sultan Vakfına sağlanan bu ayrıcalık karşısında vakıf o mahallede ölen fakir ve mirasçısız kişilerin defin masraflarını karşılıyordu.

Atik Valide Sultan Vakfı'nın muhallefat gelirleri Üsküdar Cedid Mahalle'de ölen kimselerden toplanıyordu. Mesela 1686-87 malî yılında vakıf müteferrik gelirlerden 105.000 akçe toplamıştır. Defterde bu paranın 49.500 akçesinin nerelerden temin edildiğinin ayrıntılı dökümü yapılmıştır. Buna göre vakıf, ayrıntılı dökümü yapılan 49.500 akçeden 20.500 akçesini İstefon, Süleyman Bey, Ayşe Hatun, Hacı Mahmud, Hanife Hatun ve Belkıs Hatun adlı kişilerin bila veled ölümleri neticesinde terekelerinin müzayede ile satışından temin edilen *muhallefat* gelirleri oluşturuyordu. Muhasebe defterlerinde muhallefat gelirlerinin ölen kişilerin sayısına ve malvarlığına göre yıldan yıla değişiklik arz ettiği gözlemlenmiştir.

Müteferrik gelirlerin önemli bir bölümünü ise vakfa ait şemhane, hamam, dükkân, oda, hane, çiftlik gibi taşınmazlardan elde edilen icare-i muaccele ve ferağ harcı oluşturuyordu. *İcare-i muaccele* geliri bir vakıf taşınmaz üzerindeki kiracının ölmesi veya mübadil, terk, kayıp gibi herhangi bir nedenden kira akdinin feshedilmesi sonucu, taşınmazın vakıf tarafından müzayede ile tekrar kiraya verilmesi esnasında alınan peşin parayı ifade ediyordu. Bu gelirler de haliyle önceden öngörülemeyen düzensiz bir nitelik arz ediyor ve miktarı yıldan yıla çok farklılık gösterebiliyordu. Mesela 1705-06 malî yılında vakıf, müteferrik gelirlerden 313.525 akçe gibi önemli miktarda bir gelir sağlamıştır. Bu miktarın 300.000 akçesi çeşitli nedenlerle vakfın Üsküdar'daki Cedid Hamam'ının Süleyman Ağa adında bir kimseye satılması sonucu alınan icare-i

muaccelle bedeli idi. Bir sonraki yıla baktığımızda müteferrik gelirlerin sadece 11.900 akçede kaldığını görmekteyiz. Aynı şekilde 1719-20 malî yılında 9.233 akçe olan müteferrik gelirler, sonraki malî yılda fahiş bir artışla 248.200 akçeye çıkmıştır.

İcare-i muaccelle (peşin kira) gelirleri bazı yıllarda vakfın cari yıl gelirini doğrudan etkileyecek niteliktedir. Nitekim 1708-09 malî yılında vakfın cari yıl geliri olan 5.823.658¹²⁹ akçenin 1.560.000 akçesi yani %26,78'ini icare-i muaccelle bedeli oluşturmuş ve bu sayede vakıf incelediğimiz 40 yıllık zaman dilimindeki en yüksek gelir seviyesine ulaşmıştır. İlgili cari yılda muaccelle bedelinin bu derece artmasının sebebi vakfa en çok kira getiren Dikilitaş Hamamı'nın muaccelle konu olmasından kaynaklanmaktadır. Vakıf bu tarihte, Dikilitaş Hamamı'nı Eski Saray'da Baltacılar Kethüdası olan Hacı Ali Ağa'ya 1.560.000 bedel karşılığında satmıştır.

Tablo-13: Müteferrik Gelirler ve Bütçe İçindeki Oranları, 1686-1727.

Tarih Aralığı	Cari Yıl Geliri	Müteferrik	%
1686-1687	3.983.076	105.000	2,64
1687-1688	3.729.228	62.266	1,67
1688-1689	3.731.539	42.659	1,14
1689-1690	3.653.260	17.680	0,48
1690-1691	3.758.894	14.200	0,38
1691-1692	3.960.789	21.571	0,54
1692-1693	3.917.488	12.320	0,31
1693-1694	4.238.045	60.838	1,44
1694-1695	4.176.007	29.150	0,70
1695-1696	4.166.358	8.275	0,20

¹²⁹ Bu malî yılın hesabında bir hata vardır. 1708-09 malî yılının geçtiği 1528 numaralı defterde cari yıl geliri 5.823.658 akçedir. Ancak, cari yıl gelirlerini oluşturan mukataa, müşaherat, cizye ve müteferrik gelirleri topladığımızda miktar 5.902.858 akçeye çıkmaktadır. Diğer bütün defterlerde bu yöntem doğru sonuç vermişken 1708-09 malî yılının geçtiği 1528 numaralı defterde cari yıl geliri 79.200 akçe eksik çıkmaktadır. Kâtibin birbirinden farklı olan bu kadar rakamı yanlış yazması mümkün değil elbet. Hatanın sebebini tespit edemedik. Bu sebeple hesaplamada deftere sadık kalarak ilgili cari yıl gelirini 5.823.658 akçe olarak kullandık.

1696-1697	4.149.467	14.420	0,35
1697-1698	3.844.859	29.196	0,76
1698-1699	3.863.729	20.295	0,53
1699-1700	4.254.334	40.535	0,95
1700-1701	4.219.280	21.500	0,51
1701-1702	4.211.499	3.125	0,07
1702-1703	4.234.368	22.800	0,54
1703-1704	4.253.381	47.715	1,12
1705-1706	4.559.836	313.525	6,88
1706-1707	4.265.404	11.900	0,28
1707-1708	4.250.374	*	*
1708-1709	5.823.658	1.560.000	26,79
1709-1710	4.227.892	*	*
1710-1711	4.193.420	10.000	0,24
1711-1712	4.244.777	*	*
1712-1713	4.277.934	20.094	0,47
1713-1714	4.257.129	4.716	0,11
1714-1715	4.255.578	3.294	0,08
1715-1716	3.767.420	13.760	0,37
1716 ve 1717	7.873.509	130.000	1,65
1718-1719	3.746.488	20.100	0,54
1719-1720	3.764.601	9.233	0,25
1720-1721	3.988.188	248.200	6,22
1721-1722	3.785.477	37.249	0,98
1722-1723	3.824.895	23.357	0,61

1723-1724	3.765.618	11.738	0,31
1724-1725	3.805.250	46.850	1,23
1725-1726	3.914.167	127.695	3,26
1726-1727	3.862.400	80.664	2,09

Müteferrik gelirlerin bir diğer kalemini ise “mebi’ât” oluşturuyordu. Muhasebe defterlerinde “ani’l-mebî’ât” şeklinde geçen ve imaret kilerinde biriken artık buğday ve arpa başta olmak üzere çeşitli gıda maddelerinin satışından ibaret olan mebiat gelirleri ârızî bir gelirdir ve her imaret için geçerli değildir. Süleymaniye, Hafsa Sultan, Hürrem Valide Sultan gibi vakıflarda örneğine rastladığımız kiler fazlasının satışı uygulamasına incelediğimiz dönem itibariyle Atik Valide Sultan Vakfı’nda rastlamadık. İncelediğimiz muhasebe defterlerinde genelde çok düşük bir miktar oluşturan mebiat gelirleri bazı yıllarda yüksek seviyelere çıkabilmekte idi. Mesela Güran’ın çalışmasında Süleymaniye Vakfı’nın 1605-06 malî yılı muhasebesinde toplam 11.164.522 akçelik varidatın, 1.907.450 akçasının kiler fazlası satışlardan oluştuğunu ve yapılan satışların 1.763.630 akçalık kısmının sadece buğday satışlarından elde edilen miktar olduğunu görüyoruz.¹³⁰ Güran daha önceleri çok düşük meblağlar oluşturan bu birimin birdenbire bu seviyeye çıkmasının nedenini açıklamamıştır. Bu fahiş artış büyük ihtimal İstanbul’un bu tarihte bir iâşe sorunundan kaynaklanmış olabilir. Diğer taraftan bu durum kuraklık, kaçakçılık, stokçuluk, isyan vb. sonucunda tahıl naklinin sekteye uğraması neticesinde hububat sıkıntısı çeken İstanbul’un iâşesinde devletin vakıf imaretler eliyle piyasaya dâhil olduğunu da ortaya çıkarmaktadır.

Çalışmamızın bu bölümünde Atik Valide Sultan Vakfı’nın gelirlerini nerelerden ve hangi birimlerden sağlamış olduğunu dört ana başlık halinde ortaya koymaya çalıştık. Yukarıda ayrı ayrı ele aldığımız bu üniteleri tek tablo halinde görmek büyük çerçeveyi görmemizi daha kolaylaştıracağından, aşağıda vakfın hangi gelir kaleminden ne kadar ve ne oranda gelir elde ettiğini tablo haline getirdik.

¹³⁰ Güran, *a.g.e.*, s.33-34.

Tablo-14: Atik Valide Sultan Vakfı'nın Gelir Kaynaklarının Dağılımı (1686-1727)

Tarih Aralığı	Cari Yıl Geliri	Mukataa	Müşaherat	Cizye	Müteferrik
1686-1687	3.983.076	3.485.000	393.076	*	105.000
1687-1688	3.729.228	3.292.650	374.312	*	62.266
1688-1689	3.731.539	3.308.150	380.730	*	42.659
1689-1690	3.653.260	3.332.450	303.130	*	17.680
1690-1691	3.758.894	3.444.650	300.044	*	14.200
1691-1692	3.960.789	3.139.810	301.408	498.000	21.571
1692-1693	3.917.488	3.089.435	325.733	490.000	12.320
1693-1694	4.238.045	3.276.910	312.017	588.280	60.838
1694-1695	4.176.007	3.239.825	308.032	599.000	29.150
1695-1696	4.166.358	3.260.825	302.168	595.090	8.275
1696-1697	4.149.467	3.226.925	313.032	595.090	14.420
1697-1698	3.844.859	2.946.350	270.313	599.000	29.196
1698-1699	3.863.729	2.963.250	260.184	620.000	20.295
1699-1700	4.254.334	3.277.382	320.317	616.100	40.535
1700-1701	4.219.280	3.277.382	309.898	611.000	21.500
1701-1702	4.211.499	3.282.790	323.684	611.900	3.125
1702-1703	4.234.368	3.278.970	320.698	611.900	22.800
1703-1704	4.253.381	3.273.070	320.606	611.990	47.715
1705-1706	4.559.836	3.282.170	352.151	611.990	313.525
1706-1707	4.265.404	3.291.650	349.864	611.990	11.900
1707-1708	4.250.374	3.291.820	346.564	611.990	*
1708-1709	5.823.658	3.380.070	350.798	611.990	1.560.000
1709-1710	4.227.892	3.299.170	316.732	611.990	*
1710-1711	4.193.420	3.246.800	324.700	611.990	10.000
1711-1712	4.244.777	3.275.070	357.717	611.990	*
1712-1713	4.277.934	3.280.150	365.700	611.990	20.094
1713-1714	4.257.129	3.276.355	364.068	611.990	4.716
1714-1715	4.255.578	3.276.194	364.100	611.990	3.294
1715-1716	3.767.420	3.373.610	367.060	12.990	13.760
1716 ve 1717	7.873.509	6.978.840	764.669	*	130.000
1718-1719	3.746.488	3.348.920	377.468	*	20.100
1719-1720	3.764.601	3.352.140	403.228	*	9.233
1720-1721	3.988.188	3.334.140	405.848	*	248.200
1721-1722	3.785.477	3.342.380	405.848	*	37.249
1722-1723	3.824.895	3.363.700	437.838	*	23.357
1723-1724	3.765.618	3.348.140	405.740	*	11.738
1724-1725	3.805.250	3.347.540	410.860	*	46.850
1725-1726	3.914.167	3.350.540	435.932	*	127.695
1726-1727	3.862.400	3.339.780	441.956	*	80.664

İncelenen dönemde (1686-1727) Atik Valide Sultan Vakfı'nın en önemli gelir kaynağını bütün selâtin vakıflarında olduğu gibi ziraî/kırsal gelirler oluşturuyordu. Vakıf, kurulduğu ilk dönemde (1582-1602) ziraî gelirlerini kendi cabileri kanalıyla aynı

olarak topluyordu. İncelediğimiz dönemde ise vakıf, gelirlerinin tamamına yakını mukataaya bağlamış ve gelirler iltizam yöntemiyle tahsil edilmiştir. İltizam uygulaması gelirlerin düşmesine neden olmuş ve vakfi zarara uğratmıştır.

Bir selâtin vakfi olması sebebiyle Atik Valide Sultan Vakfı'na hem birçok vergi muafiyeti sağlanmış hem de çeşitli vergi üniteleri tahsis edilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki bütün selâtin vakıflarının genel mütevellisi konumunda olan padişah, bu tür vakıfların hayat bulmasında ve faaliyetlerinin devam etmesinin arkasındaki en büyük itici güç idi. İdaredeki sultan, vakıflara desteğini kanuni düzenlemeler ve irade-i seniyyeler kanalıyla sağlıyordu. Vakıflar ise düzenlemelere çok çabuk tepkiler vermiştir. Cizye reformu ve sonrasında yaşanan malî gelişmeler bunun en önemli göstergesidir.

1686-1727 arasında vakfın temel gelir kaynağını oluşturan mukataa gelirlerindeki süreklilik hem vakfın hem de vakfa gelir sağlayan mukataa bölgelerinde herhangi bir ziraî/tarımsal krizin olmadığını göstermektedir. Özellikle vakıf muhasebe defterlerinde vakfın önceki yıllardan tahsil edemediği alacağının olmaması Atik Valide Sultan Vakfı'nın gelirlerini tahsil etmekte bir sorun yaşamadığını dolayısıyla vakfın ekonomik bir kriz çekmediğini ortaya koymaktadır.

Atik Valide Sultan Vakfı gelir ve gider bütçeleri itibariyle en büyük valide sultan vakfidir. Bu yönüyle Üsküdar başta olmak üzere İstanbul'un çeşitli semtlerinde sayıları yüzü aşan bazıları vakıf tarafından işletilen ekseriyeti kirada olan oda, dükkân, hamam, menzil, han, debbağhane, şemhane ve sahilhane gibi ticarî ve sınaî işletmeleri vardır. Vakıf ticarî ve sınaî işletmeler bakımından bu kadar zengin olmasına rağmen işletme ve kira gelirleri kırk yıllık dönemde bütçenin ortalama ancak %8,70'ini oluşturmuştur. Günümüzde sadece ikisi asli fonksiyonlarını icra eden, vakfa ait Dikilitaş, Havuzlu, Eski ve Yeni hamamlar vakfın toplam kira gelirlerinin yarısından fazlasını karşılıyordu. Muhasebe defterlerinde vakfiye ile vakfa şümullenen dükkânlardan elde edilen gelirlerin hiçbir zaman yatırıma dönüştürülmediğini tam tersine arasına satışların yapıldığını görmekteyiz. Vakfın en büyük iki kira kaleminden biri olan Dikilitaş ve

Yeni hamamın satışı özellikle bu açıdan son derece dikkat çekicidir ve vakıf adına bir talihsizliktir.¹³¹

Cizye vergi gelirleri vakfın bütçesini etkileyen önemli bir gelir kaynağıdır. Atik Valide Sultan Vakfı'nın cizye vergi gelirleri Üsküdar'a bağlı Şile, Kandıra, Alemdağ, Üsküdar Yeni Mahalle ve Balat, Galata'da ikamet eden Yahudi, Hristiyan ve Kıptilerden alınan cizye vergileri ile Rumeli'de bulunan Rodoscuk, Yanbolu, Eskizağra, Karınabad ve Yenipazar kazalarında vakfa tahsis edilen köylerdeki cizye mükelleflerinden toplanıyordu. 1691 tarihli cizye reformu Atik Valide Sultan Vakfı'nı hemen etkilemiş ve bu tarihten itibaren 1715 yılına kadar cizye gelirleri bütçenin ortalama %14 gibi önemli bir birimini oluşturmuştur.

Ârızi bir gelir olan müteferrik gelirler, bazı yıllarda vakfın bütçesini doğrudan etkileyecek seviyelere ulaşmıştır. 1705 yılında Yeni Hamam'ın, 1708 yılında Dikilitaş Hamamı'nın ve 1720 yılında bir ekmek fırınının satışı bütçeyi doğrudan etkilemiş, 1708 yılında bu oran toplam bütçenin 4/1'i seviyesine kadar çıkmıştır.

Atik Valide Sultan Vakfı sahip olduğu büyük tarımsal arterler ile Üsküdar başta olmak üzere İstanbul'un çeşitli semtlerindeki ticarî çekim merkezlerinde oluşturduğu işletme, atölye, dükkân, han, hamam gibi kuruluşlarla şehir ekonomisi ile hinterlandı arasında iktisadî ve ticarî bir teşebbüs ağı oluşturmuştur. İktisadi faaliyetler hem coğrafi alana yayılmış hem de sektörel çeşitlilik arz ederek tek merkezli kalmamıştır. Bu sayede vakfın temel gelir kalemini oluşturan mevsimsel, siyasi ve politik hareket ve uygulamalardan çabuk etkilenen tarımsal gelirlerdeki riskler minimize edilmiş, yatırım riski azaltılmıştır.

¹³¹ Hamamların icareteyn usulü ile satışı günümüz satış işlemlerinden biraz farklıdır. Osmanlı vakıf hukukunda vakfa şümullanan ve tescil edilen bir vakıf malının satışı mümkün değildir. Ancak zamanla ortaya çıkan bazı sosyal ve ekonomik-özellikle ekonomik- şartlar neticesinde, vakıf akarını onaramayacak derecede krize düştüğü durumlarda dükkân, hamam, han vb. akar cinsinden taşınmazların satışına, mülkiyet vakıfta kalmak koşuluyla müsaade edilmiştir. İcareteyn (çifte kiralama) denen bu yöntemde, vakıf önce muaccele adında taşınmazın piyasa değerini peşin olarak kiracıdan alır, daha sonra müeccele adında senelik veya aylık çok cüzi bir miktarı almaya devam eder. Müeccele uygulaması ile vakıf mülkü bir nevi satılmamış oluyor, vakıf düzenli olarak çok az da olsa kira geliri elde etmiş oluyordu. Böylece İmam-ı Azam'ın vakıf taşınmazları satılmaz hükmü çiğnenmemiş oluyordu. Bu uygulama Osmanlı yargı ve idare sisteminin sosyal ihtiyaçta ve ekonomik krize getirdiği pragmatist çözüm örneklerindedir. İcareteyn uygulamasının çok yönlü ekonomik, bürokratik ve miras boyutları vardır. Ancak konuyu burada daha fazla uzatmak istemiyoruz. İcareteyn hakkında ayrıntılı bilgi için Bülent Köprülü'nün "Evvelki Hukukumuzda Vakıf Neviyetleri ve İcareteynli Vakıflar", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XVII/1-2, İstanbul 1952, s. 215-257, 685-716.

Atik Valide Sultan Vakfı aynı zamanda, arkasındaki muazzam ekonomik güç ile devasa ölçekte bir imar ve altyapı projesiydi. Projenin uygulayıcısı görünürde her ne kadar Nurbanu Valide Sultan olsa da gerçekte asıl proje sahibi iktidardaki padişahı. Vakfın bütçelerinden, tahsis edilen gelir kalemlerinden bu açıkça görülmektedir. İmar ve altyapı projesine ilişkin vakıf sayesinde Üsküdar'da külliye kurulduğu yerde yeni bir mahalle oluşturulmuştur. İmaret sitesinin kurulduğu mahallede başlayan imar uygulamaları Üsküdar ve İstanbul'un çehresini değiştirecek boyuta erişmiştir. Vakıf tarafından ortaya konulan imar ve altyapı projeleri yine vakıf tarafından sağlanan sermaye ile bakımı ve onarımı yapılmış, hizmetinin devamı için sürekli kaynak aktarılmıştır.

Devasa bütçesiyle önemli bir iktisadî güce sahip olan Atik Valide Sultan Vakfı'nın uluslararası ticaret hayatında herhangi bir faaliyeti tespit edilememiştir.

Çalışmamızın bu bölümünde 1686-1727 arasında Atik Valide Sultan Vakfı'nın gelir kalemlerinin ne olduğu ve bu ünitelerden ne kadar kazanç elde ettiğini gördük. Yine çeşitli ünitelerin bütçeye yaptığı katkıları ortaya koyduk ve özetle muhasebe bilançolarının birinci bölümünü oluşturan vakıf varidatları üzerinde durduk. Çalışmamızın bir sonraki bölümünde muhasebe defterlerinin ikinci bölümünü oluşturan ve harcamaların yer aldığı giderleri analiz edeceğiz.

3. BÖLÜM

VAKIF MUHASEBE DEFTERLERİ: GİDERLER (VUZİ'A MİN ZÂLİKE)

Vakıf muhasebe bilançolarının giderler bölümü, vakfın masraflarını ortaya koymasının yanında temel gıda maddelerinin fiyatları, tüketim alışkanlıkları, personel ücretleri, imareten yararlanan kişi sayısı, imaret sitesine yapılan eklemeler, tamiratlar ve bunlar için yapılan harcamalar, hamal ve işçi ücretleri başta olmak üzere Osmanlı sosyo-ekonomik hayatına dair önemli veriler sunmaktadır.

Üzerinde duracağımız muhasebe defterlerinde giderlerle (el-mesârifât) ilgili ana kayıt “*vuzi'a min zâlîke*” başlığı ile başlar. Bu başlık altında ilgili cari yıl içerisinde yapılan toplam harcama yer alır. Defterlerde giderler de kendi içinde iki ana başlığa tabi tutulmuştur. İlk bölümde personelin maaş ödemeleri, ikinci bölümde ise vakfın genel harcamaları yer almaktadır. İkinci bölüm mutfak masraflarının yer aldığı *harc-ı kilâr*, çeşitli nitelikteki harcamaların yer aldığı *ihracât-ı sâire*, hamal ücretleri başta olmak üzere imaret mutfağına taşınan ürünler için yapılan arabacı ve gemi navlun masraflarının kayıt altına alındığı *an'il-üçürât*, darüşşifaya alınan ilaç, taam masraflarının yanında mukataa-ı zemin kiralari için yapılan harcamaların yer aldığı *edâ-i edviyebaha-i dariüşşifa ve taambahâ ve şa'ir-beha ve mukataat-ı zeminha ve gayruhu* ve tamirat harcamalarının kayıt altına alındığı *merammât* olmak üzere toplam beş alt başlıktan oluşmaktadır.¹³²

Defterin son bölümde “*el-bâkî*” veya “*el-mîzân*” başlığı altında gelir-gider muhasebesi yapılmış, henüz tahsil edilememiş gelirler de düşülerek vakfın cari yıl içerisindeki geliri tespit edilmiştir. İncelediğimiz defterlerin birçoğunun son bölümünde ayrıca kiler hesabı yapılmıştır. Defterlerin sonunda gelir-gider dengesinin yapılıp görevli mercilerin mühürlerinden sonra gelen bu bölüm deftere sonradan eklenmiş hissi vermektedir. İlgili cari yıldaki imaret kilerinin gelir ve gider dengesinin ayrıntılı muhasebesinin yapıldığı ve çok kıymetli veriler ihtiva eden bu bölüm yeri geldikçe ayrıca değerlendirilecektir.

¹³² Giderler hakkında genel bir çerçeve için Tablo-2'ye bakınız.

Masraflar bölümünde öncelikle personel maaşları incelenecek daha sonra, el-ihraaat altındaki beş madde ele alınacaktır.

3.1. Personel Maaş Giderleri

Vakıflar, Osmanlı toplumunda devletten sonra, özel teşebbüsler içinde en çok istihdam sağlayan özel sermayeli kuruluşlardı. Bu kuruluşlardan biri olan Atik Valide Sultan Vakfı, imaret sitesine bağlı cami, darüşşifa, medrese, imaret, hangâh, darülkurra, darülhadis ile imaret sitesinin bir parçası olmayan ancak masraflarının vakıf tarafından karşılandığı Sarıgazi Camii, Çardak Zavivesi, Ali Baba Zaviyesi ve Lapseki imareti/zaviyesi bünyesinde çalışan yüzlerce kişiyi istihdam etmekteydi. Bu birimlerde çalışan kişilere ödenen maaş ise bütçede mutfak harcamalarından sonraki en büyük gider kalemini oluşturuyordu. Personel maaş giderleri bazı yıllarda mutfak harcamalarını da aşıyordu.

XVI. yüzyıldan XVII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan muhasebe defterlerinde külliyyeden maaş alan kişilerin görevleri, görev yerleri, sayıları ayrıntılı olarak verilmiştir. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren personel giderlerinin kayıtları isim ve görev esasına göre, yevmiyesi belirtilmeden sade tutulmuştur. Bu çalışma kapsamında ele aldığımız dönemde ise 1686'dan 1715 yılına kadar personelin görev yerleri ve birimlerde çalışan kişilerin vazife denen günlük ücretleri belirtilmişken, 1715 yılından sonra bu uygulama da kaldırılmış yalnız yapılan ödemelerin günlük ve yıllık miktarı verilmiştir. Personele yevmiye usulüyle 360 gün üzerinden ödeme yapılıyordu.

Nurbanu Valide Sultan'ın H. 990 tarihli vakfiyesinden, 383 kişiye günlük 1.442 akçeden yılda 519.120 akçe ödeme yapılmasının öngörüldüğünü çıkartıyoruz. Vakfın kuruluşundan 10 yıl sonrasına ait ayrıntılı muhasebe bilançosuna göre, 1001-1002 (1592-93) senesinde personel sayısı 591'e, yevmiye miktarı ise 2269,5 akçeye çıkmıştır.¹³³ Yıllık personel maaşı ise vakfiyeye göre yaklaşık 300.000 akçe artarak 817.020 akçeye çıkmıştır. 1592 yılındaki muhasebe defterine göre vakıf, 34'ü Kudüs, 33'ü Medine ve 41'i Şam'daki çeşitli camilerde görev yapan 108 tane yeni cüzhana ödeme yapıyordu. Vakfiyede yer almayan bu kadrolar yeni ihdas edilmişti. 1599-1600

¹³³ TS.Mad. 1334-76-87.

yılında sayıları 110'a çıkan cüzhanlara yevmi 316 akçeden yılda 113.760 akçe ödeme yapılıyordu. Bu tarihte cüzhanlar hariç, vakıf personel sayısı 513'e çıkarken günlük personel gideri 1.965 akçeye 12 ay ve 10 günlük bir süreyi kapsayan yıllık maaş ödemeleri ise 708.892 akçeye çıkıyordu. Cüzhanlar da dâhil edildiğinde personel sayısı 623'e, yevmiye miktarı 2281'e, yıllık ücret ise 822.652 akçeye ulaşıyordu.

1696 yılına geldiğimizde Atik Valide Sultan Vakfı'ndan yaklaşık 100 farklı kadroda görev yapan 676 kişi maaş alıyordu. Bu sayıya Mekke, Kudüs ve Şam'da görevli olan yüzü aşkın cüzhan dâhil değildir, zira incelediğimiz dönemde artık böyle bir kadroya herhangi bir ödeme yapılmamakta idi. 676 kişinin günlük vazifeleri 3068, 12 ay 16 günlük bir dönemi kapsayan yıllık maaş tutarları ise 1.153.568 akçeye ulaşıyordu. Bu miktar o yılın bütçesinin %32,90'nına tekabül ediyordu. 1696 yılından yaklaşık bir asır öncesi, 1599 yılındaki verilere göre 1696 yılında personel sayısı %31,77 yevmiye miktarı ise %81 artmıştır. 114 yıl öncesine ait olan vakfiyeye göre personel sayısı %76,50 artarak 383'ten 676'ya, yevmiye miktarı %112,76 artarak 1442'den 3068'e çıkmıştır.

Tablo-15: Personel Maaşları (Yevmiye ve Yıllık Bazda) ve Bütçe İçindeki Oranları, (1686-1727)

Defter	Tarih	Yevmiye	Maaş/Yıllık	Zaman Aralığı	Bütçe içinde %
444	1686-1687	2729	1.064.210	13 aylık	20,36
459	1687-1688	2729	982.440	12 aylık	27,17
493	1688-1689	2748	1.030.500	12 ay 15 yevmen ¹³⁴	33,02
535	1689-1690	2753	1.032.375	12 ay 15 yevmen	39,97
586	1690-1691	2785	1.002.600	12 aylık	32,54
631	1691-1692	2973	1.070.280	12 aylık	24,18

¹³⁴ Ödeme 12 ay ve 15 gün, toplamda 375 gün üzerinden yapılmıştır. Muhasebelerde bir ay, 30 gün hesabı ile maaş ödemeleri yapılıyordu. 12 ay ve 15 günlük için yapılan 1.030.500 akçelik ödemeye şöyle ulaşabiliyoruz: Yevmiye ücretten hareketle öncelikle aylık maaşı buluyoruz. Çıkan miktarı 12 ile çarpmak suretiyle yıllık maaşı, devamında 15 ekstra günü de dâhil ederek gerçek değeri buluyoruz. Bu yılın verileri ile formüle edersek: $[2748 \times 30 = 82.440 \times 12 = 989.280 + (2748 \times 15 = 41.220) = 1.030.500]$

672	1692-1693	2973	1.159.470	13 aylık	30,95
736	1693-1694	3007	1.127.625	12 ay 15 yevmen	34,07
794	1694-1695	3007	1.127.625	12 ay 15 yevmen	31,32
853	1695-1696	3027	1.089.720	12 aylık	30,25
915	1696-1697	3068	1.153.568	12 ay 16 yevmen	32,90
962	1697-1698	3088	1.154.912	12 ay 14 Yevmen	36,23
1016	1698-1699	3169	1.140.120	12 aylık	35,22
1060	1699-1700	3198	1.215.240	12 ay 20 yevmen	33,54
1095	1700-1701	3206	1.186.220	12 ay 10 yevmen	32,87
1135	1701-1702	3206	1.186.220	12 ay 10 yevmen	37,28
1185	1702-1703	3206	1.186.220	12 ay 10 yevmen	37,13
1231	1703-1704	3233	1.196.210	12 ay 10 yevmen	39,50
1356	1705-1706	3306	1.223.220	12 ay 10 yevmen	39,06
1407	1706-1707	3306	1.223.400	12 ay 10 yevmen	38,88
1463	1707-1708	3316	1.232.770	12 ay 10 yevmen	39,12
1528	1708-1709	3360	1.252.980	12 ay 12 yevmen	41,02
1585	1709-1710	3370	1.246.900	12 ay 10 yevmen	41,01
1656	1710-1711	3370	1.246.900	12 ay 10 yevmen	42,36
1716	1711-1712	3370	1.257.010	12 ay 13 yevmen	41,85
1801-1805	1712-1713	3370	1.246.900	12 ay 10 yevmen	41,06
1864	1713-1714	3370	1.246.900	12 ay 10 yevmen	38,00
1944-1947	1714-1715	3370	1.246.900	12 ay 10 yevmen	37,28
2034	1715-1716	3370	1.246.900	12 ay 10 yevmen	38,91

2134	1716ve1717	3370	2.493.800	2 yıl 20 yevmen	39,98
2315	1718-1719	3370	1.246.900	12 ay 10 yevmen	39,75
2368	1719-1720	3370	1.246.900	12 ay 10 yevmen	38,83
2473	1720-1721	3392	1.255.040	12 ay 10 yevmen	38,50
2575-2574	1721-1722	3392	1.255.040	12 ay 10 yevmen	39,27
2617-2648	1722-1723	3396	1.256.520	12 ay 10 yevmen	39,76
2732	1723-1724	3410	1.261.700	12 ay 10 yevmen	40,89
2780-2779	1724-1725	3410	1.261.700	12 ay 10 yevmen	39,99
2867	1725-1726	3410	1.261.700	12 ay 10 yevmen	38,13
2939-2944	1726-1727	3410	1.261.700	12 ay 10 yevmen	38,91
A.O.					36,86 ¹³⁵

Vakfiyeye kıyasla personel sayısındaki artış daha çok külliye'nin ana birimleri olan medrese, darülkurra, darülhadis, hangâh, cami, imaret gibi kurumların dışında meydana gelmiştir. İmaret sitesine bağlı vakfın temel birimlerinde hem maaş hem de kadro çok az değişmiştir. Vakfiye ile muhasebe bilançolarındaki verileri karşılaştırdığımızda personel sayısının artmasını tetikleyen dört faktörün olduğunu görüyoruz. Bunlardan birincisi Mekke, Kudüs ve Şam gibi kutsal mekânlardaki bazı camilere yapılan yeni atamalarıdır. İkincisi yine vakfiyede yer almayan ancak vakıf tarafından maaşlarının ödendiği çeşitli cami, zaviye ve mescitlerdeki görevliler sayısının artmasını tetiklemiştir. Mesela incelediğimiz dönemde Atik Valide Sultan Vakfı Sarıgazi Camii, Yakup Ağa Camii, Çardak Zaviyesi, Lapseki İmaret, Ali Baba Zaviyesi'ndeki görevlilerin maaşını ödemekteydi. Ayrıca ismi belirtilmeyen bazı selâtin camilerindeki çeşitli görevler için mutad bir ödeme söz konusuydu. Külliye'ye bağlı çeşitli birimlerde zamanla ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar neticesinde yapılan istihdamlar sayısının artmasının arkasındaki bir diğer

¹³⁵ 1686 yılı muhasebe defterindeki harcama birimlerinin değeri yüzde yüzü vermediğinden aritmetik ortalamalara dâhil edilmemiştir.

etkendi. Bu bağlamda mesela medresedeki öğrenci sayısı 16'dan 32'ye, ahuri sayısı 2'den 8'e, kandilci 4'ten 6'ya, medhiyeci (cüzhan) 6'dan 10'a, musalliyan sayısı 4'ten 33'e çıkmıştır. Aynı şekilde özellikle cami, imaret kadroları ile bakım ve onarımdan sorumlu olan kişilerin sayılarında değişen oranlarda artışlar meydana gelmiştir. Atik Valide Sultan Vakfı'nın vakfiyesinde yer almamakla birlikte vakfin gelir fazlasından maaş niteliğinde yaptığı zevâyid-horan ödemeleri de sayının artmasının arkasındaki dördüncü önemli etkendi. Zevâyid-horan ödemelerini sabit bir görevli kadrosundan ziyade daha çok sosyal yardım ödemeleri olarak değerlendirmek gerekir. Bu nitelikteki ödemelerin bir kısmı İstanbul'da yeni bir görev bekleyen bazı devlet ricaline yapılıyordu. Bunların haricinde üteka ve duaguyân ödemeleri önemli paya sahipti. 1696 yılında vakıf 64 duaguyâna ve 33 ütekaya ödemeye yapıyordu. Duaguyâna yapılan günlük ödeme, vakfin yönetim kadrosunu oluşturan ve en çok maaş alan birimini teşkil eden zabitanadan sonra ikinci sırada geliyordu.

Vakıf bünyesinde çalışan personelin geniş zaman aralığındaki maaşının tespiti Osmanlı iktisadî hayatında bireysel aile bütçelerine dair çok önemli veriler sunmaktadır. Nitekim bu çalışmanın en önemli amaçlarından biri de personel gelirlerinden hareketle Üsküdar örneğinde bir ailenin yaklaşık asgari geçim gelirini tespit etmektir. Bu çalışma için harcadığımız mesainin neredeyse yarısını bu hedefi gerçekleştirmek için harcamış olsak da maalesef yeterli ölçülebilir ve değerlendirilebilir istatistikî verilere ulaşamadığımızdan ilgili bölüm eksik kalmıştır. Diğer taraftan personel maaşlarının geniş bir zaman aralığında tespiti 600'ü aşkın görevli kadrosu olan Atik Valide Sultan Vakfı için oldukça zahmetli bir uğraş ve bu çalışmanın sınırlarını çok aştığından buraya dâhil edilmemiştir. Bu bölüm aynı vakıf üzerinde yapılacak daha kapsamlı bir çalışmada ele alınacaktır. Ancak, burada bazı hususlara kısaca değinilerek bu bölümü bitireceğiz.

Atik Valide Sultan Vakfı, H. 990 tarihli vakfiyesi ile külliye'nin birimlerinde hangi kadrolarda kimlerin ne kadar maaşla çalışacağını ortaya koymuştu. Getirdiği ayrıntılı düzenlemeler ile vakfiye bu yönüyle tek taraflı bir "iş sözleşmesiydi"¹³⁶. Bu iş sözleşmesi ile vakfin genel faaliyet alanında çalışacak personelin özellikleri ve maaşı da

¹³⁶ Bu terim, Kayhan Orbay'ın 5-11 Mayıs 2014 tarihinde kutlanan Vakıflar Haftası etkinliği çerçevesinde düzenlenen Vakıf ve İktisat konulu sempozyumda sunduğu "Vakıfların İktisadi Etkinliği, Malî Denetimi ve İktisadi İşlevleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler" konulu tebliğinden esinlenerek kullanılmıştır.

ortaya konulmuştu. Ancak zamanla ortaya çıkan yeni şartlar karşısında vakfın mütevellisi ana sözleşme olan vakfiyeye paralel yeni tali iş sözleşmeleri ile yeni kadrolar ve yeni personel alımları yapmıştır. Bu nedenle olsa gerek uzun dönemde çok fazla maaş artışları görülmez. Örneğin cami görevlileri olan cüzhan, müsebbihan, siraciyan, kayyuman, müezzinan başta olmak üzere muvakkit, buhurcu, çerağcı, noktacı, hafız-ı mushaf gibi görevlilerin, vakfiyeden 120 yıl sonra dahi vakfiyede belirtilen aynı maaşları almakta olduğunu görüyoruz. Aynı şekilde bütün birimlerde yatılı ikamet eden öğrencilerin yevmiyelerinde de hiçbir değişim olmamıştır. Darüşşifaya baktığımızda yine bir asır sonra dahi, tabib-i evvelin 30, tabib-i sâninin 15, kehhâl-ı evvelin 6, kehhâl-ı sâninin 4 akçe olmak üzere kilâri, vekilharç gibi görevlilerin hâlâ aynı vazifeyi aldıklarını görmekteyiz. Yine darülkurra görevlileri 30 yıl boyunca hiçbir değişime uğramadan günlük toplam 70 akçe, medrese görevlileri aynı şekilde 135 akçe, hangâh görevlileri 91 akçe, darüşşifa görevlileri 5 yıl 145 akçeden diğer yıllarda 169 akçe üzerinden, devirhan 42 akçe, kayyuman 20 akçe, tesbihan 21 akçe, siraciyan on bir yıl 20, geriye kalan yıllarda 25 akçe üzerinden maaşlarını alıyordu. Aynı şekilde vakfın yönetici kadrosunda olan nazırın 40, mütevellinin 100, birinci kâtibin 20 akçe olan yevmiyeleri de 1720’li yıllara geldiğimizde hâlâ aynıdır. Maaşların bir asırdan fazla sürede neredeyse hiç değişmeden aynı kalması nasıl açıklanabilir? Zira Osmanlıda bu dönemde aşağıda göreceğimiz gibi fiyatlar, mal ve hizmetlerde belirli bir artışın yani enflasyonun olduğunu biliyoruz. Bu soruyu bir nedenle açıklamak veya net bir şekilde şu sebepten dolayı sabit kalmıştır demek mümkün değildir. Bununla birlikte bu olayın imaret sitesine bağlı birimlerde çalışacak kadroları ve maaşlarını belirleyen tek taraflı iş sözleşmesi niteliğindeki vakfiyedeki şartların belirleyici olduğunu düşünebiliriz. Bu iş sözleşmesi vakfın kuruluşundan yüz yıl sonra işe başlayacak yeni bir kimseyi de aynı şekilde bağlamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki vakfiyenin yani iş sözleşmesinin şartları çok sıkı denetlenmiş ve etkili kullanılmıştır. Yoksa vakfı yöneten, yeni kadroların vakfa katılımını sağlamanın yanında çok geniş yetkilere sahip olan nazır ve müteveli konumundaki kişilerin maaşlarını iyileştirmesi beklenirdi. Burada dikkat çeken diğer bir husus ise vakfın personel kadrosunu şişiren cüzhan, müsebbihan, musallıyan, yasinhan, ammehan, aşırhan vb. cami görevlilerinin ücretlerinin çok düşük tutulmuş olmasıdır. Bir sonraki aşamada imaret mutfak masraflarındaki bazı temel gıda maddelerinin birim fiyatları ile yukarıda sayılan kadroların aldıkları yevmiye vazifeleri karşılaştırdığımızda

kişilerin bir kilo et, bal, buğday, pirinç vb. bir ürünü alabilmek için günlerce çalışması gerektiği ortaya çıkıyor. Olayın biraz daha içine girdiğimizde durum daha da karmaşıklaşıyor. Öncelikle şunu ifade edelim ki her ne kadar vakfiyede sabah, öğle ve ikinci vakitlerinde otuzardan 90 cüzhan, onardan 30 tesbihan tayin edilmiş olsa da uygulamada bu işlerin daha az kişi tarafından yapılmış olduğunu, dolayısıyla kişilerin yevmiyelerinin daha yüksek olduğunu düşündüren veriler mevcut. Örneğin 1599-1600 yılını kapsayan ayrıntılı muhasebe bilançosunda isimleri verilen otuzu sabah, otuzu öğlen ve otuzu ikinci vakti cüz okuyan cüzhanların isimleri teker teker kontrol edildiğinde 18 ismin her üç vakitte, 6 ismin ise iki vakitte aynen geçtiği görülmektedir. Mesela Hacı Mustafa, Seyyid İbrahim, Şeyh Hasan, Şeyh Salim, Mustafa Rıdvan, Hacı Mustafa Musa adlı kişiler lakabı ve sıfatı ile karışıklığa mahal vermeyecek şekilde her üç vakitte de görev almışlardır. Bu nitelikteki cami görevlileri civardaki diğer cami ve mescitlerde de benzer kadroda çalışmış olmalıdırlar. Ancak bu sayede maaşları belirli bir seviyeye gelmiş olmalıdır. Yoksa sadece vakfiye ile kendilerine özgülenen yevmiyelerle geçinmeleri mümkün değildi. Diğer bir yöntemle müteveli ve kadı izni ile atıl kalan, fazla gelir getirmeyen ve kişinin kendi alanına benzer kadroları satın alma yoluna gitmiş olabilirler. Arşivlerimizde fodula ve bir görev cihetinin satılışına dair çokça belge mevcuttur. Hatta satış işlemlerinin çok farklı meslek gruplarını da kapsadığını görüyoruz. Örneğin 1841 tarihli bir satış işleminde el-Hac Süleyman Efendi adlı kişi bila veled ölümü üzerine yedinde olan cerrah, kehhâl, müezzin, çamaşırcı görevlerini, fodula ve duagü usulüne tatbikan her çiftini ikişer yüz dirhem karşılığında 4500 kuruş muaccelle ile Mehmed Emin bin Abdurrahman'a satmıştır.¹³⁷ Konu hakkındaki belgeler, vakıf bünyesindeki bir kadronun satılmasının önünde herhangi bir engel olmadığını ve bu tür uygulamaların erken dönemden beri uygulanmakta olduğunu ortaya koymaktadır.

Personel maaşlarını ve giderlerinin bütçe içindeki oranını gösteren Tablo-13'e baktığımızda, personel giderlerinin bütçe içinde vakıf için çok ciddi bir masraf alanı oluşturduğunu görüyoruz. Sadece maaş ödemeleri bazı yıllarda vakıf giderlerinin %40'ını oluşturuyordu. 40 yılın ortalamasına baktığımızda vakıf, elde ettiği gelirin

---

¹³⁷ BOA, EV.EMH.100-72

%36,86'sını maaş ödemeleri için kullanmıştır. Personel maaşlarına ayrılan para 1689, 1708-10, 1713 ve 24 yılında mutfak harcamalarını aşmıştır.

1686 yılı için personele yevmiye 2729 akçeden 13 aylık süreyi kapsayan muhasebe döneminde toplamda 1.064.210 akçe ödeme yapılmıştır. Bu tarihten itibaren yevmiyeler yılda ortalama %0,63 artışla 40 yılda toplamda %24,95 artarak 3410 akçeye ulaşmıştır. 1691 yılındaki %6,75'lik artış, yıllık artış oranlarını ciddi biçimde tetiklemiştir. Dikkat çeken bir diğer husus ise, yevmiyelerin 1709 yılından 1720 yılına kadar 3370 akçede sabitlenmesidir. Bu dönemde yevmiyelerin sabit olmasına rağmen yıllık maaş ödeneklerinin farklı olması, senelik ödemelerin 360 güne sabitlenmemesinden ileri geliyordu.

Özetle Atik Valide Sultan Vakfı İmaret Sitesi'ne bağlı birimlerdeki personele yapılan ödemelerden, sınırlarının personel açısından tek taraflı bir iş sözleşmesi niteliğindeki vakfiye ile şekillendirildiği iyi kurgulanmış, denetlenmiş ve statüye bağlı geniş bir maaş hiyerarşisinin benimsenmiş olduğunu görmekteyiz.

3.2. Mutfak Harcamaları

Atik Valide Sultan İmaret Sitesi'nin en önemli birimlerinden biri olan imarette, kuruluşundan II. Meşrutiyet dönemine kadar mutlak günlerde iki öğün yemek pişirilmiş, ocağı aralıksız tütüştür. Mutfak kileri için alınan malzemelere ödenen tutar ise vakfın en büyük giderini oluşturmuştur. İmarette kuşluk vakti çıkan pirinç, akşam çıkan buğday çorbası, kişi başı bir tam fodula ve 50 dirhem et ile servis ediliyordu. Akşamları verilen çorbanın yanında mevsimine göre değişen meyveler, turşu, süzme yoğurt da ikram edildiği anlaşılmaktadır. Bunların yanına Cuma geceleri, bayram günleri ve Ramazan-ı şerif ayında verilen yemeklere zerde, dane ve zirbaç eklenmektedir. Ayrıca Rebiülevvel ayının 12. gecesinde kutlanan Mevlit Kandili ile Muharrem ayının onunda kutlanan aşure gününde mükellef sofralar tanzim ediliyordu. Bir öğünde yaklaşık 1000 kişinin, günde 2000 kişinin karnını doyurduğu imarette un, buğday, pirinç, bal, tereyağı, zeytinyağı, tuz ve et imaret kilerine her yıl giren temel mallardı. Ayrıca alışılmış günlerin dışındaki yemekler ve tatlılar için kullanılan üzüm, badem, safran, nişasta, nohut, biber, kimyon, nane, maydanoz gibi ürünler de düzenli olarak alımı yapılan ürünlerdi. Döneminin şartları gereği yemeklerin pişirilmesinde kullanılan odun,

muntaazam olarak alımı yapılan ve mutfak harcamalarında önemli bir payı olan diğer bir mamuldü. Odun hem imaret sitesine bağlı birimlerin ısıtılmasında- hamamlar dâhil-hem de yemeklerin pişirilmesinde kullanıldığından çağdaşı vakıflarda olduğu gibi Atik Valide Sultan Vakfı için de düzenli olarak temin edilmesi son derece önemliydi. Nitekim vakıf bu düzeni sağlamak için Alemdağ eteklerinde vakıf ormanı oluşturmuş, kendisinin yanında Mihrimah Sultan Külliyesi başta olmak üzere Üsküdar bölgesindeki çeşitli vakıflar da bu ormandan düzenli olarak faydalanmıştır.

Vakfiyesine göre Atik Valide Sultan İmaretinde 100 dirhem ağırlığındaki fodula için İstanbul kilesi ile günlük 25, yılda yaklaşık 9000 kile saf un satın alınıyordu. Vakıf, unu İstanbul kapanlarından temin ediyordu. Ancak yılda 90.000 okkanın üzerinde alımı yapılan et, vakfın İpsala'da kurduğu çiftliklerinden temin ediliyordu. İmaret mutfağında tüketilen günlük 30 koyundan yılda 10.620 koyun için vakıf, Haliç'ten geçerken alınması gereken geçit resminin alınmaması için emr-i sultani çıkartmıştır. Muhasebe kayıtlarından zamanla etin de İstanbul piyasasından temin edildiği anlaşılmaktadır. İmarette düzenli olarak tüketilen ürünlerden biri de pirinç idi. Vakfiyeye göre imaret mutfağına günlük yaklaşık 2605 kile pirinç alınıyordu. Kullanılan pirinç gemiler vasıtasıyla Mısır'dan geliyordu. Vakıf pirinci doğrudan kendisi ithal etmiyor, İstanbul'daki pazarlardan temin ediyordu.

XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın ilk yıllarına ait olan muhasebe defterlerinde mutfak için yaklaşık 30 kalem ürüne ödeme yapılıyordu. Ancak bu sayı sonraki dönemlerde, bazı ürünlerin alımının terk edilmesinden, bazı ürünlerin üç, dört yıl gibi aralıklarla alınmasından ve bazı ürünlerin ise ihracat-ı saire başlığı altına kaydedilmesinden dolayı giderek azalmış ve sayı yarıya inmiştir. İncelediğimiz dönemde imaret kileri için yaklaşık 15 ürünün düzenli olarak her yıl alındığını görüyoruz. Aynı durum XVI. yüzyılda kurulmuş olan Süleymaniye, Haseki Sultan ve Mihrimah Sultan Vakıf muhasebe defterlerinde de geçerlidir. 1686-1727 arasında imaret mutfağına giren başlıca ürünlerin yer aldığı Tablo-16'nın incelenmesinden anlaşılacağı üzere, alımı yapılan malzemelerin vakfiye ile paralellik arz ettiği dolayısıyla hazırlanan yemeklerin çeşit ve miktarlarında önemli bir değişikliğin olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Tablo-16: İmaret Kilerine Yapılan Yıllık Alımlar, 1686-1727

Tarih	Un	Pirinç	Tereyağı	Bal	Nohut	Safran	Biber
	Keyl/kile	Keyl/kile	Kıyye	Kıyye	Keyl/kile	Dirhem	Kıyye
1686	9646	2012	9770	2700	80	3700	15
1687	9646	2385	2385	750	12	675	5
1688	9646	2244	1745	*	*	*	*
1689	9648	210	1745	*	*	*	*
1690	9701	*	1745	*	*	*	*
1691	9765	840	1750	*	*	*	*
1692	9739	2094	1745	*	*	*	*
1693	9739	1498	1762	*	*	*	*
1694	9739	1616	1728	4050	81	3645	11
1695	9828	1600	4870	4000	80	3600	11
1696	9828	1330	2995	2800	70	2800	10
1697	9882	1330	2995	2800	70	2571	7
1698	9882	1520	3277	2800	70	2800	8
1699	9882	1791,5	3710	3480	93	3255	12
1700	9882,5	1560	2983	2730	75	3052	6
1701	9882,5	1560	3175	2730	80	2805	6
1702	9882,5	1482	3175	2730	78	2730	12
1703	9882	1482	3175	2730	78	2730	12
1705	10.192	1482	3115	2730	78	2730	12
1706	10.192	1482	3115	2730	78	2730	12
1707	10.192	1482	3115	2730	78	2730	12

1708	10.192	1520	3177,5	2800	80	2800	12
1709	10.248	1520	3266	2800	80	2800	12
1710	10.248	1520	3264	2800	80	2800	12
1711	10.248	1520	3240	2800	80	2800	12
1712	10.248	1520	3264	2800	75	2800	8
1713	10.248	1520	3264	2800	80	2800	12
1714	10.248	1520	3264	2800	80	2800	12
1715	10.248	1520	3264	2800	80	2800	12
1716/1717	20.384	2964	6230	5460	156	5460	24
1718	10.192	1482	3115	2730	78	3510	12
1719	10.192	1482	3115	2730	78	2730	12
1720	10.222	1482	3117	2730	78	3510	12
1721	10.222	1482	3117	2730	78	3510	12
1722	10.220	1482	3117	2730	78	3510	12
1723	10.220	1482	3117	2730	78	3510	12
1724	10.220	1482	3117	2730	78	3510	12
1725	10.220	1482	3117	2730	78	3510	12
1726	10.220	1482	3117	2730	78	3510	12

Tablo-16'nın devamı.

Saman	Alef	Kalay	Tuz	Balmu - Sarı	Balmu Beyaz	Zeytin yağı	Odun	Buğday
Kantar	Kıyye	Kıyye	Kıyye	Kıyye	Kıyye	Kıyye	Vezne/Çeki	Keyl/kile
170	1000	35	445	380	50	1523	2150	*
156	*	*	180	320	50	1600	1700	*

161	82	23	265	276	50	1600	1745	*
210	106	8	287	321	50	1600	1745	1627
210	120	10	318	310	50	1600	1745	1745
210	120		293	300	50	1600	1750	1050
165	165	7	325	299	50	1600	1745	*
165	165	10	325	312	50	1600	1785	555
165	165	21	435	329	50	1600	1948	1690
165	165	4	446	329	50	1600	1910	1670
160	160	11	416	280	50	1450	1818	1456
155	153	*	375	553	80	1450	1818	1442,5
150	150	*	390	281	40	1450	1780	1404
155	155	19,5	392	290	45	1490	1834	1446
155	155	15	385	290	45	1450	1698	1334
160	160	16	414	300	50	1495	1815	1336
165	165	16	415	328	50	1495	1815	1336
166	166	15	430	338	45	1490	1913	1336
166	165	12	370	285	50	1490	1910	1240
166	165	17	375	265	50	1485	1910	1240
166	165	*	370	260	50	1470	1910	1240
165	165	8	395	315	50	1590	1922	1244
165	180	15	395	285	50	1430	1824	1404
165	165	13,5	395	280	50	1530	1824	1404
*	*	8,5	290	260	53	1320	1600	1340

*	*	14	250	276	43	1485	1824	1404
*	*	12	255	307	50	1485	1824	1404
*	*	*	255	270	50	1485	1878	1404
*	*	*	255	280	40	1485	1878	1404
*	*	*	530	560	80	2970	3582	2480
*	*	*	275	320	*	1485	1791	1240
*	*	20	273	280	40	1485	1772	1240
*	*	20	273	320	*	1485	1795	1244
*	*	20	290	40	280	1660	1795	1244
*	*	20	290	280	40	1600	1795	1244
*	*	*	290	280	40	1660	1795	1244
*	*	*	290	280	40	1660	1795	1244
*	*	*	290	280	40	1660	1795	1244
*	*	20	290	280	40	1660	1795	1244

Atik Valide Sultan İmaretinde 364 gün yemek çıkıyordu. Gün sayısının bazı yıllarda 365 ve 366'ya çıktığı da olmuştur. Hazırlanan yemekler karbonhidratı yüksek bol tahıllı malzemelerden yapılıyordu. Hazırlanan yemekler için yapılan malzeme alımlarına baktığımızda ürünlerde zamanla düşük miktarda artışların olduğunu görüyoruz. İmaretten kaç kişinin yemek yediğinin en iyi tespitini veren un alımlarına bakarsak, 1686 yılında 366 gün çıkan fodula için günlük 26,5 kile un kullanılmıştır. Günlük un miktarı 1697 yılında 27, 1705 senesinde 27,5, 1724 yılında 28 kileye çıkmıştır. Bu sayılar bize başlı başına bir şey ifade etmiyor. Ancak bu imarete 1 kile undan 100

dirhem¹³⁸ ağırlığında 80 adet fodula çıkartıldığı bilgimiz göz önüne alındığında vakfiyeye göre bu dönemde 240 kişi için daha yemek anlamına geliyordu.

Yılına göre 78 veya 80 gün arasında değişen¹³⁹ Cuma geceleri, bayram günleri ve Ramazan-ı şerif ayında çorbanın yanında zerde, zirbaç, keşkek ve dane pişiriliyordu. Ancak incelediğimiz dönemde bu yemekler ve tatlı için gerekli olan ve daha önce muhasebe defterlerinde ayrıntılı dökümü yapılan badem, siyah ve kıvıllı üzüm, susam, nişasta gibi malzemeler artık defterlerde yer almıyordu. Bazı malzemeler için ödenen paralar defterde yer almamasına rağmen, muhasebenin sonunda verilen kiler hesaplarından bu yemeklerin ve tatlının mutlak bir şekilde hazırlanmakta olduğunu görüyoruz.

İmarette pişen yemeklerin türlerinin ve cinslerinin vakfın kuruluşundan bir asır sonra da benzer nitelikte olduğunu ifade etmiştik. Ancak yemeklerin kalitesinin ve lezzetinin aynı kaldığını söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Zira yemeklerin lezzetini ve kalitesini arttıran en önemli maddelerden biri olan eti artık kiler için alınan malzemeler arasında göremiyoruz. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi vakfiyede imaret mutfağı için günlük 30 koyun tahsis edilmişti. Vakfiyeye yakın tarihli olan muhasebe defterlerinde vakfın et için düzenli bir ödeme yapmakta olduğunu görüyoruz. Hatta et alımı için yapılan 350.000-450.000 akçe civarındaki ödemeler, kiler masraflarının en büyük birimini oluşturan un için yapılan ödemelerin yaklaşık 2/3'sine tekabül ediyordu. Ancak incelediğimiz dönemde yemeklerde kullanılmayan et, yemeğin lezzetini azaltmış olmalıdır. Bazı yıllarda düşük miktarda alımı yapılan et, günlük çıkan yemeklerden ziyade gelen önemli misafirler için kullanılmış olmalıdır.

Kuruluşundan XVIII. yüzyılın ortalarına kadar mutfak için alınan malzemelere ödenen miktar vakfın en büyük gider kalemini oluşturuyordu. İncelediğimiz 40 yıllık dönemde sadece 4 yılda personel giderleri mutfak harcamalarını aşmış, 2 yılda da eşit seviyeye gelmiştir. 40 yıllık dönemde vakıf, gelirinin %42,96'sını erzak alımında kullanmıştır. Bu yönüyle vakıf, personel giderlerinin ilk sırada yer aldığı çağdaş Süleymaniye, Mihrimah Sultan Vakfı gibi vakıflardan ayrılıyordu.

¹³⁸ Atik Valide Sultan İmaret Sitesi'nin mutfağında yemek yiyen kişilere verilen tam fodulanın ağırlığı 100 dirhemdi.

¹³⁹ Sadece 1697 yılında 70 güne inmiştir.

Tablo-17: İmaret Mutfağına Yapılan Alımlar İçin Ödenen Tutarlar ve Bütçe İçindeki % Payı, 1686-1727.

Tarih	Giderler Toplamı	Mutfak Harcamaları	%
1686-1687	5.227.671	3.007.717	57,53
1687-1688	3.615.915	2.209.958	61,12
1688-1689	3.120.563	1.524.438	48,85
1689-1690	2.582.752	934.974	36,20
1690-1691	3.081.292	1.279.499	41,52
1691-1692	4.426.810	1.529.604	34,55
1692-1693	3.746.387	1.795.389	47,92
1693-1694	3.309.370	1.464.992	44,27
1694-1695	3.600.519	1.734.280	48,17
1695-1696	3.602.208	1.618.330	44,93
1696-1697	3.505.900	1.551.882	44,26
1697-1698	3.187.479	1.439.210	45,15
1698-1699	3.237.411	1.350.331	41,71
1699-1700	3.622.852	1.505.561	41,56
1700-1701	3.608.980	1.425.736	39,51
1701-1702	3.182.117	1.354.559	42,57
1702-1703	3.194.954	1.337.170	41,85
1703-1704	3.028.380	1.253.009	41,38
1705-1706	3.131.728	1.357.044	43,33
1706-1707	3.146.672	1.346.851	42,80
1707-1708	3.151.454	1.364.701	43,30

1708-1709	3.054.187	1.078.675	35,32
1709-1710	3.040.343	1.168.816	38,44
1710-1711	2.943.657	1.242.983	42,23
1711-1712	3.003.457	1.326.646	44,17
1712-1713	3.036.614	1.334.000	43,93
1713-1714	3.280.994	1.568.828	47,82
1714-1715	3.344.598	1.646.360	49,22
1715-1716	3.204.585	1.564.812	48,83
1716 ve 1717	6.238.191	2.666.650	42,75
1718-1719	3.136.808	1.350.783	43,06
1719-1720	3.211.120	1.316.228	40,99
1720-1721	3.259.908	1.285.567	39,44
1721-1722	3.195.697	1.285.503	40,23
1722-1723	3.160.107	1.276.768	40,40
1723-1724	3.085.938	1.202.384	38,96
1724-1725	3.154.898	1.252.474	39,70
1725-1726	3.309.267	1.364.833	41,24
1726-1727	3.242.720	1.324.607	40,85
A.O.			42,96

İmarette çıkan yemeğin yanında genelde kişi başına bir adet düşen fodula denilen ekme veriliyordu. Fodlanın ana malzemesi olan un için yapılan ödemeler imaret giderlerinin yaklaşık %60'ını oluşturuyordu. Örneğin 1691 yılında fodula için una 1.049.965 akçe ödeme yapılmıştır. Bu miktar o yıl imaret kileri için harcanan paranın

%68'ini oluşturuyordu. Benzer şekilde bir sonraki yılda un bedeli olarak ödenen 905.727 akçe, kiler harcamalarının %67'sine tekabül ediyordu. Bazı yıllarda %72 gibi yüksek oranlara çıksa da XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde de durum değişmemiş, mutfak harcamalarının yaklaşık %60'lık gibi önemli bir kısmı un alımında kullanılmıştır. Undan sonra pirinç, buğday, tereyağı, bal, odun ve zeytinyağı en çok ödeme yapılan diğer malzemelerdi. Un, buğday ve pirinçten oluşan üç tahıl ürününe yapılan ödeme mutfak giderlerinin yaklaşık %80'nini oluşturuyordu. Yemeklerin pişirilmesinde kullanılan yılda 60.000 ila 90.000 akçe arasında ödeme yapılan odun giderlerini de çıkardığımızda, imarete beslenmenin tahıl üzerine kurulu olduğunu söyleyebiliriz.

İmarete çıkan yemeklerden hareketle Osmanlı yemek kültürü ve alışkanlığı üzerine genel bir değerlendirmeye gitmek çok yanıltıcı olur. Bireysel aile mutfaklarında çok farklı yemekler çıkmış olmalıdır. İmarete çıkan çorba ve fodula başta olmak üzere sunulan her türlü yemek bu nitelikteki kurumlarda ortak bir menü bir nevi simgesel bir değerdi. Çorba ve fodula, imaret sitesine bağlı birimlerdeki personel ve yatılı kalan öğrenciler için bir dereceye kadar karınlarını doyurmak için ücretsiz bulabildikleri tek yiyecekti. Sıcak bir tas çorba ve ekmeğe muhtaç durumdaki insanlar içinse imaret her zaman başvurabilecekleri açık bir kapı konumundaydı. Yolda kalmışlar, misafirler, miskinler, kimsesizler, yaşlı ve bakıma muhtaç kişiler için imaret, simgesel anlamın dışında ücretsiz karınlarını doyurabildikleri kamusal alanlardı. Bu yönüyle imaretler şehirlerde, mahallelerde sultanın meşruyetinin bir aracı durumundaydı. Karnı tok, işe derdi olmayan bir tebaa bu kurumların hayat bulmasına vesile olan, bu kurumları yaptıran Osmanlı hanedanına bağlılıklarını sunacaklardır. Yeniçerilerin isyanlarının simgesi olan kazan kaldırma olgusunu bu bağlamda düşünürsek imaretler, hanedanın meşruyetine katkı sağlayan en önemli araçlardan biri olarak karşımıza çıkar.

Atik Valide Sultan İmareti, imarete çalışan personel giderleri de dâhil edildiğinde gelirinin yaklaşık %50'sini imaret sitesinin mutfağı için harcıyordu. Bu durum açıkça göstermektedir ki imaretlerin kuruluşunun arkasındaki en önemli saiklerden biri de toplumsal reel ihtiyaçlardı.

3.2.1. Fiyatlar

Muhasebe defterlerinde, imaret mutfağı için İstanbul'un ilgili kapanlarından satın alınan malzemelerin miktarları ve birim fiyatları da belirtiliyordu. Bir ürünün yıl içinde birden fazla alımı yapılmış ise yapılan alımın miktarı ve birim fiyatı ayrı ayrı deftere işleniyordu¹⁴⁰. Sadece imaret mutfağı değil, ortalama her aile mutfağının yaygın olarak tükettiği un, buğday, pirinç, tereyağı, zeytinyağı¹⁴¹, bal, odun, tuz, nohut, biber gibi temel gıda mallarının fiyat hareketlerinin tespiti Osmanlı fiyat tarihi açısından son derece önemlidir. İmaret mutfağına yapılan alımlar reel piyasa fiyatları üzerinden yapıldığından narh fiyatlarına göre çok daha güvenilir ve gerçekçi değerler sunmaktadır. Bu da bu kayıtları daha gerçekçi kılmaktadır. Bir bölge ile sınırlanmış tek vakıf üzerinden yapılacak geniş zaman dilimli fiyatların tespiti güvenilir tüketici fiyat endeksi hesaplamasını mümkün kılabilir. Osmanlı iktisadî hayatına özellikle fiyat hareketlerine dair genel, sağlam ve güvenilir bir değerlendirme yapmak için aynı bölgeye ait olmak koşuluyla aynı yöntemin farklı vakıflara uygulanmasının gerektiği kanaatindeyiz. Tek bir vakıf muhasebesinden hareketle yapılacak genel bir değerlendirmenin hatalı olabileceği endişesiyle, çalışmamızda tüketici fiyat endeksi vermeyi uygun görmedik. Bunun yerine Üsküdar ölçeğinde Atik Valide Sultan Vakfı örneğinde, en yaygın kullanılan malzemelerin 40 yıllık dönemdeki fiyatlarını ve değişimlerini verdik.

Tablo-17'deki ürünlerden un, pirinç, tereyağı, bal, nohut, safran, buğday, odun ve biber her muhasebe döneminde imaret mutfak giderleri içinde yer alıyordu. Saman, alef, arpa, aydınlatmada kullanılan balmumu ve zeytinyağı ve kalay ekseriyetle kiler giderleri arasında sayılmış olsa da bazı istisnai yıllarda ihracat-ı sâire giderleri arasında gösterilmiştir.

¹⁴⁰ Yıl içinde aynı ürünün fiyatı önemli farklılıklar gösterebiliyordu. Örneğin 1696 yılında toplamda 1456 kile buğdayın 600 kilesi 65 akçeden, 60 kilesi 100 akçeden ve 796 kilesi ise 73 akçeden satın alınmıştır. Yine 1330 kile pirincin 728 kilesi 125 akçeden, 602 kilesi ise 185 akçeden satın alınmıştır.

¹⁴¹ İncelenen dönemde imaret kilerine alınan zeytinyağı, yemeklerden ziyade aydınlatmada kullanılıyordu.

Tablo-18: İmaret Kileri İçin Satın Alınan Başlıca Malzemelerin Fiyatları, 1686-1727.

Tarih	Un	Pirinç	Tereyağı	Bal	Nohut	Safran
	Kile/Akçe	Kile/Akçe	Kıyye/Akçe	Kıyye/Akçe	Kile/Akçe	Dirhem/Akçe
1686	235,8	123,5	15,4	19,1	210	3
1687	176,2	86	40	22	190	3
1688	112,7	87	41,7	*	*	*
1689	60	65	42	*	*	*
1690	78	*	49,1	*	*	*
1691	107,5	73	45,8	*	*	*
1692	93	75	46	*	*	*
1693	101	98	46	*	*	*
1694	88	97,4	47,5	22	95	6
1695	75	111,8	51,5	23	120	6
1696	85	152,1	42,2	22,8	110	4
1697	85,5	112,9	35,8	30,3	125	4,5
1698	82,5	77,6	40	18	110	4
1699	92,7	95,4	35,4	16,1	105	4,5
1700	90	83,9	35	14	120	4,5
1701	90	58,65	36	14	120	4
1702	85	69	35	16	130	4,5
1703	72	98,08	37,42	19	115	5,5
1705	86	78,89	31,24	14	85	4,5
1706	87	80	27	15	120	4
1707	87	85	29	17	120	4
1708	66	70	30	16	80	4
1709	62	66,67	31,46	17	85	4
1710	67,60	64,21	38,26	15	85	4
1711	83	65	38	12	63	3
1712	82,06	64,15	26	13	90	3
1713	111	71,28	33,12	13	120	2
1714	111	76,5	33	16	150	2

1715	95	83	34,67	19	136,87	2
1716/1717	83,25	76,5	38,38	19,25	115	2
1718	87	80	39,27	17,5	100	1,5
1719	82	90,77	36,99	15	100	2
1720	77	90	37	18	110	2
1721	80	74,69	36,32	14,83	102,82	2
1722	81,5	72,56	34,57	14,03	108,92	2
1723	83	78	34,69	16,16	110,05	1,87
1724	75	87,23	36,05	18,14	112,42	1,85
1725	84	88,41	37,55	17,95	113,3	1,88
1726	83	84	36,35	16,43	124,74	1,85

Tablo-18'in devamı.

Tarih	Saman	Alef	Kalay	Buğday	Balmumu-Sarı	Balmumu-Beyaz
	Kantar/Akçe	Kıyye/Akçe	Kıyye/Akçe	Kile/Akçe	Kıyye/Akçe	Kıyye/Akçe
1686	74,7	60	120	*	77	95
1687	86,5	*	*	*	72	95
1688	51,8	30	120	*	75	115
1689	37,3	20	120	57	97	115
1690	47,3	33,75	350	94,5	108	123
1691	52,6	41	*	118	103	110
1692	61	42	200	*	98	116
1693	61	39	150	90	91	112
1694	60	44	180	89,9	96	120
1695	60	45	150	64,5	95	120
1696	50	50	150	70,8	95	120
1697	44	35	*	74,7	92,4	107,5
1698	45	35	*	82,9	98	125

1699	46	35	120	73,4	98	120
1700	49	36,5	135	86,8	98	120
1701	36	30	135	80	100	135
1702	35	30	145	90	102	125
1703	35	35	145	74,57	105	120
1705	55	40	160	80	100	120
1706	47	34	160	80	98	115
1707	47	34	*	80	99	110
1708	25	25	125	59	105	120
1709	34	30	150	58	103	120
1710	46	46	150	61,67	103	120
1711	*	*	150	60,67	92	120
1712	*	*	135	84,89	75	90
1713	*	*	120	87,98	80	108
1714	*	*	*	87,5	80	110
1715	*	*	*	78,2	98	108
1716/1717	*	*	*	73,8	97	120
1718	*	*	*	66,61	100	*
1719	*	*	130	69,38	129	150
1720	*	*	150	70,8	110	*
1721	*	*	150	67,38	112	120
1722	*	*	150	69,84	115	120
1723	*	*	*	65,38	112	130
1724	*	*	*	67,61	113	120
1725	*	*	*	73,61	117	125
1726	*	*	150	72,15	118	120

Tablo-18'in devamı.

Tarih	Biber	Zeytinyağı	Odun	Koyun Eti
	Kıyye/Akçe	Kıyye/Akçe	Vezne/Çeki/Akçe	Kıyye/Akçe
1686	120	21	49	13,5
1687	120	23,6	47,1	13,3
1688	*	23,8	42,5	*
1689	*	23,25	42	*
1690	*	29,75	49,4	*
1691	*	28,62	52,8	*
1692	*	29	49	*
1693	*	32	43,27	*
1694	200	29	48,6	*
1695	140	30,5	50,09	*
1696	160	30,5	42	12
1697	125	38,5	41,9	17
1698	130	32,1	40,3	*
1699	120	28,6	37,4	17
1700	150	28,8	52,9	12
1701	150	24	36	*
1702	160	28	37,98	*
1703	160	27	38,6	*
1705	160	21	41	*
1706	160	20	36,06	*
1707	160	20	36,84	*
1708	140	24	38,44	*
1709	155	28	42,26	*
1710	160	24	41,52	*

1711	160	21,6	35,62	*
1712	200	28	36	*
1713	180	25,92	36	*
1714	125	25	35	*
1715	145	25,3	46,06	*
1716/1717	190	30	44,19	*
1718	140	23,5	37,21	*
1719	135	21,65	44	*
1720	200	27	45	*
1721	160	23,7	46,46	*
1722	142	25,37	40,77	*
1723	138	31,57	43,92	*
1724	111,25	24,9	46,18	*
1725	117	25,08	49,58	*
1726	132,08	21,61	40,77	*

Fiyat hareketlerinde ilk dikkat çeken husus un, pirinç, buğday, nohut, saman ve alef gibi ziraî ürünlerin 1686-88 arasındaki fiyat devinimleridir. Söz konusu ziraî ürünlerin bu üç yılda fiyatları sonraki dönemlere nazaran oldukça yüksek seviyelerdedir. Unun fiyatındaki değişimler özellikle dikkate değerdir. 1686 yılında kilesi 235,8 akçe olan un, 1687 yılında 176,2 akçeye, 1688 yılında 112,7 akçeye düşmüş ve sonraki 37 yıllık dönemde bir daha bu seviyelere çıkmamıştır. Aynı şekilde saman, alef, nohut ve pirinç gibi ziraî ürünlerin fiyat hareketlerinde de aynı durum hâkimdir. Süleymaniye İmaret sitesinin muhasebe kayıtları ile incelediğimiz farklı vakıflara ait bazı muhasebe defterlerinde bu üç yıllık dönemde ziraî ürünlerin fiyatlarında bazen üç, dört kata çıkan bir artışın olduğu tespit edilmiştir. Mesela Güran'ın Süleymaniye Külliyesine ait muhasebe defterlerinden çıkardığı fiyatlara baktığımızda, 1681 ve 83 yıllarında 75 akçe seviyesinde olan un fiyatlarının çalışmamızdaki verilere paralel şekilde 1686 senesinde

254,3, 1687 senesinde 172,8, 1688 yılında 115,9 akçeye çıktığını, 1689 yılından itibaren normal seyrine devam ettiğini görüyoruz.¹⁴² Aynı durum diğer ürünler için de geçerli olup, fiyatlar bir birine oldukça yakın hareket etmiştir. Bu dönemde görülen fahiş fiyat artışlarının üretimden kaynaklanan arz talep dengesinden ziyade dönemin siyasi olaylarından kaynaklandığını düşünebiliriz. Üretimden kaynaklanan bir dalgalanma olsa, gelirininin yaklaşık %80'ini tarımsal üretimden sağlayan vakfın gelirlerinde de paralel bir düşüş yaşanmış olması gerekir. Ancak bu dönemde vakfın tarımsal gelirleri %88'ler seviyesi ile en yüksek düzeydedir. Yani tarımsal üretimde tam tersine azalmadan ziyade bir artış söz konusudur. II. Viyana kuşatmasını takip eden dönemdeki üç, dört kat artan fiyat artışları, vakıfların bütçe gelirlerine doğrudan müdahale ve baskı altında olan ve sürekli açık veren merkezi hazinenin durumu Osmanlı ekonomisinde bir krizin yaşanmakta olduğu izlenimi vermektedir.

1690 yılından itibaren normal seviyeye inen fiyatlar, 1726 yılına kadar küçük çaplı yükseliş ve düşüşlerle bir düzlemde devam etmiştir. Tuz ve balmumu hariç, diğer ürünlerde düzenli enflasyonist bir artıştan bahsedemeyiz. Fiyat artışlarını tetikleyen temel etkenlerden biri tağşişe bağlı olarak paranın içindeki gümüş oranının azaltılmasıydı.¹⁴³ 1690 yılındaki tağşiş neticesinde akçenin içindeki gümüş oranı yaklaşık yarıya indirilmesine rağmen fiyatlarda artıştan ziyade düşüş meydana gelmiştir. Un, buğday, tereyağı, bal, pirinç, nohut, zeytinyağı, odun ve biberde görülen fiyat hareketleri üretimden kaynaklanan arz talep dengesine bağlı olarak değişim göstermiştir. Tuz ve balmumu fiyatları ise 1711-1726 arasında bir yükseliş trendi içindedir.¹⁴⁴

40 yıllık döneme baktığımızda hiçbir üründe düzenli bir artış gerçekleşmemiştir. Ürünlerin fiyatlarını belirleyen temel etkenin savaşlar ve üretimden kaynaklanan arz talep dengesi olmuştur. Bu yönüyle 1690 tağşişi ve tağşişin fiyat hareketlerine olan etkisi sorgulanmalıdır.

¹⁴² Güran, *a.g.e.*, s.121. Diğer ürünlerde görülen fiyat hareketleri ile kıyaslamak için bkz. *Aynı eser*, s. 118-164

¹⁴³ Pamuk, *a.g.e.*, s.12-18.

¹⁴⁴ İmaret kilerine alınan malzemelerin fiyat verilerinden oluşturulan grafikler ekte yer alan fiyat hareketleri grafiklerinden takip edilebilir.

3.3. İhracât-ı Sâire (Çeşitli Giderler)

İhracât-ı sâire giderleri, muhasebe defterlerinde personel ve mutfak giderlerinden sonra geliyordu. Bütçelerde mutfak ve maaş harcamalarından sonra vakfın üçüncü gider alanını oluşturan bu alan 40 yıllık dönemde bütçede ortalama %11,86'lık¹⁴⁵ oran oluşturmuştur.

Tablo-19: İhracât-ı Sâire Harcamaları ve Bütçe İçindeki Payları, 1686-1727.

Tarih	İhracât-ı Sâire	%
1686	233.440	4,47
1687	182.500	5,05
1688	238.289	7,64
1689	281.101	10,88
1690	295.928	9,60
1691	1.436.418	32,45 ¹⁴⁶
1692	337.200	9,00
1693	308.610	9,33
1694	322.016	8,94
1695	325.351	9,03
1696	567.956	16,20
1697	388.091	12,18
1698	433.713	13,40

¹⁴⁵ Defterlerin son bölümünde ceb-i hümayun, harem ve haremeyni şerifeyne teslim edilmek üzere darüssaade ağalığı hazinesine gönderilen yüksek meblağlar ihracat-ı saire başlığına dâhil edilmemiştir. İhracat-ı sâire giderleri içine defterlerin özgün formatı korunarak sadece bu başlık altında zikredilen harcamalar dâhil edilmiştir.

¹⁴⁶ Vakfın gelir fazlası defterlerin son bölümünde ceb-i hümayun, harem ve haremeyni şerifeyne teslim edilmek üzere darüssaade ağalığı hazinesine gönderilirdi. Defterlerde darüssaade ağalığı hazinesine gönderilen paralar bütçeye dâhil edilmiyordu. Ancak 1686 ve 1691 yıllarında istisnai olarak hazineye gönderilen paralar bütçeye dâhil edilmiştir. 1691 yılında darüssaade ağalığı hazinesine gönderilen 1.167.834 akçeyi ihracat-ı saire başlığı altında değerlendirdiğimiz için, bu yılda çeşitli giderler hanesinin yüzdeler dilimi yükselmiştir.

1699	657.793	18,16
1700	677.350	18,77
1701	400.900	12,60
1702	413.565	12,94
1703	356.536	11,77
1705	329.584	10,52
1706	343.826	10,93
1707	332.203	10,54
1708	462.096	15,13
1709	369.077	12,14
1710	264.715	8,99
1711	244.523	8,14
1712	289.514	9,53
1713	275.858	8,41
1714	240.342	7,19
1715	200.351	6,25
1716 ve 1717	664.475	10,65
1718	295.965	9,44
1719	381.454	11,88
1720	422.005	12,95
1721	406.986	12,74
1722	415.786	13,16
1723	404.231	13,10
1724	428.360	13,58
1725	466.655	14,10

1726	436.915	13,47
A.O.		11,86

İhracât-ı sâire, külliyyeye bağlı cami, imaret, hangâh, mektep, hamam gibi birimlerin dışında ve vakfın yıl içinde yaptığı çok çeşitli alanlardaki harcamalarını içeriyordu. Aslında bu bölüm vakfın nasıl çalıştığını, iş ve işlemlerini nasıl yürüttüğünü anlamak adına çok ciddi veriler sunar. Yaklaşık 40-50 harcama kaleminden oluşan ihracât-ı sâire giderleri, ekseriyeti artık düzenli hale gelmiş olan giderlerin yanında yılına göre değişen çok farklı alanlardaki harcama türleri ile eşsiz bilgiler ihtiva etmektedir. Yine çorap, şal, şalvar, kandil, pamuk bez, peştamal, bakır, elek, kalbur, kazan, kepçe, testi, mahya, kahve, kömür, navlun bedeli, arabacı ve hamal fiyatları, ev kiralari gibi çok çeşitli alanlardaki mal, tüketim ve hizmetlere ilişkin önemli veriler barındırmaktadır.

Nurbanu Sultan'ın vakfiyesindeki bazı özel şartlar için yapılan harcamalar da bu başlık altında yer alıyordu. Haremden emekli olan, kocası ölmüş, bakıma muhtaç durumdaki yaklaşık 15 cariyyeye hayatları boyunca ödeme yapıldığını görüyoruz. Yine vakfiyedeki bir şart gereği Nurbanu Sultan'a hac görevi için vekâlet eden iki kişiye toplamda 12.000 akçe ödeme yapılmaktadır. İmaret sitesinin mektebinde okuyan çocuklara elbise, ayakkabı alımı için her yıl düzenli şekilde yapılan ödemeler yine vakfiye şartı gereği mutata ödemelerdendi. İhracat-ı saire giderleri içinde çocukların kıyafetleri için yapılan ödemeler 30.000 ile 50.000 akçe arasında değişiyordu. Mesela 1700 yılında mektepte okuyan öğrenciler için 54.600 akçe elbise parası ödenmiştir. Bu miktar o yılın ihracat-ı saire giderlerinin %8'ini oluşturuyordu.

Mevlit gecelerinde yapılan harcamalar için ödenen ortalama 10.000 akçe, kandil ve minarelerdeki mahya için ödenen ortalama 3.500 akçe, Ramazan ayında cami görevlileri için satın alınan baklavaya ödenen ortalama 25.000 akçe tutarındaki giderler çeşitli giderler içinde yer alan düzenli harcamalardandı.

Ramazan ayında vakıf görevlileri için ödenen, bir nevi prim niteliği taşıyan 25.000 akçe civarındaki ödemeler de çeşitli harcamalar içinde yer alan muntazam giderler

arasındaydı. Bu grupta yer alan muntazam harcamalardan biri de Çardak Zaviyesi'nin mutfak giderleri için ödenen 25.000-30.000 akçe arasındaki meblağdan oluşuyordu. Kâtiplerin kırtasiye giderleri, cami ve imaretin aydınlatma giderleri, imaret mutfağı için satın alınan bez, kazan, peştamal, testi, kepçe, şal vb. giderler düzenli olarak alımını yapılan, vakfin her yıl ödeme yaptığı alanlardı.

Cabiler için ödenen yolluk ve harcırahlar, Yeni-İl mukataasının gelirlerini İstanbul'a getiren sipahiler için ödenen yolluklar, çeşitli kademedeki görevliler için ödenen ihzariye ve battaliye masrafları çeşitli giderler grubu içinde yer almıştır.

İmaret sitesinin merkezi olan Üsküdar'da vefat etmiş olan gurebâ-yı fukara-i müsliminin defin işlemleri de vakıf tarafından karşılanmış ve ödenen paralar sair giderler içine kaydedilmiştir. Çok fazla yekûn tutmamakla birlikte imarete un, arpa, pirinç gibi ürünleri taşımak için kullanılan camusların masrafları, vakıf çiftliklerinde çalışan çobanların yemek ve elbise bedelleri, cami için alınan Mihaliççik ve Mısır hasırı bedelleri, başka vakıflardan kiralanmış yerler için ödenen mukataa bedelleri, mübaşir harcırahları, navlun ve kapan resimleri gibi çok farklı hizmet ve alanlar için de düzenli diyebileceğimiz bir ödeme söz konusuydu.

Vakfin muhasebesinin kontrolü ve denetimi için darüssaade ağalığına ve daha sonra haremeyni şerifeyn baş halifesi, müfettişi ve kisedarı başta olmak üzere, haremeyni şerifeyn muhasebeciliğine ödenen büyük meblağlar da çeşitli giderler içinde yer alıyordu.

Mütevellinin dağıttığı bahşişler, dellaliye giderleri ve bazı yüksek makamlardaki kişiler için ödenen kaftan (hil'at) bedelleri de önemli çeşitli giderlerdendi. Mesela Yeni-il ve Halep Türkmen Ağası'na düzenli olarak hil'at bahası adı altında 12.000 akçe ödeme yapılıyordu.

Haremeyn-i şerifeyn için darüssaade ağalı hazine teslim edilen para ile avâid adı altında mütevellî, kâtip, ruznamçeci, darüssaade ağası ve mutemetlere yapılan ödemeler ihracat-ı saire içindeki en büyük paya sahip olanlardı. Yine bazı muhasebe dönemlerinde padişahın iç hazinesi ve harem için yüksek meblağlara varan ödemelerin yapıldığını görüyoruz. Örneğin 1691 yılında Haremeyn için darüssaade ağalığı

hazinesine 399.720 akçe, avâid-i hümayun başlığı altında da 48.840 akçe gönderilmiştir. Yine aynı yılda zevâid başlığı altında harem havâtinleri¹⁴⁷ için Yeni-il hassı gelirinden darüssaade hazinesine 172.920 akçe para gönderilmiştir. 1700 yılında zevâid adı altında darüssaade hazine gönderilen 232.000 akçe ile avâid adı altında mütevellî, kâtip-i evvel, kâtip-i ruznamçe, kâtip-i kiler ve mutemedana yapılan 150.000 akçe tutarındaki ödemeler ihracat-ı saire harcamalarının %18,77'ye çıkmasına sebep olmuştur.

Selâtin ve vüzera vakıfları daha önce de ifade ettiğimiz gibi aile vakıflarından farklı olarak idari ve malî kararları bakımından özerk değillerdi. Sultan, bazı yıllarda darüssaade ağası bazı yıllarda babüssaade ağası kanalıyla bu vakıfların en üsteki yöneticisi, mütevellisi konumundaydı. Sultan, bu vakıflara büyük haslar ve vergi kalemleri temlik ettiği için karşılığında vakıflar, hazineye bütçe fazlalarından düzenli bir ödeme yapıyordu. Sultan'ın konumu gereği bu durumun tam tersi de söz konusu olabiliyordu. Herhangi bir sebepten dolayı malî güçlüğü düşen vakfa tamirat, taamiye, tahsisat, vazife gibi isimler adı altında merkezi hazineden yardımlar gönderilmiştir.¹⁴⁸ Özellikle uzun savaşlar neticesinde akarını ve tahsis edilen mukataa bölgelerini kaybeden vakıfların merkezi hazineden yardım taleplerinin XIX. yüzyılda oldukça arttığını görüyoruz.

Atik Valide Sultan Vakfı da kendisine temlik edilen Yeni-il ve Türkmanân-ı Halep hassı mukataası gelirinden padişahın iç hazinesine ve hareme gönderilmek üzere darüssaade ağalığı hazinesine düzenli diyebileceğimiz bir ödeme yapıyordu. Bu nitelikteki ödemelerin 1680-1692 arasında oldukça yüksek meblağlara çıktığını görüyoruz.¹⁴⁹ Örneğin 1684 senesinde *ceyb-i hümayun* (padişahın iç hazinesi) için yıl içinde dört defa 25.000, 5.000, 5.000 ve 200 esedi kuruştan¹⁵⁰ toplamda 35.200 esedi kuruş (4.224.000 akçe) ödeme yapılmıştır. Bu yılda imaret sitesinin toplam masrafı 25.000 esedi kuruş yani 3.000.000 akçe idi. İmaret sitesinin masraflarına kıyasla *ceyb-i hümayun* için ödenen bu meblağ oldukça yüksek düzeydedir. 1686 yılında haremeyni şerifeyne yapılan ödemeler ile *avâid-i hümayun* ve *zevâid-i havâtin*, adı altında

¹⁴⁷ Havâtin: şerefli kadınlar, hatunlar.

¹⁴⁸ Merkezi hazinenin vakıflara yaptığı bazı destekler hakkında bkz. Ahmet Köç, "Osmanlı Devletinde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 39, Haziran 2013, s. 103-114.

¹⁴⁹ TS.Mad.3925.

¹⁵⁰ Muhasebe defterlerinde bu tarihlere 1 esedi kuruş veya 1 riyal kuruş 120 akçe ediyordu.

darüssaade ağalığı hazinesine yapılan 1.637.472 akçelik ödeme vakfın bütçe açığı vermesine yol açmıştır. Vakfın bütçe açığı verdiği 1691 yılında da aynı durum geçerlidir. Yukarıda ifade edildiği gibi Atik Valide Sultan Vakfı, bütçe fazlasından düzenli olarak merkezi hazineye para aktarıyordu. Ancak 1686 ve 1691 yıllarında doğrudan vakfın cari yıl gelirlerinden çok yüksek meblağların talebi, merkezi hazinenin ciddi bir finansal darboğazda olduğunu göstermektedir.¹⁵¹ Dönemin siyasal olaylarına bakıldığında Viyana yenilgisi ve devamındaki savaş süreci, devleti savaşlar nedeniyle artan finansal krizde vakıfları savaş finansmanında bir kaynak olarak kullandığını düşündürmektedir. XVII. yüzyılın sonlarında, savaşlar nedeniyle merkezi hazinenin bütçe açığı verdiği¹⁵² ve dış hazinenin sık sık iç hazine tarafından takviye edildiğini biliyoruz. Bu dönemde iç hazine üzerindeki malî baskıyı kırmak için vakıflar alternatif bir finansman aracı olarak kullanılmış olabilir. Vakıfların doğrudan veya dolaylı olarak savaş finansmanında kullanılması ve bu uygulamaların vakıfların malî yapısına etkisi araştırılmaya değer bir alan olarak aydınlatılmayı beklemektedir.¹⁵³

İhracat-ı saire giderleri bu yapılarıyla, vakfiye ile belirlenen vakfın genel şartlarına en çok müdahale edildiği açık alan olmuştur. Vakıf kurucusunun ön göremediği, zamana göre değişen masraflar için ayrılmış olan bu bölüm, zamanla vakıf yöneticilerinin kendi keyfi iradelerini icra ettikleri tek harcama kalemine dönüşmüştür.

Çeşitli gider grubu içinde yer alan harcamalar vakfın idare biçimine, zamanla ortaya çıkan güç dengelerine, vakfın güncel iş ve işlemleri hakkında sunduğu detaylı veriler için daha ayrıntılı ve kapsamlı çalışmayı hak etmektedir.

3.4. İlaç ve Yemek Giderleri

Vakfın gider kalemlerinden birini de darüşşifaya alınan ilaç ücretleri ile giderleri darüşşifaya ait özel bir bütçeden ödendiğini düşündüğümüz vakıf yöneticilerine ödenen taam bedeli, mukataa-i zemin ve hane kiralardan meydana geliyordu. Bu gider alanı

¹⁵¹ Merkezi hazinenin 1686 ve 1691 yıllarındaki söz konusu müdahalesi vakfın bütçe açığı vermesine neden olmuştur.

¹⁵² Ahmet Tabakoğlu, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İFM*, XLI/1-4, 1985, s. 397-98.

¹⁵³ Vakıfların savaş finansmanında kullanımı hakkında bazı görüş ve değerlendirmeler için bkz. Kayhan Orbay, "Vakıflar ve Merkez Arasında Gelir Aktarımları ve Savaş Finansmanı", *Vakıflar Dergisi*, sayı: 39, Haziran 2013, s. 75-88.

defterlerde “edâ-i edviye-bahâ-i dârüşşifa ve taam-bahâ ve şa’ir-bahâ ve mukataat-ı zeminhâ ve gayrihi” başlığıyla veya kısaca “edâ-i edviya-bahâ-i mezkûrîn”, “edâ-i taam-baha-i mezkûrîn” şeklinde geçiyordu. Bu kalem içinde yapılan giderlerin türüne göre ismi uzamış veya kısalmıştır. Beş ila on arasında değişen harcama biriminin yer aldığı, ilaç ve yemek giderleri 40 yıllık dönemde bütçede %3,80’lik bir gider alanı oluşturmuştur.

Tablo-20: Darüşşifaya Alınan İlaç ve Taamiye Bedellerinin Bütçe İçindeki Payları, 1686-1727.

Tarih	İlaç ve Yemek Ücretleri	%
1686	134.158	2,57
1687	110.298	3,05
1688	113.478	3,64
1689	119.358	4,62
1690	131.928	4,28
1691	118.998	2,69
1692	119.958	3,20
1693	127.608	3,86
1694	114.558	3,18
1695	120.558	3,35
1696	124.046	3,54
1697	125.582	3,94
1698	134.468	4,15
1699	127.588	3,52
1700	125.028	3,46
1701	125.028	3,93

1702	121.590	3,81
1703	121.590	4,02
1705	121.590	3,88
1706	121.590	3,86
1707	121.590	3,86
1708	122.036	4,00
1709	125.698	4,13
1710	124.698	4,24
1711	125.367	4,17
1712	125.498	4,13
1713	123.668	3,77
1714	125.468	3,75
1715	105.468	3,29
1716 ve 1717	215.326	3,45
1718	123.421	3,93
1719	121.268	3,78
1720	124.748	3,83
1721	126.948	3,97
1722	130.508	4,13
1723	127.228	4,12
1724	128.068	4,06
1725	127.588	3,86
1726	127.588	3,93
A.O.		3,80

Darüşşifadaki hastaların tedavisinde kullanılmak üzere aylık 6000 akçeden yılda 72.000 akçelik ilaç bedeli (edviye-baha), bu başlık altındaki en büyük harcama alanını oluşturuyordu. Bazı yılların muhasebesi 1 yıl 15 gün veya 1 yıl 10 günlük bir süreyi kapsadığı için ilaçlar için ödenen meblağ 72.000'i aşabiliyordu. Ancak incelediğimiz 40 yıllık dönemde ilaç bedeli aylık 6000 akçe üzerinden hesaplanmıştır.

İlaç ücretinden sonra en yüksek ödeme mütevelliyeye yapılan şa'ir (arpa) bedeli olmuştur. Mütevelliyeye düzenli olarak 20.000 akçe tutarında arpa bedeli ödenmiştir. Mukataat-ı zemin başlığı altında 13.000 akçe civarındaki başka vakıflara ödenen zemin kirası, büyük ihtimal darüşşifaya bağlı bazı birimlerin zemininin başka vakıflara ait olmasından bu başlık altında zikredilen diğer bir masraf alanını oluşturuyordu.

İlaç ve yemek bedeli altında her yıl düzenli olarak yer alan bir diğer ödeme ise darülhadisin şeyhi ve caminin üçüncü imamı için kiralanan evlere yapılıyordu. Vakıf, darülhadisin şeyhi için kiralanan hane için aylık 240 akçeden yılda 2880 akçe, imam için 1694 yılından itibaren kiralanan eve de aylık 300 akçeden yılda 3600 akçe ödeme yapıyordu. Hanelerin aylık kira bedelleri söz konusu 40 yıllık dönemde hiç değişime uğramamıştır.

Darüşşifaya alınan ilaç ve taamiye bedellerinin bütçe içindeki paylarının yıldan yıla değişiklik arz etmesinin arkasındaki en önemli faktör, taamiye ücretlerinin ve mütevelliyeye ödenen arpa bedelinin yıldan yıla değişmesinden ileri geliyordu. Mütevelliyeye ödenen 20.000 tutarındaki arpa bedeli bazı yıllarda ödenmediği için yüzdelik dilimi hemen etkilemiştir. Diğer taraftan *râh-ı âbiyân*¹⁵⁴ için ödenen yemek bedeli de bazı yıllarda yüksek meblağlara çıktığı için ilgili bölümün bütçe içindeki oranını etkilemiştir.

Vakfın yönetici sınıfında yer alan müteveli, kâtip, ruznamçeci, mutemedan gibi kimselere bu başlık altında düzenli olarak yemek bahaları adında ödemeler yapıldığını görüyoruz. Birinci kâtibe ve ruznamçeciye kişi başı 3000 akçeden yılda 6000 akçe; vekilharç ve kilâriye 1500'er akçeden yılda 3000 akçe; kiler kâtibine 3000 akçe, 2 mutemede 1200'er akçeden 2400 akçe tutarında taam bedelleri adı altında düzenli

¹⁵⁴ Vakfın su yollarını tamir eden kişi.

ödemeler yapılmıştır. Darülhadisın şeyhi ve imam için kiralanan evlerin yıllık bedellerine kıyasla yapılan söz konusu ödemelerin, toplumsal statüsü itibariyle oldukça iyi bir muhitte, bakımlı bir evin yıllık kira bedeline eş değer olduğu gözükmemektedir.

İlaç ve yemek bedelleri başlığı altında yapılan ödemelerin birim fiyatlarının 40 yıllık süreçte hiç değişmemesi, bu birimlere tahsisat kabilinden yapılan bir ödeme olmasından kaynaklanabilir. Vakfiyede belirtilmeyen bu tahsisatlar zamanla ortaya çıkmış olabilir. Yoksa Üsküdar bölgesinde 2 evin aylık kira bedelinin hiç artmadan 40 yıl boyunca sabit kalmasını başka türlü açıklayamayız. İncelenen 40 yıllık dönemde darüşşifaya alınan ilaç bedellerinin sabit kalması, alınan ilaçların tedavi edilen hastalara kâfi geldiği ve günlük tedavi edilen hasta sayısında herhangi bir değişikliğin olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

Burada dikkat çeken bir diğer husus vakfın yönetici sınıfında yer alan mütevellî, kâtip, câbi, mutemet gibi kişilerin vakfın yönetimine dair aldıkları kararlarda kendileri lehine oldukça cömert davranmış olmalarıdır. Daha önce ihracat-ı sâire başlığı altında gördüğümüz bazı keyfi uygulamalara burada da karşılaşıyoruz. Yönetici sınıf vakfiye şartı gereği kendilerine tahsis edilen yüksek maaşları az bulmuş olmalı ki vakfiye şartlarına muhalif yemek ücreti, yol ücreti, arpa bahası, tahsisat, tevliyet hakkı, maişet, avâid ve zevâid gibi başlıklar adı altında kendilerine sürekli yeni gelir alanları oluşturmuştur. Yönetici sınıf için açılan her yeni gelir kapısının hemen mutat hale geldiğini görüyoruz. Vakfın kasasındaki artı birikimi sürekli eriten bu tür gelir gasplarının, vakfın yeni yatırımlara atılamamasının arkasındaki sebeplerden biri olmalıdır. Zira vakıf bütçesi ne kadar fazla verirse, yönetici sınıfa yapılan ödemelerin miktarının o oranda arttığı gözlemlenmiştir.

3.5. Ücretler/Nakliye Giderleri

Atik Valide Sultan Vakfı İmaret Sitesi'nin kilerine her yıl muazzam miktarda erzak alımları yapılıyordu. Un, buğday, arpa gibi hububat ürünleri İstanbul kapanlarından temin ediliyordu. Pirinç Mısır'dan geliyordu. Mutfakta günde iki defa hazırlanan yemek ve fodula için çok fazla odun kullanılıyordu. Söz konusu malzemelerin imaret kilerine intikali, nakliye giderleri olarak muhasebe defterlerinde düzenli olarak karşımıza çıkan masraf alanlarından birini oluşturuyordu. Ücretler için defterlerde “an'il-ücürât” başlığı

kullanılıyordu. Nakliye giderleri taşınan malzemeye bağlı olarak yıldan yıla değişebiliyordu. Bazı yıllarda ithal edilen pirinç için ödenen navlun ve İstanbul'daki çeşitli kapanlara ödenen vergi ve masraflar da bu başlık altında verildiğinden ücretler artabiliyordu.

1691 yılında Un Kapanından Üsküdar iskelesine, oradan imaret kilerine getirilen un için 14.000 akçe hamaliye ücreti ödenmiştir. Aynı yolu takip eden zahairin nakli için de 14.500 akçe hamaliye ücreti ödenmiştir. Bu yılda odun nakli için hamal ve arabacılara ödenen miktar ise 16.825 akçe idi. 6 yıl sonra 1697 yılında un için ödenen nakliye ücreti 21.100 akçeye, 1698 yılında 23,600 akçeye çıkmıştır. 1710 yılına kadar 20.000 akçe civarında seyreden un nakliye giderleri 1711 yılında 12.500 akçeye, 1713 yılında 10.000 akçeye düşmüş ve 1727 yılına kadar bu seviyelerde kalmıştır.

İmaret kilerine giren hububat ve un için ödenen nakliye masrafı sadece hamaliye bedelini kapsamıyordu. Nakliye esnasında arabacıların ve hamalların kullandığı malzemeler ile navlun ve kapan resimleri de bazı yıllarda yüksek meblağlara ulaşabiliyordu. Mesela 1725 yılında Üsküdar iskelesine gelen unu, yukarıya imaret kilerine taşıyan arabacıların kullandığı çuvala tanesi 7,5 akçeden 1040 çuval için 7800 akçe ödeme yapılmıştır. Aynı yıl Mısır pirinci ve sadeyağ nakliyesine 9190 akçe navlun bedeli ödenmiştir.

Ücretler başlığı altında caminin kandil ve mahyası başta olmak üzere aydınlatmadan sorumlu olan kişilere, şemhaneye getirilen ve götürülen mumların nakliyesine, Un Kapanı'ndan Üsküdar iskelesi arasında kullanılan kayıklara, zahirenin dışında zeytinyağı, sadeyağ, balmumu, odun gibi çeşitli malzemeler başta olmak üzere yaklaşık 15 farklı başlıkta ödemeler yapılıyordu. Nakliye masrafları 40 yıllık dönemde bütçede %1,91'lik bir gider alanı oluşturuyordu.

Tablo-21: Nakliye Masrafları ve Bütçe İçindeki Payları, 1686-1727.

Tarih	Nakliye	%
1686	37.870	0,72
1687	30.990	0,86
1688	39.987	1,28

1689	57.310	2,22
1690	102.192	3,32
1691	88.911	2,01
1692	76.290	2,04
1693	95.104	2,87
1694	130.550	3,63
1695	124.879	3,47
1696	61.770	1,76
1697	52.684	1,65
1698	70.375	2,17
1699	71.660	1,98
1700	62.860	1,74
1701	69.256	2,18
1702	76.724	2,40
1703	57.435	1,90
1705	54.790	1,75
1706	55.650	1,77
1707	47.640	1,51
1708	71.600	2,34
1709	71.640	2,36
1710	43.484	1,48
1711	29.518	0,98
1712	21.760	0,72
1713	35.740	1,09
1714	45.528	1,36
1715	43.628	1,36
1716/1717	99.940	1,60
1718	49.160	1,57
1719	48.440	1,51
1720	64.360	1,97
1721	67.323	2,11
1722	62.230	1,97
1723	62.230	2,02

1724	62.230	1,97
1725	62.230	1,88
1726	62.230	1,92
A.O.		1,91

3.6. Tamirat Giderleri

Hayrat ve akar yapıları çok fazla olan büyük selâtin vakıflarında, vakıf yapıların bakımı ve onarımı için bütçeden düzenli olarak kaynak aktarıldığını görüyoruz. Vakıf hayrat ve akar yapıların tamirat, bakım ve onarımı birçok vakfın vakfiyesinde öncelikli olarak vurgulanan şartlardandır. Galle fazlası değimiz vakfın gelir fazlasının ve tevliyetin evlatlara bırakıldığı zürri vakıflarda da öncelikle vakıf yapılar tamir edilir, kalan meblağ evlatlara dağıtılır. Bu uygulama günümüzdeki intifalı vakıflar için de aynen geçerlidir. Yani vakıflar için vakıf yapıların bakım ve onarımı bir tercih değil, kaynağını vakfiyeden alan yasal bir zorunluluktur. Müteveli, onarıma muhtaç binaların veya suyollarının tamirinden sorumlu olan kişiydi. Özellikle selâtin vakıflarında vakfın bakım ve onarımından sorumlu olan müteveli bu işlemleri kendi tasarrufuna göre yapamaz, bölgenin kadısı denetiminde hazırlanan keşif ve tamirat hüccetleri kanalıyla yapılabilirdi. Şeriye sicillerinde ve Vakıf Kayıtlar Arşivi'nde örneklerine sıkça rastladığımız keşif ve tamirat hüccetlerinde, kadının yanı sıra müteveli, naip, bazen hassa mimarbaşı ve bilirkişilerin (*ehl-i vukûf*) mühürleri veya şahitlikleri yer alıyordu. Atik Valide Sultan Vakfı muhasebe defterlerinde geçen tamirat harcamaları hazırlanan keşif ve tamirat hüccetlerinden sonra yapılan vakfın kasasından o yıla ait çıkan parayı gösteriyordu.

Tamirat giderleri bakımı yapılacak alanda kullanılan malzeme, usta ve işçi yevmiyeleri ve nakliye masrafı olmak üzere bir dizi giderlerden meydana geliyordu. Atik Valide Sultan Vakfı İmaret Sitesi ve bağlı birimlerin tamirat giderleri cami, medrese ve imaretin suyolları ve şadırvanların bakımı, caminin camlarının yenilenmesi, hamamların çatı, sıva, suyolları ve şadırvanların tamir ve bakımı, vakıf akarların tamiri, imaret sitesinin bahçe düzenlemesi gibi çeşitli alanları kapsıyordu. Muhasebe defterlerinde özellikle suyolları, şadırvanların ve çeşmelerin bakımı için hemen hemen her yıl kaynak

aktarıldığını görüyoruz. Yine Çemberlitaş'ta bulunan Dikilitaş Hamamı ve Üsküdar'da bulunan Atik ve Cedid hamamlar ve Balat'taki Havuzlu Hamam'ın külhanı, suyolları ve çatıları düzenli olarak bakımı yapılan akarlardandı.

Muhasebe defterlerinden Atik Valide Sultan İmaret Sitesi'nde 1688-1695 arasında hummalı bir tamirat işlerinin yürütüldüğü anlaşılmaktadır. 1688 yılında başlayan ve hamamlarda dâhil imaret sitesinin bütün yapılarını kapsayan bu geniş çaplı tamirat işlemleri 1695 yılına kadar devam etmiştir. Vakıf, bu 8 yılda gelirinin %6,35'ini tamirat için kullanmıştır. Bu oran sonraki yıllarda yapılan onarım giderleri ile karşılaştırıldığında oldukça yüksektir.

1690 yılında gelirinin 8,73'ünü tamirata ayıran vakıf, imaret sitesindeki cami, dârüşşifa, hangâh, tuvaletler, hamamlar ve Han-ı Makiyân'ın camlarının değiştirilmesi, kaldırım ve kurşunlarının bakım ve onarımı için 144.031 akçe harcamıştır. Üsküdar'daki iki hamam ile Dikilitaş ve Havuzlu hamamlarının ve cami, medrese, imaret ve darüşşifanın suyollarının bakım ve onarımı için ödenen tamirat parası ise 67.699 akçe olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca bu sene vakıf, İstanbul'da Sultan Süleyman'ın yaptırdığı su kemerleri, suyolları ve lağımları için 57.415 akçe ödeme yapmıştır. Öyle anlaşılıyor ki Atik Valide Sultan Vakfi'nin Çemberlitaş'ta bulunan Dikilitaş Hamam'ı ile Balat'ta bulunan Havuzlu Hamam'ı sularını bu kemerlerden sağlıyor, bazı yıllarda kemerlerin tamiri için oluşturulan ortak hesaba katkı sağlıyordu.

1692 yılında Havuzlu Hamam'ın tamiratı için ödenen 56.078 akçeden hamamın ciddi bir onarımdan geçtiğini anlıyoruz. 1692 yılında 1688 yılında başlayan kapsamlı tamiratın devam ettiğini görüyoruz. Bu bağlamda imaret sitesine bağlı birimlerin camlarının değiştirilmesi, kaldırım ve kurşunlarının bakım ve onarımı için 88.100 akçe, vakfın Alemdağı ve Bulgurlu'dan gelen suyu için Bulgurlu'da başlatılan geniş çaplı suyolları bakımı için 49.400 akçe ödenmiştir. Bu nitelikteki ödemelerin 1695 yılı sonuna kadar devam etmesinden işin 1695 yılında bitirildiği anlaşılıyor. 1695 yılında devam eden inşaat işlerinin yanında Dikilitaş Hamamı ile Havuzlu Hamam'ın tekrar esaslı bir bakıma alındığı anlaşılıyor. Zira bu yılda Dikilitaş Hamamı'nın tamiratına 80.030 akçe, Havuzlu Hamam'ın tamiratına 44.990 akçe ekstra para ödenmiştir. Aynı yılda vakfın Alemdağ çiftliğindeki bir hanenin tamiratı için ödediği 74.652 akçe, tamirat

giderlerinin 323.370 akçeye çıkmasına sebep olmuştur. 1696 yılından sonra ekseriyeti suyollarının bakımı ve vakfın çeşitli hayrat yapılarının küçük çaplı onarımı için harcanan tamirat giderlerinin bütçe içindeki payları %1'lere kadar inmiştir.

Tablo-22: Tamirat Giderleri ve Bütçe İçindeki Payları, 1686-1727.

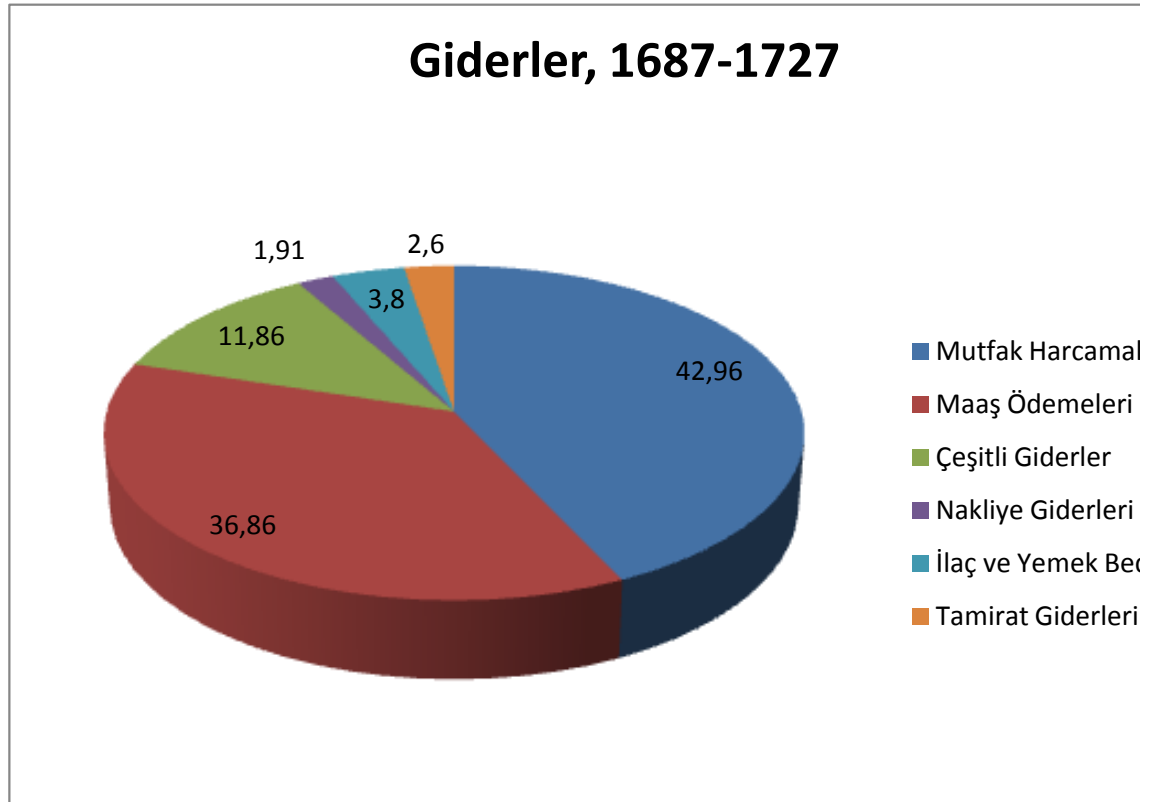
Tarih	Tamirat Giderleri	%
1686	-	-
1687	99.729	2,76
1688	173.871	5,57
1689	157.634	6,10
1690	269.145	8,73
1691	182.600	4,12
1692	258.080	6,89
1693	185.431	5,60
1694	171.490	4,76
1695	323.370	8,98
1696	46.678	1,33
1697	27.000	0,85
1698	108.404	3,35
1699	45.010	1,24
1700	131.831	3,65
1701	46.154	1,45
1702	59685	1,87
1703	43.600	1,44
1705	45.500	1,45
1706	55.355	1,76

1707	52.550	1,67
1708	66.800	2,19
1709	58.212	1,91
1710	20.877	0,71
1711	20.393	0,68
1712	18.942	0,62
1713	30.000	0,91
1714	40.000	1,20
1715	43.426	1,36
1716/1717	98.000	1,57
1718	70.579	2,25
1719	96.830	3,02
1720	108.188	3,32
1721	53.897	1,69
1722	18.295	0,58
1723	28.165	0,91
1724	22.066	0,70
1725	26.261	0,79
1726	29.680	0,92
A.O.		2,60

Tamirat giderleri bütçeye dâhil edilen son harcama kalemini oluşturuyordu. Tamirat harcamalarından sonra *el-bâki* başlığı altında vakfın *asl-ı mâl* gelirinden cari yıl içinde yaptığı harcamalar düşülerek yılsonu gelir-gider dengesi oluşturulurdu. Bundan sonra bütçe fazlası olan paralar *mine'l-bâki*, *min zâlike'l bâki*, *zimmete'l-bâki* gibi başlıklar adı altında Haremeyni'ş-şerifeyne ve avâid, zevâid, havâtîn ödemeleri olarak darüssaade ağalığı hazinesine teslim ediliyordu. Defterin sonundaki mühürden hemen önce *ez-*

ziyâde der kîse-i vakf, zuhur kerde, sahha'l-bâki der kîse-i vakf gibi son bir başlık ile vakfin kasasındaki mevcut para belirtilirdi. Bu son bölüm yani hazineye teslim edilen paralar muhasebe defterlerinde bütçeye dâhil edilmemiştir.¹⁵⁵ Vakfiye ile yapılan sözleşme gereği bütçe fazlasının doğrudan hazineye teslimi, teslim edilen para ne kadar yüksek olursa olsun gider olarak değerlendirilmemiştir. Vakfin malî analizi yapılırken bu son bölümden ziyade cari yıl içindeki gelir ve giderleri temel gösterge olarak alınmıştır.

Tablo-23: Harcamaların Yüzdelerik Dağılımı, 1687-1727.

¹⁵⁵ 1686 ve 1691 yılı hariç.

SONUÇ

Bu çalışma, Üsküdar'da kurulmuş olan Atik Valide Sultan Vakfı örneğinde vakıf muhasebe defterlerinden elde edilen veriler ışığında dönemin malî ve iktisadî özellikleri, devlet aygıtları ile vakıflar arasındaki ilişkileri, devletin vakıflar aracılığıyla yürüttüğü politikaları, vakıf sitelerin kurulduğu bölge ve periferisi ile olan entegrasyonu, kamu finansmanı olarak vakıfların kullanımı, günlük sosyal ve ekonomik hayatta vakıfların icra ettiği fonksiyonları anlama yönünde mütevazı bir çabadan ibarettir. Amacımız ne selâtin vakıflarını dinî bir fenomen haline getirerek kutsamak ne de büyük vakıf (selâtin vakıfları) kurucularını kendilerini toplumun refah ve selametine adanmışlar olarak methetmek, böylece Osmanlı vakıflarını hayırda yarışan “büyük adamların, seçkinlerin” hayrat ve eserleri üzerine kurgulanan tarihinin bir tekrarını yapmaktır. Büyük ölçüde arşivdeki belgelerin sınırlarını çizdiği ve aynı belgelerin yolumuzu aydınlattığı dar sokaklardan geçerek bir vakfın çevresi ile ekonomik ve malî açıdan var olma mücadelesine tanıklık etmek ve bu yolla vakıf muhasebe kayıtlarından elde edilen veriler ışığında dönemin ekonomik ve malî özelliklerini anlayama çalışmaktı.

Zamanın darlığı, belgelerin dilinin ağırlığı, çalışmanın kapsadığı geniş tarih aralığı ve çalışma esnasında belgeleri anlama ve yorumlamada karşılaştığımız zorluklar ortaya çıkardı ki bu çalışma bitmiş, sonuçlanmış bir araştırmadan ziyade bu alanda yapılacak daha kapsamlı bir çalışmanın girişi olarak okunmalıdır.

Osmanlı hanedanına mensup aile bireyleri ve hanedana yakın olan yönetici sınıf için vakıf kurmak, isteğe bağlı bir tercihten ziyade aynı zamanda müsadereye karşı bir sigorta görevi de üstlenen zorunlu bir tercihti. Bu açıdan vakıflar, kamu kaynaklarını kullanarak zengin olan kişilerin malvarlıklarını yine kamu yararına vakfa dönüştürmek suretiyle, toplumda kamu politikasının bir aracı olarak kurucularının kişisel, siyasal, toplumsal ve ekonomik güdülerinin aynı kurumla yerine getirme imkânı bulduğu, Osmanlıda hayırseverliğin en yaygın aracı olmuşlardır.

Atik Valide Sultan Vakfı, asırlar boyunca kurumsal kimliğini ve işleyişini muhafaza etmesini büyük ölçüde her ne kadar statik bir belge olsa da vakfiyesindeki iyi

düzenlenmiş şartlara riayete ve vâkıf iradesinin oluşturduğu teamüllerin yasal güvence altına alındığı hukuksal düzene borçludur. Diğer taraftan vakıf, zamanla ortaya çıkan malî sorunlar karşısında devlet yönetimi nezdinde her zaman pozitif ayrımcılığa tabi tutulmuştur. Vakıf yönetimi ve siyasal güç arasındaki bu iş birliği Atik Valide Sultan Vakfı'nın kamusal varlığının günümüze aktarılmasının arkasındaki tetikleyici güç olmuştur.

Atik Valide Sultan Vakfı sahip olduğu büyük tarımsal arterler ile Üsküdar başta olmak üzere İstanbul'un çeşitli semtlerindeki ticarî çekim merkezlerinde oluşturduğu işletme, atölye, dükkân, han, hamam gibi kuruluşlarla şehir ekonomisi ile hinterlandı arasında iktisadî ve ticarî bir teşebbüs ağı oluşturmuştur. İktisadi faaliyetler hem coğrafi alana yayılmış hem de sektörel çeşitlilik arz ederek tek merkezli kalmamıştır. Bu sayede vakfın temel gelir kalemini oluşturan mevsimsel, siyasi-politik hareket ve uygulamalardan çabuk etkilenen tarımsal gelirlerdeki riskler minimize edilmiş, yatırım riski azaltılmıştır.

Atik Valide Sultan Vakfı arkasındaki muazzam ekonomik güç ile devasa ölçekte bir imar ve altyapı projesidir. Projenin uygulayıcısı görünürde her ne kadar Nurbanu Valide Sultan olsa da asıl proje sahibi iktidardaki padişah'tır. Vakfın bütçelerinden, tahsis edilen gelir kalemlerinden bu açıkça görülmektedir. İmar ve altyapı projesine ilişkin vakıf sayesinde Üsküdar'da külliye'nin olduğu birimde yeni bir mahalle oluşturulmuştur. Külliye'nin kurulduğu mahallede başlayan imar uygulamaları Üsküdar ve İstanbul'un çehresini değiştirecek boyuta erişmiştir. Vakıf tarafından ortaya konulan imar ve altyapı projeleri yine vakıf tarafından sağlanan sermaye ile bakım ve onarımı yapılmış, hizmetinin devamı için sürekli kaynak aktarılmıştır. Bu yönüyle Atik Valide Sultan İmar Sitesi İmparatorluğun çeşitli yerlerindeki tarımsal gelirlerin şehir merkezlerine transferini sağlamış ve şehirdeki din, sağlık, eğitim, güzel sanatlar, ticarî ve sanayi işletmeler ve sosyal yardım gibi tüzel, kamu ve beledi hizmetleri yerine getirecek yapı topluluklarının yapım, işletme ve sürekliliklerini sağlayacak finansmanı tedarik ederek şehrin ekonomik hayatına canlılık katmıştır.

Bir selâtin vakfı olması nedeniyle Atik Valide Sultan Vakfı'na hem birçok vergi muafiyeti sağlanmış hem de çeşitli vergi üniteleri vakfa tahsis edilmiştir. Öyle

anlaşıyor ki bütün selâtin vakıflarının genel mütevellisi konumunda olan padişah, bu tür vakıfların hayat bulmasında ve faaliyetlerinin devam ettirebilmesine azami dikkat ediyordu. Vakıflara desteğini kanuni düzenlemeler ve irade-i seniyyeler kanalıyla sağlayan idaredeki sultanın yasal düzenlemelerine vakıfların çok çabuk tepkiler verdiği görülüyor.

Atik Valide Sultan Vakfı'nın ekonomik ve malî durumuna dair temel gelir kaynağını oluşturan mukataa gelirlerindeki süreklilik ve cari yıl bütçe fazlaları hem vakfın hem de vakfa gelir sağlayan mukataa bölgelerinde herhangi bir ziraî/tarımsal krizin olmadığını göstermektedir. Özellikle vakıf muhasebe defterlerinde vakfın önceki yıllardan tahsil edemediği alacağının olmaması Atik Valide Sultan Vakfı'nın gelirlerini tahsil etmekte bir sorun yaşamadığını dolayısıyla vakfın ekonomik bir kriz çekmediğini ortaya koymaktadır.

İmaret kilerine alınan malzemelerin fiyat hareketlerine baktığımızda 40 yıllık dönemde hiçbir üründe düzenli bir fiyat artışı gözlemlenmemiştir. II. Viyana kuşatmasını takip eden dönemde ziraî ürünlerde meydana gelen fiyat artışları, vakıfların bütçe gelirlerine doğrudan müdahale ve baskı altında olan ve sürekli açık veren merkezi hazinenin durumu, Osmanlı ekonomisinde bir krizin yaşanmakta olduğu izlenimi vermektedir. İncelenen dönemde ürünlerin fiyatlarını belirleyen temel etkenin savaşlar ve üretimden kaynaklanan arz talep dengesi belirlemiş gözükmektedir. Bu yönüyle 1690 tağşişi ve tağşişin fiyat hareketlerine olan etkisinin sorgulanması gerektiği yönünde ciddi veriler elde edilmiştir.

Atik Valide Sultan Vakfı, bütçe fazlasını Darüssaade Ağalığı Hazine teslim ederek dolaylı olarak hazineye katkı sağlıyordu. Bütçe fazlasının doğrudan Darüssaade Ağalığı Hazine'ne teslimi, vakfın yeni yatırımlar yapmasının, uluslararası ticaret ve ekonomi hayatına entegre büyük sermayeli bir şirket haline dönüşmemesinin görünürdeki sebebidir. Arka planda ise dinî, idari, hukuki ve iktisadî bir dizi karmaşık ilişkiler yumağı yer alıyordu.

Çalışmamızda incelenen döneme dair Atik Valide Sultan Vakfı ile ilgili her şeyi anlattığımızı ifade etmiyoruz. Vakıfların Osmanlı iktisadî yapısı içinde taşıdığı ekonomik ve malî kıymetleri, karmaşık istihdam ve maaş stratejileri, kamu ve özellikle

savaş finansmanında alternatif bir kaynak olarak kullanılıp kullanılmadığı, ekonomik ve malî açıdan sunduğu verilerin Osmanlı finans ve iktisadî yapısı içerisinde nasıl değerlendirileceği ve nereye konumlandırılacağı gibi hususların tarihi yazılmaya devam edilecektir.

KAYNAKÇA

A-Arşiv Kaynakları

1-Vakfiyeler: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Orhan Gazi Vakfı, VGMA, 574:99/43.

Sultan Murad Han bin Sultan Orhan Vakfına ait Hicri 787/M 1385 tarihli vakfiye,
VGMA: 2157: 100/81.

Yıldırım Bayezid Vakfına ait H 802 tarihli vakfiye, VGMA: 990:167/161.

Sultan Murad Hân-ı Sâni bin Sultan Mehmed bin Sultan Bayezid Han Vakfiyesi,
VGMA: 595: 96/93.

Hafsa Sultan Vakfiyesi, VGMA: 576:31/15.

Hürrem Sultan'ın 1540 tarihli vakfiyesi, VGMA, 608/2: 213/176.

Hürrem Sultan'ın 1551 tarihli vakfiyesi, VGMA, 608/2: 222/177.

Hürrem Sultan'ın 1557 tarihli vakfiyesi VGMA, 608/2: 235/178.

Kanuni'nin, oğlu Şehzade Mehmed için İstanbul'da yaptırdığı imarete ait vakfiye,
VGMA, 613: 1/1.

Gazi Kara Ahmed Paşa'nın 1555 tarihli vakfiyesi, VGMA, 618/2: 36/10.

Mihrimah Sultan'ın 1550 tarihli vakfiyesi VGMA, 635/2: 1/1 ve 635/2: 62/8.

Mihrimah Sultan'a ait 975/1568 tarihli vakfiye, VGMA, 635/2: 82/10.

Mustafa Paşa'nın 1514 tarihli vakfiyesi, VGMA, 632: 462/203.

II. Murad'ın 22 Şevval 833 tarihli vakfiyesi, VGMA, 595: 96/93.

II. Selim'in Konya'da yaptırdığı imarete ait H. 976 tarihli vakfiyesi, VGMA, 734: 168/95.

Nurbânu Valide Sultan'ın 1582 tarihli vakfiyesi, VGMA, 2113: 281/50, VGMA, 1426: 1/1.

Rikne binti Niloka Vakfiyesi, VGMA: 609-163-202.

Hatice Turhan Valide Sultan'ın 1073/Mart 1663 tarihli vakfiyesi VGMA, 744: 112/29.

VGMA, 570, 571 ve 572 numaralı Vakfiye Defterleri.

2-Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)

TS.MAD.d. 1334, 1393, 1678, 1781, 3662, 3925,6483.

3- Evkafı Hümayun Nezaret Defterleri (EV.HMH.d.)

BOA. EV.HMH.d. 55, 263, 367, 374, 394, 444, 445, 459, 464, 493, 535, 557, 586, 631, 672, 696, 736, 749, 751, 794, 853, 914, 915, 962, 1016, 1060, 1095, 1135, 1185, 1231, 1233, 1356, 1407, 1463, 1528, 1585, 1656, 1716, 1801, 1802 1805, 1864, 1944, 1947, 2034, 2134, 2148, 2315, 2366, 2368, 2473, 2574, 2575, 2617, 2648, 2719, 2732, 2779, 2780, 2867, 2944, 3760, 5265, 5488, 5557, 5680, 5836, 6333, 7002, 7094, 7213, 7360, 7546, 7610, 7611, 7731, 7797, 8699, 8731, 9047, 9369.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Elli ikinci İnikad, 4 Nisan 1327, s. 362-66.

BOA, EV. EMH.100-72

B- Araştırma ve İncelemeler

Acun, Fatma, *Karahisar-ı Şarki ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)*, TTK. Yay., Ankara 2006.

- Ağaoğlu, Sami, Van Merkez Sancağındaki Vakıflar, XVI-XVIII. Yüzyıllar (Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları), *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Konya 2003.
- Ahunbay, Zeynep, “Mimar Sinan’ın Eğitim Yapıları”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 1988, 239-309.
- Akgündüz, Ahmed, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 3. Baskı, İstanbul 2013.
- Akozan, Feridun, “Türk Külliyesi”, *VD*, VIII, Ankara 1969, 303-308.
- Aksoy, Zafer, Kentsel Alanda Vakıf Taşınmazlarının Dönüşümü: Başkentlik Sürecinde Ankara Örneği, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2010.
- Altıntaş, Ayten, “Üsküdar’da Bir Akıl Hastanesi (Toptaşı Bimârhânesi 1873-1927)”, *Üsküdar Sempozyumu IV*, C: 2, Editör: Coşkun Yılmaz, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2007, 391-412.
- Arbel, Bejamin, “Nûr Bânû (1530-1583): A Venetian Sultana?”, *Turcica* 24, 1992, s. 241-259 (Çev. Betül İ. Argıt, “Nûr Bânû (1530-1583): Venedikli Bir Sultan?”, *Bellekten LXXIII*, Sayı: 266, Nisan 2009, 201-219)
- Artvinli, Fatih, *Delilik, Siyaset ve Toplum Toptaşı Bimarhanesi (1873-1927)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2013.
- Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, (Hazırlayan: Nihal Atsız) İstanbul 1970.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XXIII, Sayı 1-2, 1962-1963, 239-296.

_____, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, c. II, Ankara 1942, 279-304.

_____, Vakıfların Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller”, *Vakıflar Dergisi*, c. II, Ankara 1942, 354-365.

_____, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak sürgünler I”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XI, Sayı: 1-4, Ekim 1949- Temmuz 1950, 524-569.

_____, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak sürgünler II”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XIII, Sayı: 1-4, Ekim 1951- Temmuz 1952, 56-78.

_____, “Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı:2, 1964, 235-377.

_____, “Süleymaniye Camii ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993-994/1585-1586”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, Ankara 1971, 109-161.

_____, “Fatih Camii ve İmaret Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII, Sayı:1-2, 1962-63.

Barkan, Ömer Lütfi- Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıflar Tahrir Defteri*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1970.

Barnes, John Robert, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden 1986.

Başol, Samettin-Mevlüt Çam, “Keşif ve Tamir Belgelerinin Osmanlı İktisat Tarihi Araştırmaları Açısından Önemi”, *OTAM*, Sayı: 27, Bahar 2010, 1-26.

Berki, Ali Himmet, “Hukuki ve İçtimai Bakımdan Vakıf”, *Vakıflar Dergisi*, 5, 1962, 9-15.

_____, *Vakıflar*, Cihan Kütüphanesi, İstanbul 1940.

Berki, Şakir, “Vakfın Mahiyeti”, *Vakıflar Dergisi*, 8, 1969, 1-7.

Cantay, Gönül, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1992.

_____, “Darüşşifalar”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 1988, 355-368.

Cezar, Mustafa, *Tipik Yapıları İle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Yay., İstanbul 1985.

Cichocki, Nina, *The Life Story of the Çemberlitaş Hamam: From Bath to Tourist Attraction*, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, University of Minnesota, 2005.

_____, “Continuity and Change in Turkish Bathing Culture in Istanbul: The Life Story of the Çemberlitaş Hamam”, *Turkish Studies* 6, S. 1, Mart 2005, 93-112.

Çağatay, Neşet, “İslamda Vakıf Kurumunun Miras Hukukuna Etkisi”, *Vakıflar Dergisi* 11, 1976, 1-6.

Çiftçi, Cafer, *Bursa’da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, *Yayınlanmış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2001.

Çizakça, Murat, “Cash Waqfs of Bursa (1555-1823)”, *JESHO*, c. 38, Sayı: 3, 1995, 313-353.

_____, “Rise of Islamic Banks and the Potential for Venture Capital in the Middle East”, *Özel Finans Kurumları ve Türkiye Uygulaması Sempozyumu*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırma Merkezi, İstanbul 1998, 182-203.

_____, *Risk Sermayesi: Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa, “Külliyeler”, *DİA*, C. 26, Ankara 2002, 542-44.

Demirel, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK.Yay., Ankara 2000.

Demirel, Hale, Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İlk Yarısında Bursa Vakıfları, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2006.

Devellioğlu, Ferit, *Lügat*, VIII. Baskı, Ankara 1998.

Ekimci, B. Güleğül, Üsküdar’ın Vakıf Eser Kültür Mirası ve Korunması İçin Öneriler, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2011.

Ekiz, Mehmet, Nevşehir’de Türk Dönemi Mimari Eserleri, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Em, Ali, *Türk Hukuk Siteminde Vakıflar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2006.

Emecen, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK. Yay., Ankara 1989.

Ergenç, Özer, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, *Bellekten*, Sayı: 203, Ankara 1988, 667-683.

_____, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt: II, Ankara 1981, 1265-1274.

_____, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara 1995.

_____, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, TTK Yay., Ankara 2006.

Ergin, Nina, "Taking Care of Imarets: Repairs and Renovations to the Atik Valide İmareti, İstanbul, circa 1600-1700", *Feeding People, Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, Eren Yay., İstanbul 2007, 151-167.

Ergin, Osman Nuri, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.

_____, *Fatih İmareti Vakfıyesi*, İstanbul Belediye Matbaası, İstanbul 1945.

_____, *Türk Şehirciliğinin Tarihi İnkişafı*, İ.Ü. Hukuk Fakültesi İktisat ve İctimâiyât Enstitüsü Yay., İstanbul 1936.

_____, *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1938.

_____, "İstanbul'da Türklerin Beş Yüz Yıllık İmar ve Yerleşme Hareketleri", *Tarih Mecmuası*, Ağustos 1982, 40-46.

Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, Cit: 8, İstanbul 1993, 42-45.

Ertuğ, Zeynep Tarım, "İmaret", *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, 219-20.

Eyice, Semavi, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimai Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23, 1962-63, 1-80.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I. Kitap, 2. Cilt, (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı) YKY, 7. Baskı, İstanbul 2011.

Faroqhi, Suraiya, "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya, The Zaviye of Sadreddin-i Konevi", *Journal of the Economic and the Social History of the Orient*, XVII/2, 1974, 145-172.

_____, "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth-Century Documents", *Turcica* 13, 1981. 90-122.

_____, “Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing: The Worldly Affairs of the Mevlevi Dervishes (1595-1652)”, *Turcica*, XX, 1988, 43-70.

Fatih Mehmed II Vakfiyeleri, VGM Yay., Ankara 1938.

Güran, Tevfik, *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitapevi Yay., İstanbul 2006.

Haskan, Mehmet Mermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar II*, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2001.

Hatemi, Hüseyin, *Medeni Hukuk Tüzel Kişileri I*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul 1979.

Hızlı, Mefail, “Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa, Tamir ve Restorasyonları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi V*, Sayı: 5, 1993, 219-232.

Hoexter, Miriam, “Waqf Studies in the Twentieth Century: The State of the Art”, *Journal of The Economic and Social History of the Orient*, 41,1998, 474-495.

Huart, C., “İmaret”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/2, MEB Basımevi, İstanbul 1987.

İnalcık, Halil, “İstanbul: an Islamic City”, *Journal of Islamic Studies I*, 1990, 1-23.

_____, “İstanbul” *EP*, Vol: IV, E.J. Brill, Third Impression, Leiden 1997, 224-248.

_____, “İstanbul An Islamic City” Çeviren: İbrahim Kalın, “İstanbul: Bir İslâm Şehri”, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Cilt: IX, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1995.

_____, “Cizye”, *DİA*, Cilt: 8, İstanbul 1993, 45-48.

_____, “İspence”, *DİA*, Cilt: 23, 177.

İnan, Ahmet, Sosyal Açından Türk-İslam Kültüründe Vakıf Kurumu Üzerine Bir İnceleme, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Fakültesi, İstanbul 1989.

Kantarcıoğlu, Z.A., Külliyyelerin Çağdaş Kullanım Olanakları Atik Valide Külliyesi Örneği, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 2008.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yay., İstanbul 1976.

Köç, Ahmet, “Osmanlı Devletinde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 39, Haziran 2013, 103-114.

Köprülü, Fuad, “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, 1-36.

Köprülü, Bülent, “Evvelki Hukukumuzda Vakıf Neviyetleri ve İcaretyenli Vakıflar”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XVII/1-2, İstanbul 1952, 215-257, 685-716.

Kuban, Doğan, “Anadolu Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı VII, İstanbul 1968, 53-75.

Kuran, Aptullah, “Üsküdar Atik Valide Külliyesinin Yerleşme Düzeni ve Yapım Tarihi Üzerine” *Suut Kemal Yetkin’e Armağan*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1984, 231-248.

_____, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1986.

_____, “Mimar Sinan’ın Külliyyeleri”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 1988, 167-173.

_____, “Mimar Sinan’ın Camileri”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 1988, 175-214.

- Kurban, Dilek -Kezban Hatemi, *Türkiye’de Yabancılaştırma Hikâyesi: Türkiye’de Gayrimüslim Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Sorunu*, TESEV Yayınları, İstanbul 2009.
- Kurt, İsmail, Nazarî ve Tatbikî Olarak Para Vakıfları, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Fakültesi, İstanbul 1994.
- Lowry, Heat W., *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583: Trabzon Örneğinde Osmanlı Tahrir Defterlerinin Şehirleşme ve Demografik Tarihi İçin Kaynak Olarak Kullanılması*, (Çev. Demet-Heat Lowry) Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1998.
- Nemlioğlu, Candan , “Üsküdar, Atik Valide Camii Özgün Kalem İşleri ve Türk-İslam Bezeme Sanatındaki Yeri”, *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler*, C:2, İstanbul 2004, 59-89.
- Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ- Neşri Tarihi, II*, (Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen) TTK, Ankara 1957.
- Neumann, Christoph K. , “Remarks on the Symbolism of the Ottoman Imarets”, *Feeding People, Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, (Edited: Nina Ergin, Christoph K. Neumann, Amy Singer) Eren Yay., İstanbul 2007, 275-286.
- Mazhar Osman, “Türkler’de Deliler İçin Neler Yapılmıştır”, *Türkiye’de Psikiyatri Nöroloji ve Nöroşirurjinin Tarihi Gelişimi*, Haz. Faruk Bayülkem, Ruh Hastaları Readaptasyon Derneği, İstanbul 2000.
- Muşmal, Hüseyin-Mustafa Çetinaslan, “Bir Keşif Defteri Işığında Konya Kapı Camii’nin İnşa Süreci ve Mimari Özellikleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi II*, Sayı: 6, 2009, 446-480.
- Orbay, Kayhan, “The Magnificent Süleymâniye Owed A Debt To The Butcher and the Grocer”, *Bellekten*, Cilt: LXXV Sayı:272, 87-134.

- _____, “The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezid II’s Waqf in Amasya (1594-1657)”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih, Ankara 2001.
- _____, “Gazi Süleyman Paşa Vakfı’nın Mali Tarihi ve 17. Yüzyılda Trakya Tarımsal Ekonomisi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 30, Sayı:49, 2011, 145-181.
- _____, “Bursa’da Sultan II. Murad Vakfı’nın Mali Tarihi (1608-1641)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 61, Sayı:2, 2011, 293-322.
- _____, “The Waqf of Saruca Pasha in Gallipoli and Agricultural Economy in 17th Century Thrace”, *OTAM*, Sayı:27, 2010, 143-165.
- _____, “16. Ve 17. Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmaret’inin Mali Tarihi (1553-1650)”, *OTAM*, Sayı:22, 2007, 125-158.
- _____, “Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları; Vakfiyeler, Şeriye Sicilleri, Mühimmeler, Tahrir Defterleri ve Vakıf Muhasebe Defterleri”, *Vakıflar Dergisi*, 29, 27-41.
- _____, “Structure and the Content of the Waqf Account Books as Sources for Ottoman Economic and Institutional History”, *Turcica, Revue D’Etudes Turques*, 39, 2007, 3-48.
- _____, “Vakıflar ve Merkez Arasında Gelir Aktarımları ve Savaş Finansmanı”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 39, Haziran 2013, 75-88.
- Öz, Mehmet, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK. Yay., Ankara 1999.
- Özcan, Tahsin “Osmanlı Vakıf Hukuku Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı: 5, 2005, 513-552.

_____, Osmanlı İmaret Sisteminin İktisadî İşleyişi (Klasik Dönem), *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.

Özcan, Abdülkadir, “Nurbanu Sultan”, *Üsküdar’lı Meşhurlar Ansiklopedisi*, Editör: Âlim Kahraman, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2012, 294.

_____, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK Yay., Ankara 2003.

Özen, Özlem, The Atik Valide Complex in Üsküdar, İstanbul, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Boğaziçi Üniversitesi 2002.

Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

_____, “Ankara’nın Kuruluşunda Vakıfların Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, 20, Ankara 1988, 329-346.

Pakalın, Mehmet Zeki, “İmaret”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, İstanbul 1983.

_____, “Cizye”, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, 297-302.

Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2011.

_____, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

Peirce, Leslie P. , *The Imperial Harem Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford University Press, 1993.

Peri, Oded, “Waqf and Ottoman Welfare Policy, The Poor Kitchen of Haseki Sultan in Eighteenth Century Jerusalem”, *Journal of The Economic and Social History of the Orient*, 35, 1992, 167-186.

- Reyhanlı, Tülay, “Osmanlı Mimarisinde İmaret: Külliye Üzerine Notlar”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Cilt XV, Sayı 1-2, Ankara 1976, 121-131.
- Reyna, Yuda -Ester Moreno Zonana, *Son Yasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vakıfları*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş. Yayını, İstanbul 2004.
- Roded, Ruth, “Quantitative Analysis of Waqf Endowment Deeds: A Pilot Project”, *Osmanlı Araştırmaları*, 9, 1989, 51-76.
- Sabırlı, Tijen, Vakfiyesi ve Muhasebe Kayıtları Işığında Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2012.
- Sahillioğlu, Halil, “Akça”, *DİA*, Cilt: 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 1989, 224-227.
- Sakaoğlu, Necdet, “Nurbanu Sultan”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt: 2, YKY, İstanbul 2008, 373-74.
- Savaş, Doğan, “Aksaray Valide Külliyesi İnşaat Defterleri” *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi VIII*, Sayı: 13, 2007, 437-448.
- Singer, Amy, “İmarethaneler”, *Türkler Ansiklopedisi*, 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 483-490.
- _____, “Mapping İmarets”, *Feeding People, Feeding Power İmarets in the Ottoman Empire*, Eren Yay, İstanbul 2007, 43-56.
- _____, “Evliyâ Çelebi Seyehatnâmesi’nde İmâretler”, *Evliyâ Çelebi Konuşmaları*, Çev: H. Nazlı Pişkin, YKY, İstanbul 2011, 222-235.
- _____, *İyilik Yap Denize At Müslüman Toplumlarda Hayırseverlik*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.
- _____, *Osmanlı’da Hayırseverlik Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmareti*, (Çev. Dilek Şendil), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.

- Sungurbey, İsmet, *Eski Vakıfların Yeni Sorunları*, Maltepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.
- Sungurbey, İ. - Ömer Hilmi Karınabâdizâde, *Eski Vakıfların Temel El Kitabı*, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978.
- Sürmen, Pınar, Laleli Külliyesi İmaret Restorasyon Projesi, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2005.
- Şahin, İlhan, “Nurbânû Sultan”, *DİA*, Cilt: 33, İstanbul 2007, 250-51
- Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul H. 1317.
- Tabakoğlu, Ahmet, “XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri”, *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan’a Armağan, İFM*, XLI/1-4, 1985, 389-414.
- Tanman, M. Baha, “Atik Valide Külliyesi” *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1 Sayı:2, İstanbul 1988, 3-19.
- _____, “Sinan’ın Mîmârîsi İmâretler”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 1988, 333-353.
- _____, “Atik Valide Külliyesi”, *DİA*, Cilt:1, İstanbul 1997, 68-72.
- _____, “Sinan’ın Mimarîsi Tekkeler”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, 319-20.
- Tekin, Zeki, “Üsküdar Debbâğhaneleri ve Üretim Kapasiteleri (Klasik Osmanlı Dönemi)”, *Üsküdar Sempozyumu V*, Cilt: 1, Editör: Çoşkun Yılmaz, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2007, 308-310.
- Thys-Şenocak, Lucienne, *Osmanlı İmparatorluğunda Kadın Baniler: Hadice Turhan Sultan*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- Uçar, Ahmet, “Toptaşı Hapishanesinin Meşhur Sakinleri”, *Üsküdar Sempozyumu IV*, C:2, Editör: Çoşkun Yılmaz, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2007, 247-282.

- Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK, Ankara 2003.
- Ülken, Hilmi Ziya, “Vakıf Sitemi ve Türk Şehirciliği”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, 13-39.
- Ünal, M. Ali, *XVI. Asırda Harput Sancağı*, TTK. Yay., Ankara 1989.
- Ünver, Süheyl, “Süleymaniye Külliyesinde Dârüşşifa, Tıp Medresesi ve Dârülâkaki Dair”, *VD*, II, Ankara 1942, 195-209.
- Yavuz, Erhan, XVI. ve XVII. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisinin Finansmanında Vakıfların Rolü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Ankara 2007.
- Yazıcı, Tahsin, “Üsküdar”, *İslam Ansiklopedisi 13*, MEB Yay., İstanbul 1986, 129-131.
- Yediyıldız, Bahaeddin “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, *Türkler 10*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- _____, “Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, XIV, Ankara 1982, 1-28
- _____, “Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri (1700-1800)”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: III, İstanbul 1982, 143-164.
- _____, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu” *Vakıflar Dergisi*, XVIII. Ankara 1984, 5-41.
- _____, *VXIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK, Ankara 2003.
- _____, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Hayrat Sistemi”, *Osmanlı: Toplum*, , c. V, 1999, 17–33.
- _____, “Vakıf”, *İA*, XIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, 153-172.

- Yener, M.Serhat, *Eski Vakıf Davalarına Giriş: Vakfiyeden Doğan Evladiye, Galle, Tevliyet, Ücret ve Sila Davaları*, Kartal Yayınevi, Ankara 2004.
- Yılmaz, Ahmet, Osmanlı Mimarisinde Külliye Olgusu ve Atık Valide Külliyesi Örneği, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2001.
- Yılmaz, Yasin, Kanunî Vakfiyesi ve Süleymaniye Külliyesi (Eğitim, Kültür ve Sosyal Yönü-Başlangıçtan 1600'e Kadar), *Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- Zilfi, Madeline C., *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Zülfikar, F. Cangüzel, Mihrimah Sultan'ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Bulunan Vakfiyelerinin Değerlendirilmesi, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.

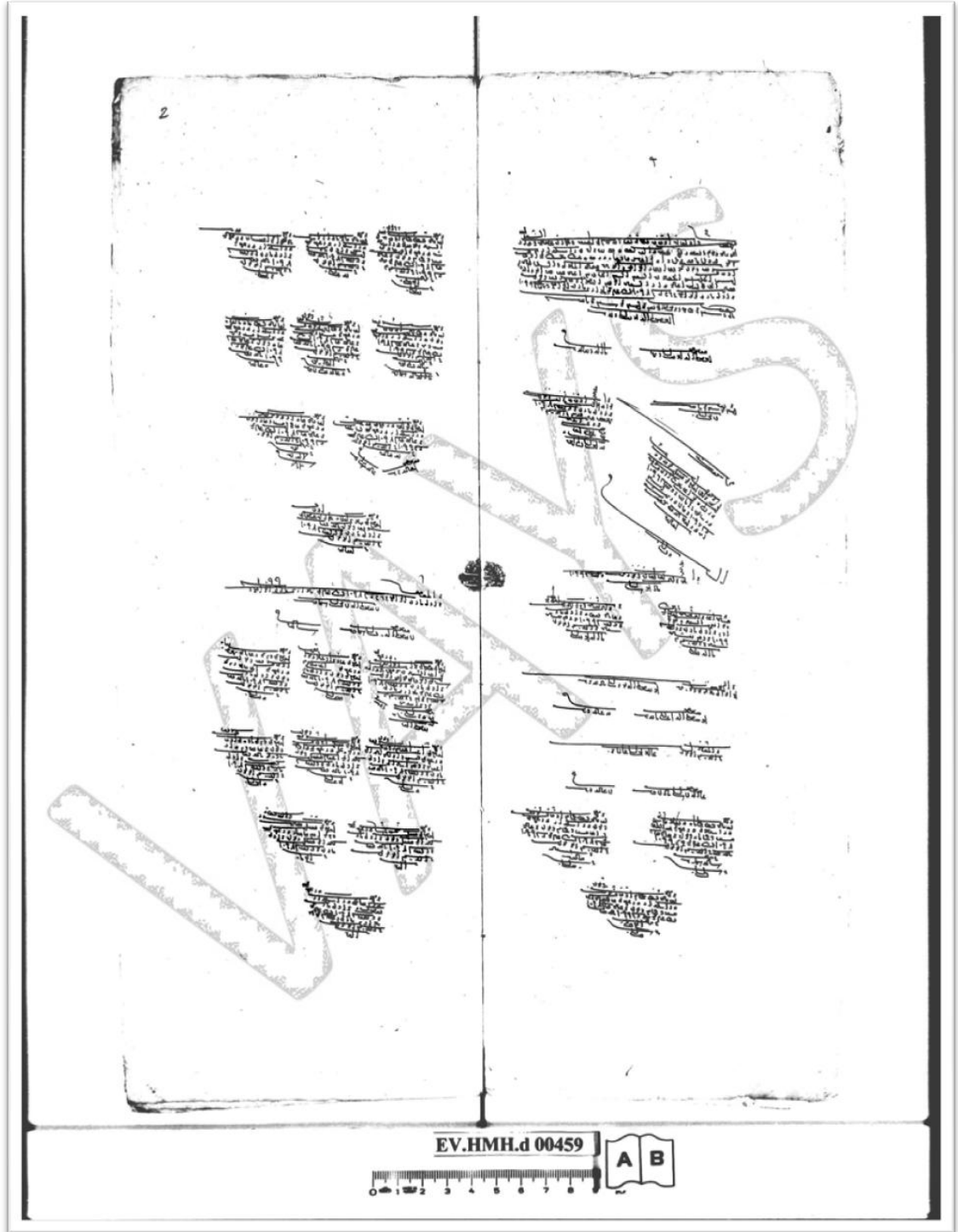

EKLER:

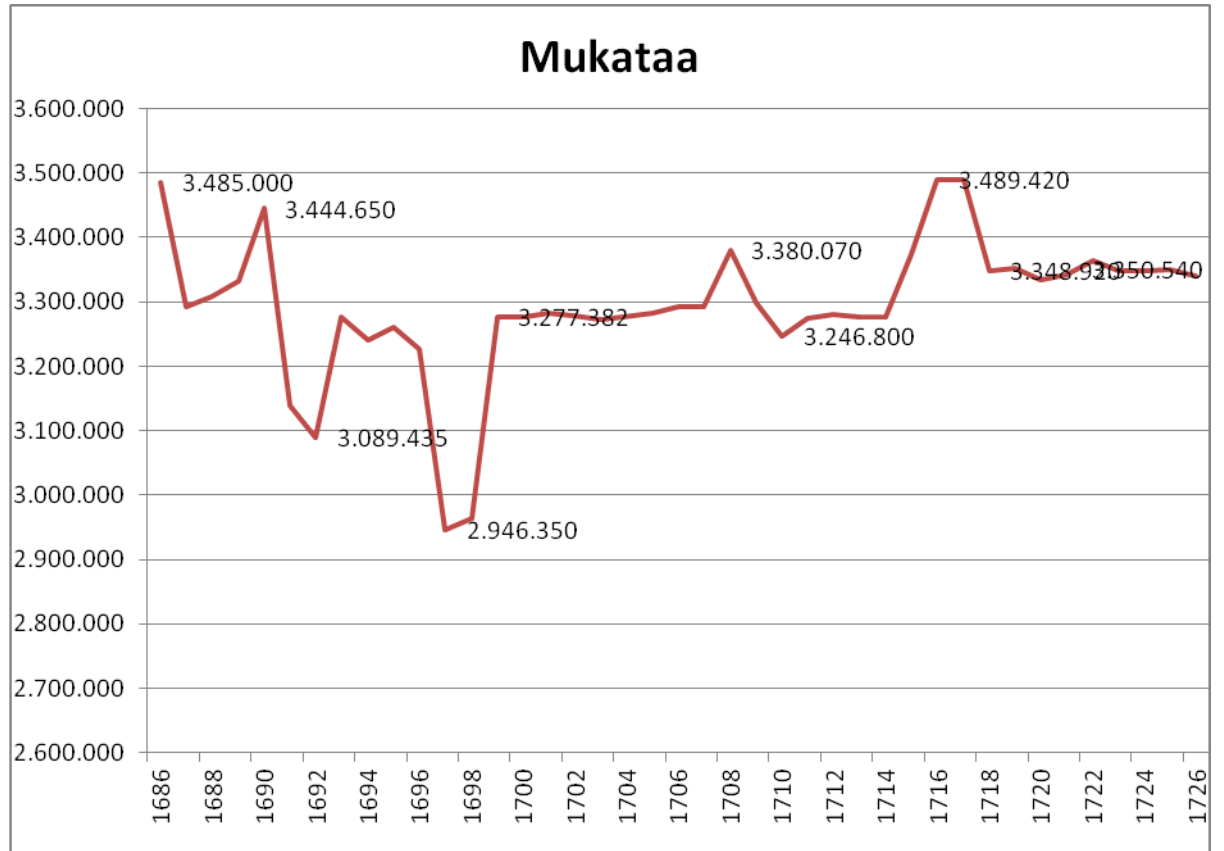
**Ek-1: Nurbanu Valide Sultan Vakfi'na Ait 1582 Tarihli Vakfiyenin İlk Sayfası
(1426 Numaralı Defter)**

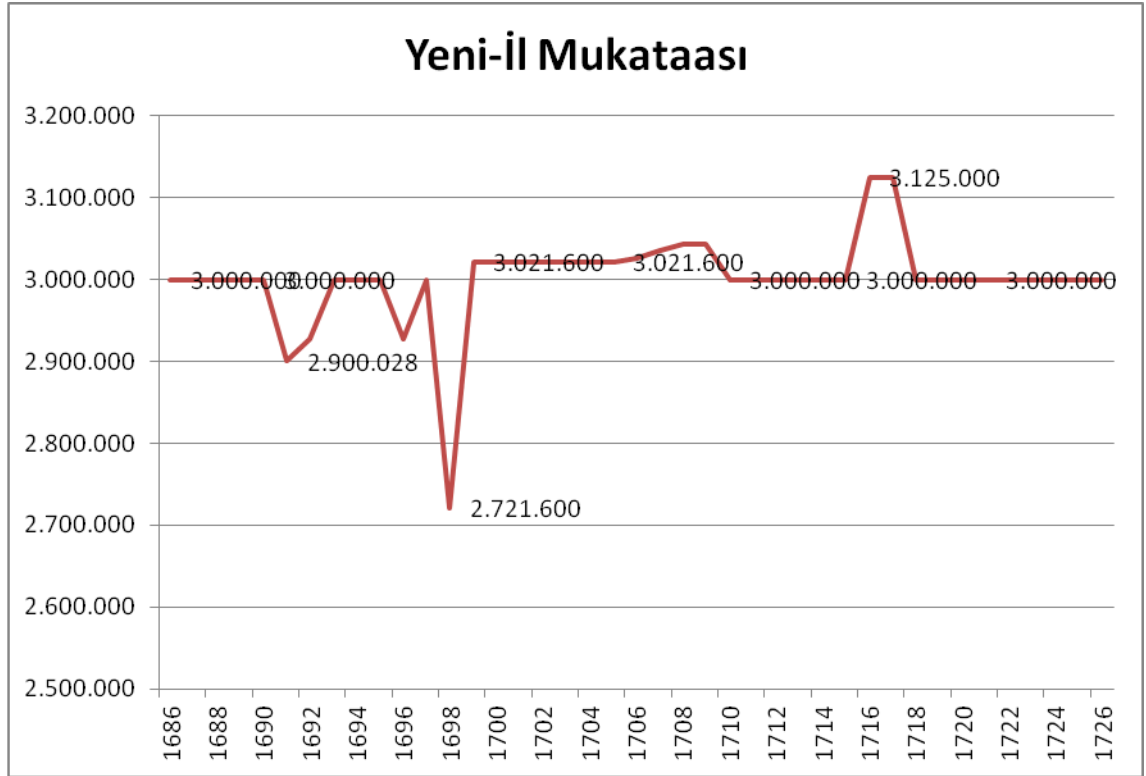
Ek-2: 1687-88 Yılına Ait Muhasebe Defterinin İlk Sayfası.

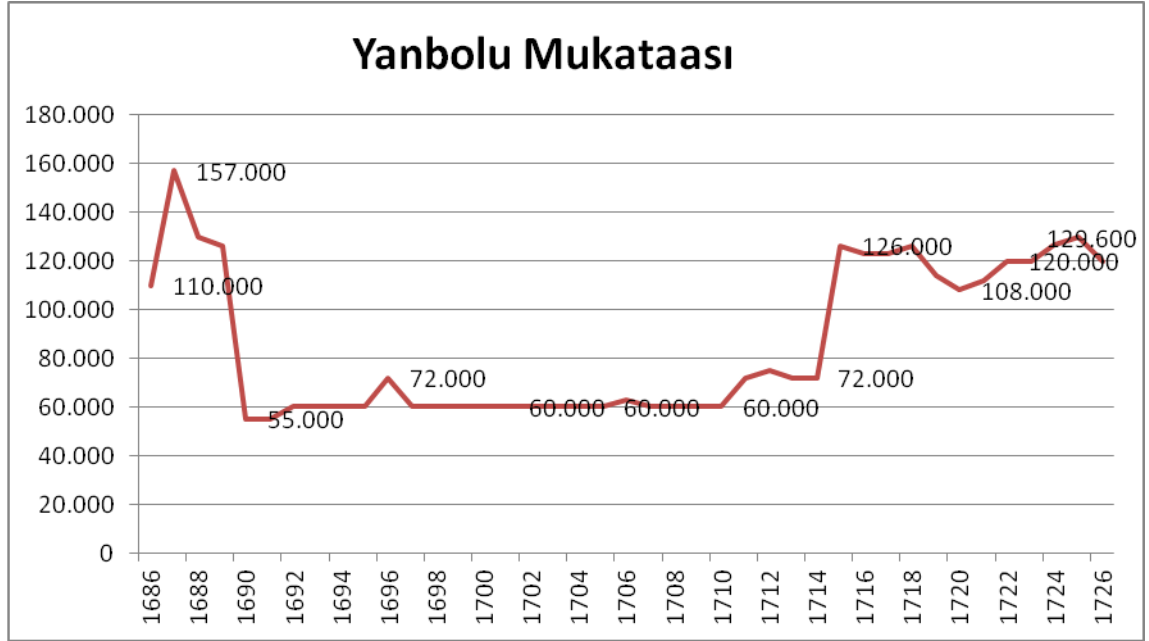
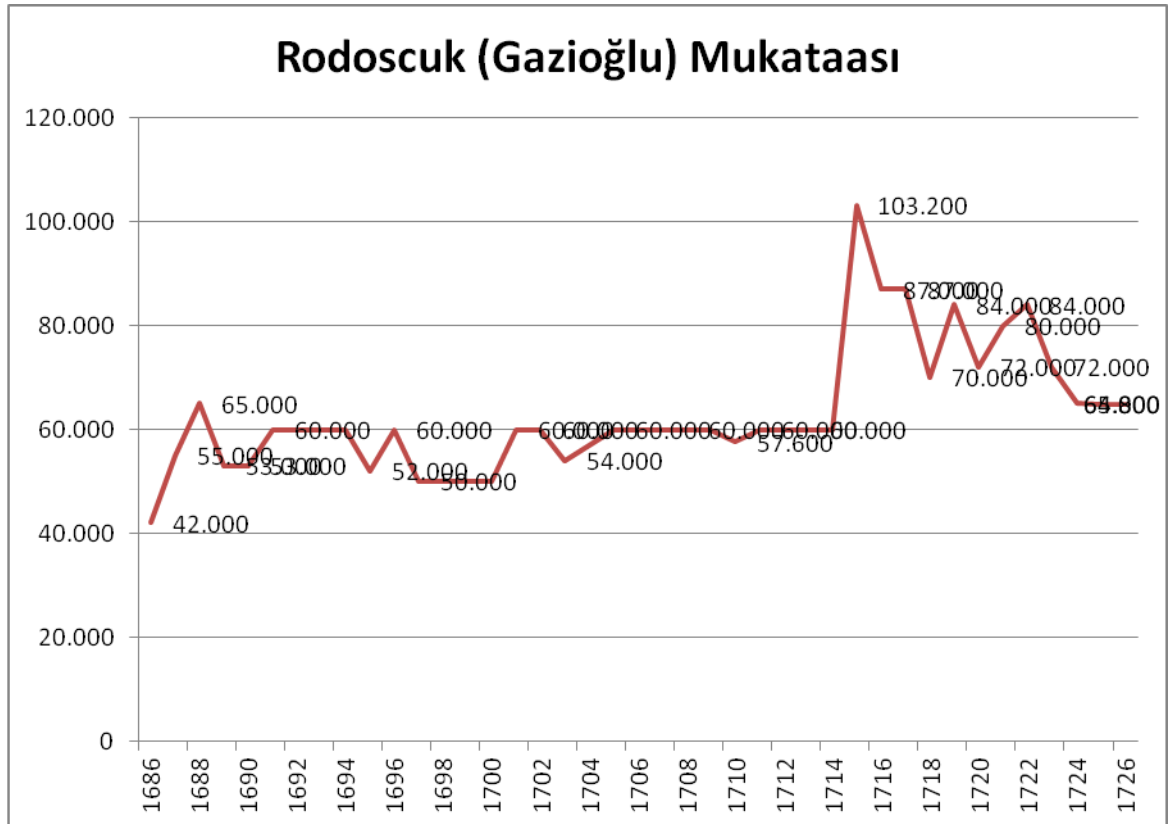

Grafik-1: Mukataa Gelirleri (1686-1726)

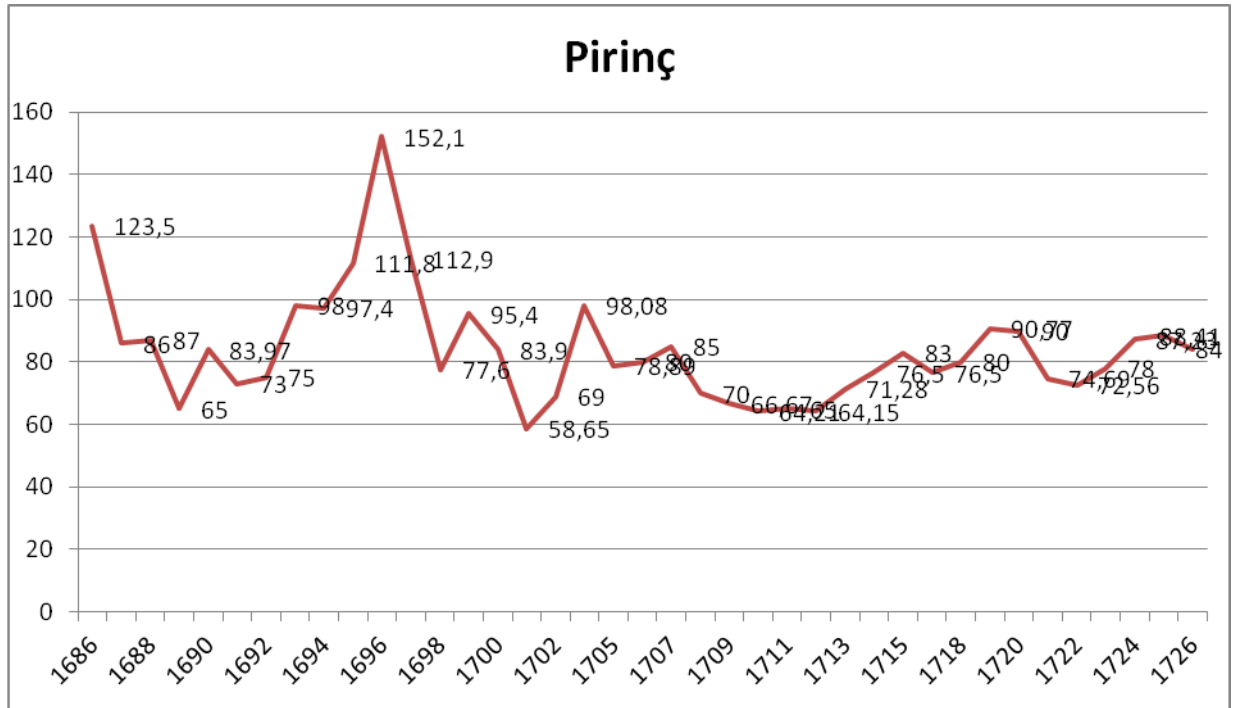
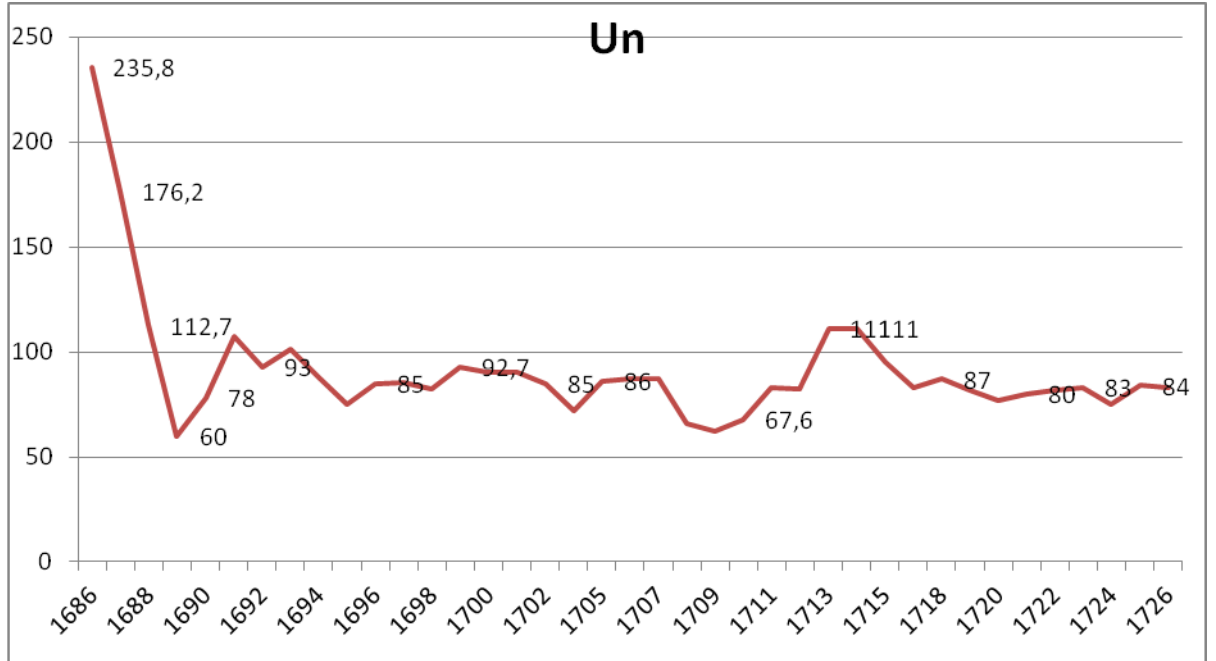

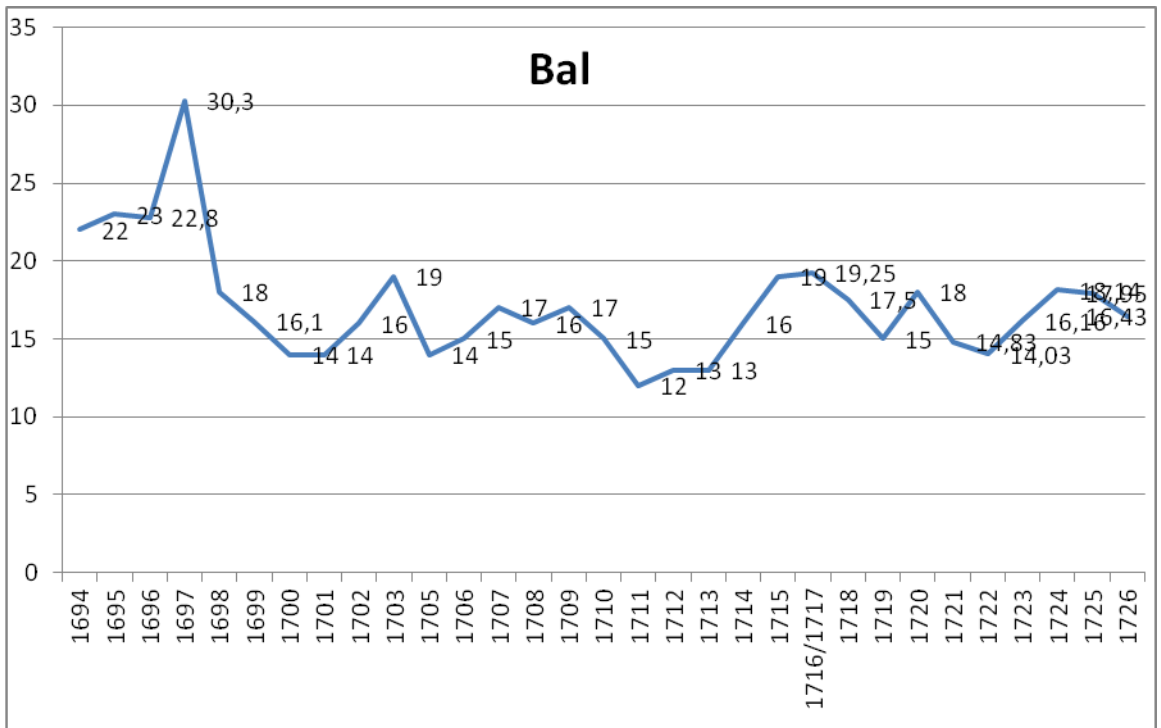
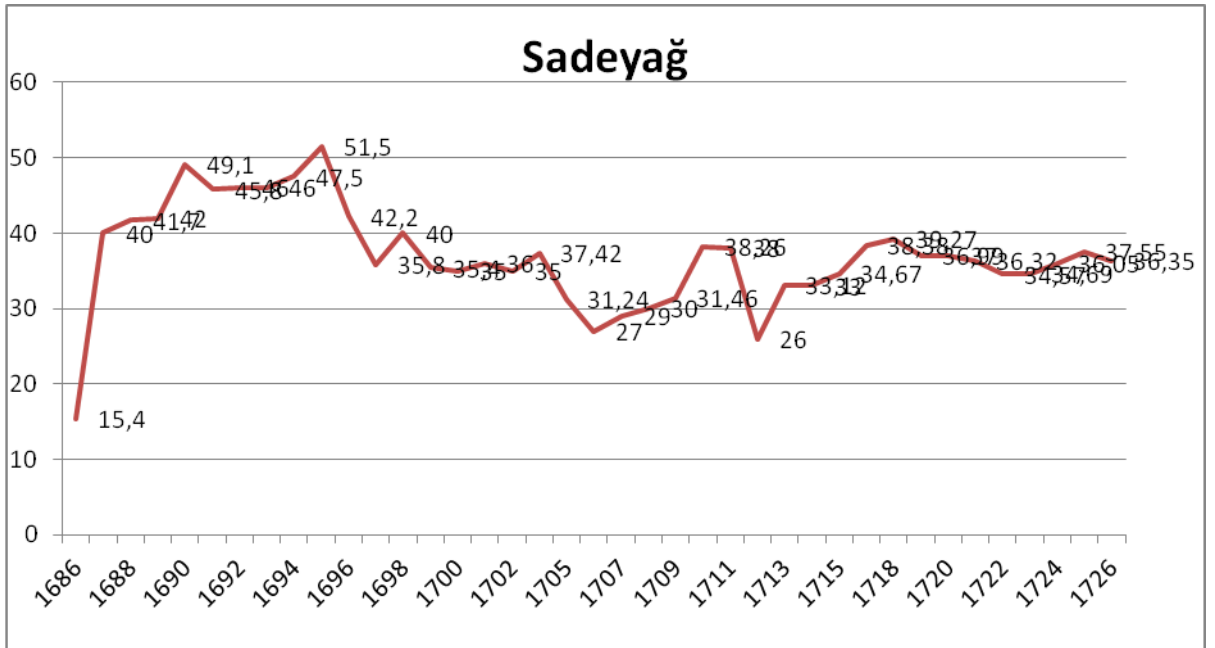
Grafik-2: Yeni-İl Mukataa Gelirleri (1686-1726)

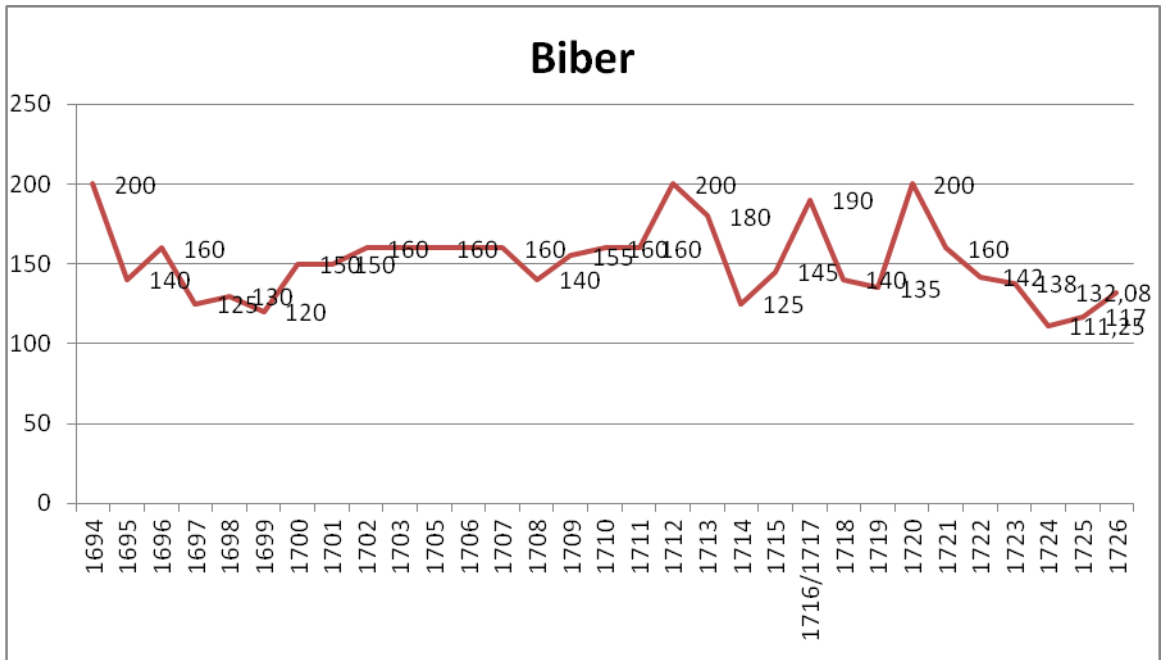
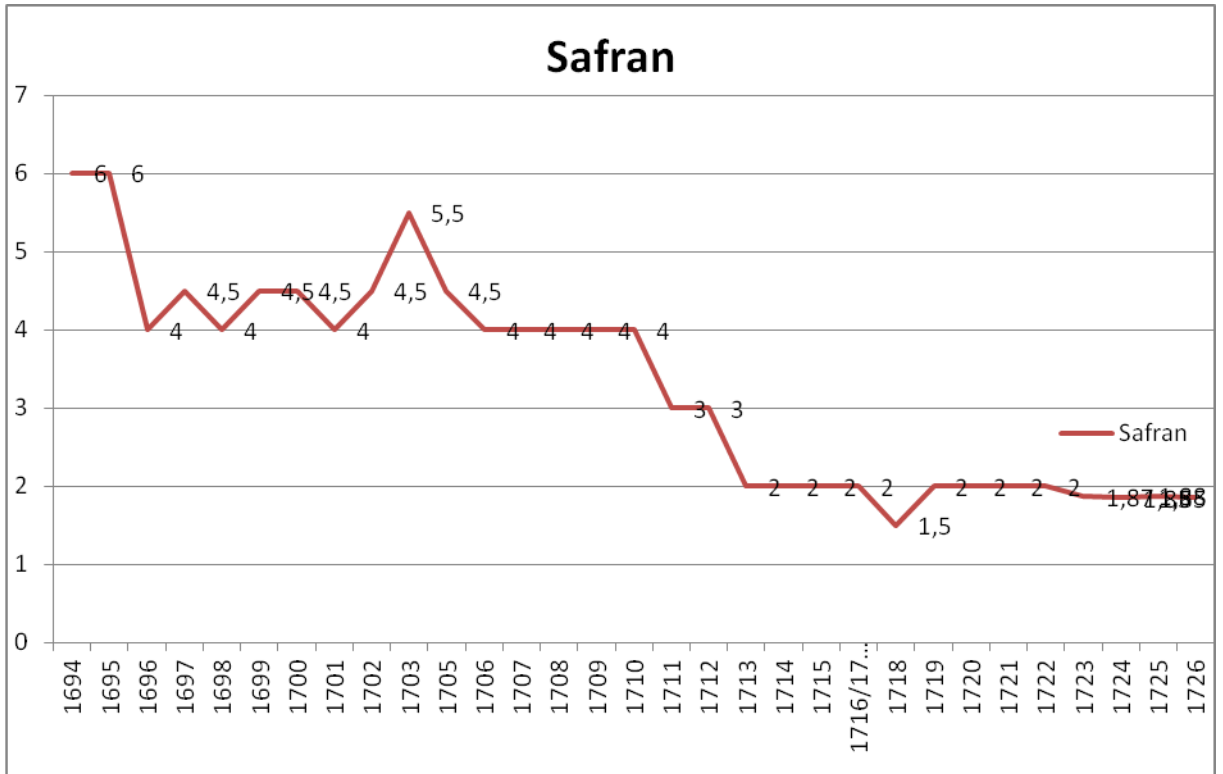

Grafik-3: Yanbolu Mukataa Gelirleri (1686-1726)**Grafik-4: Rodoscuk (Gaziöglü) Mukataa Gelirleri (1686-1726)**

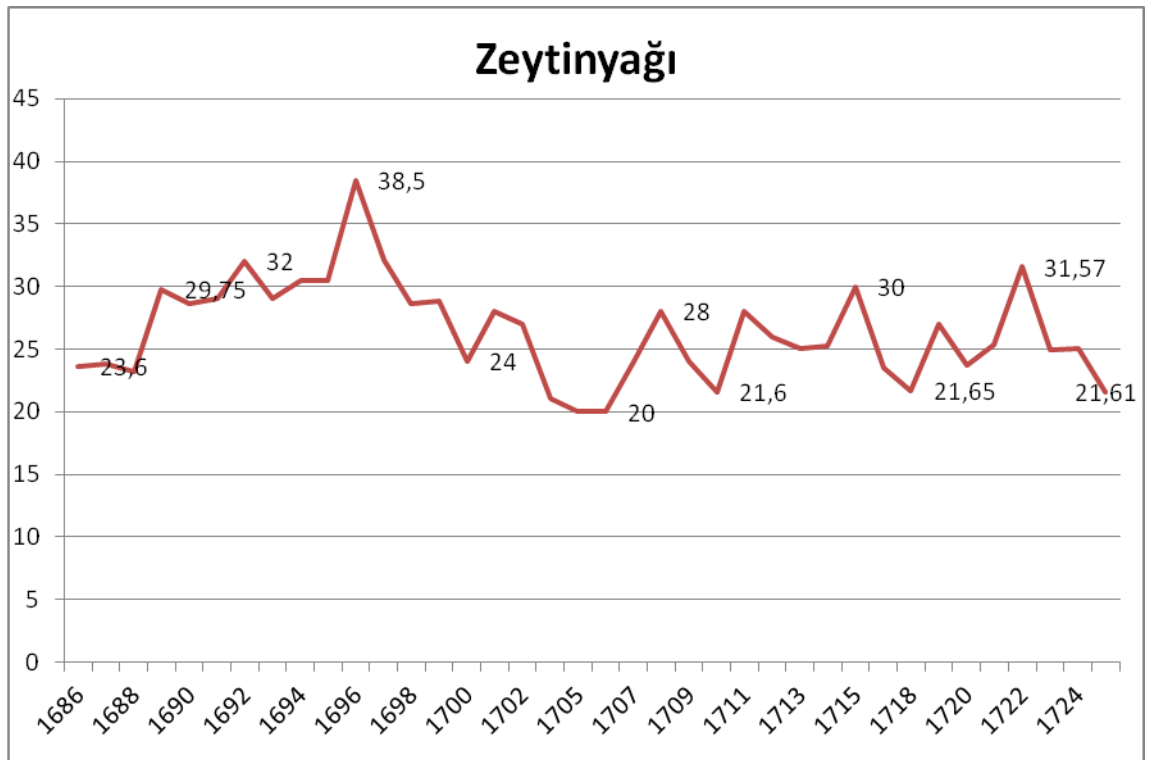
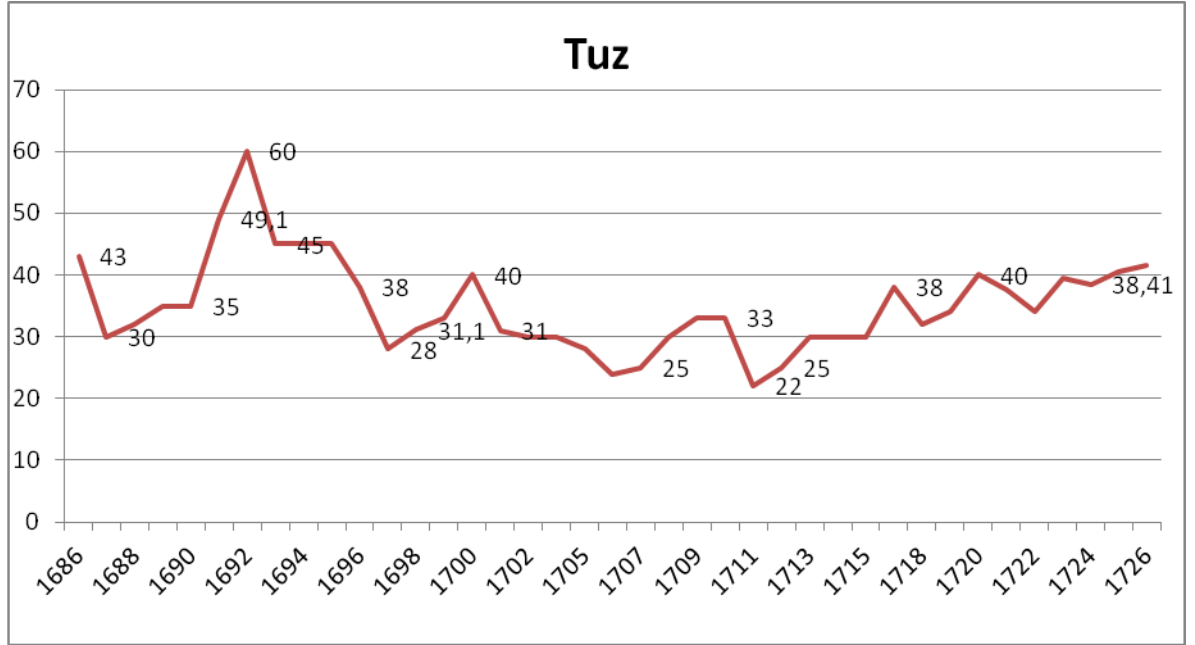
Grafik-5: Fiyat Hareketleri:

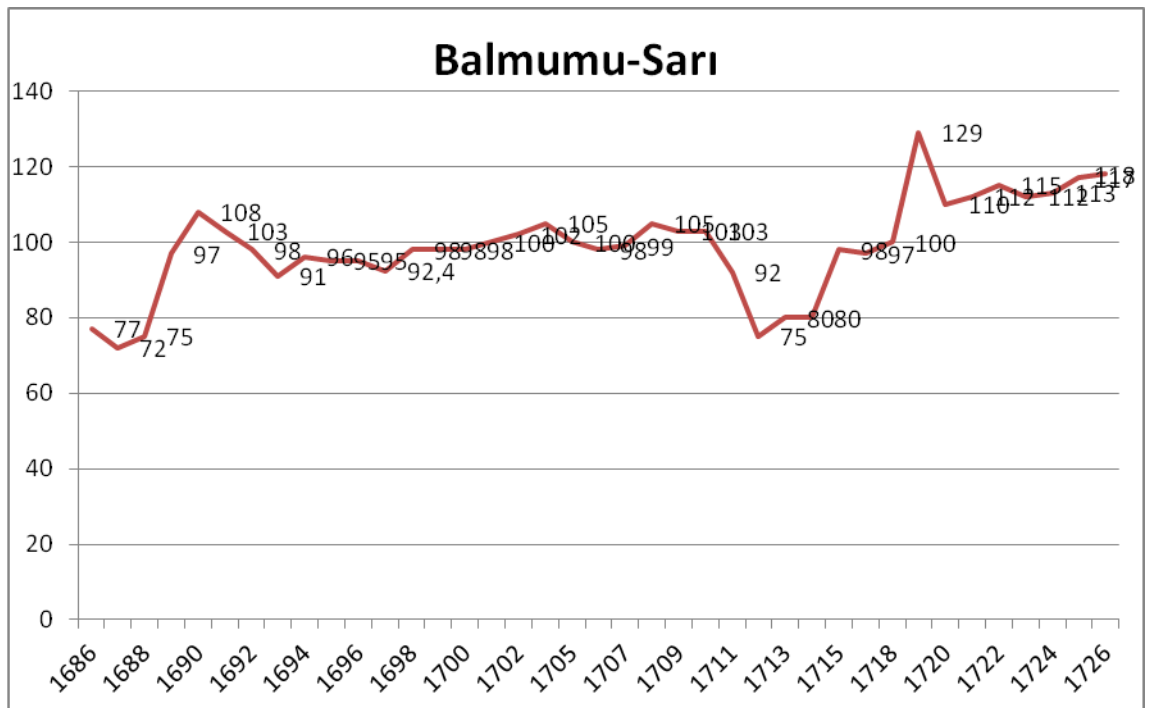
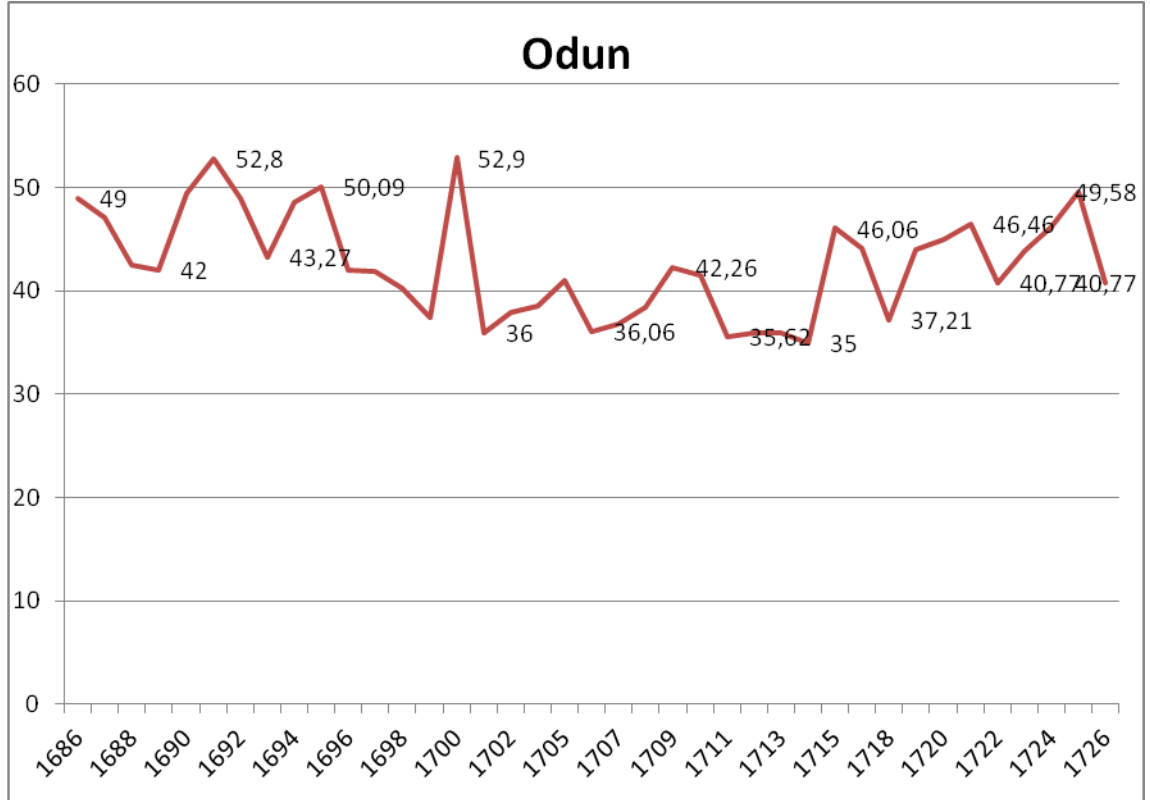

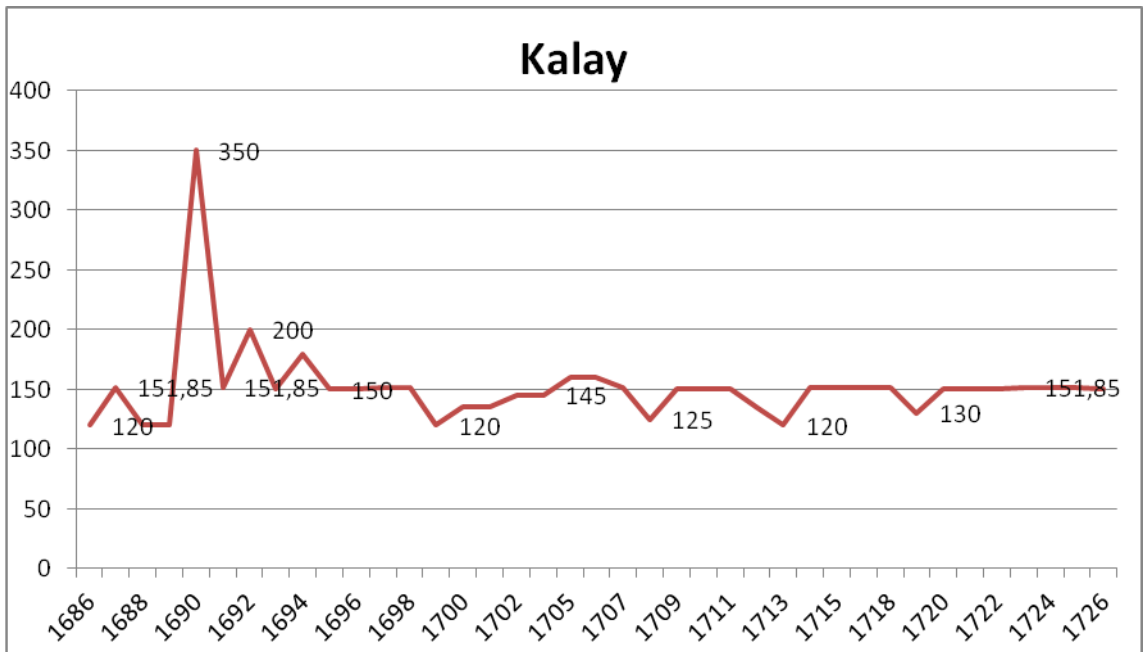
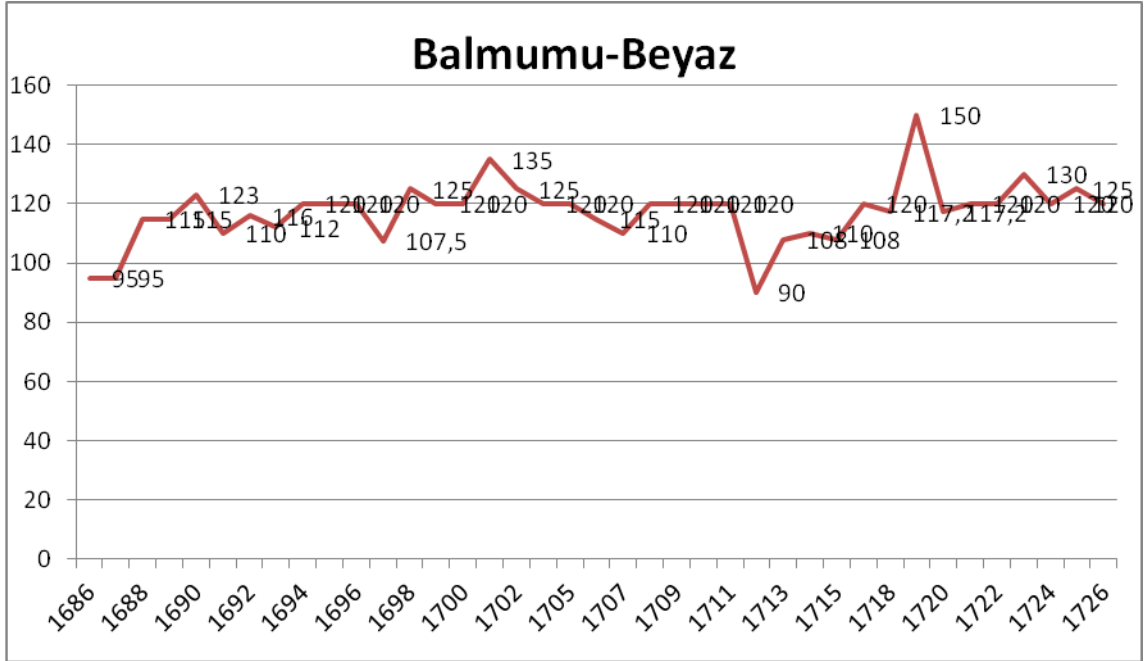

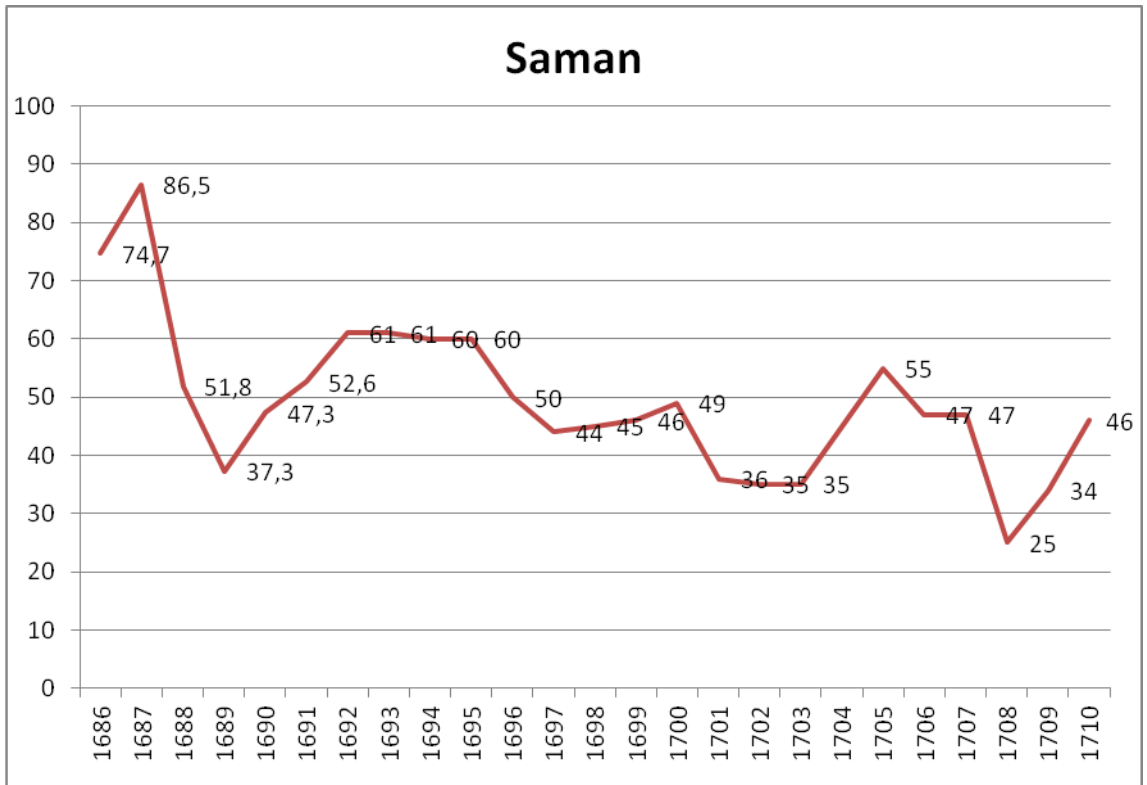
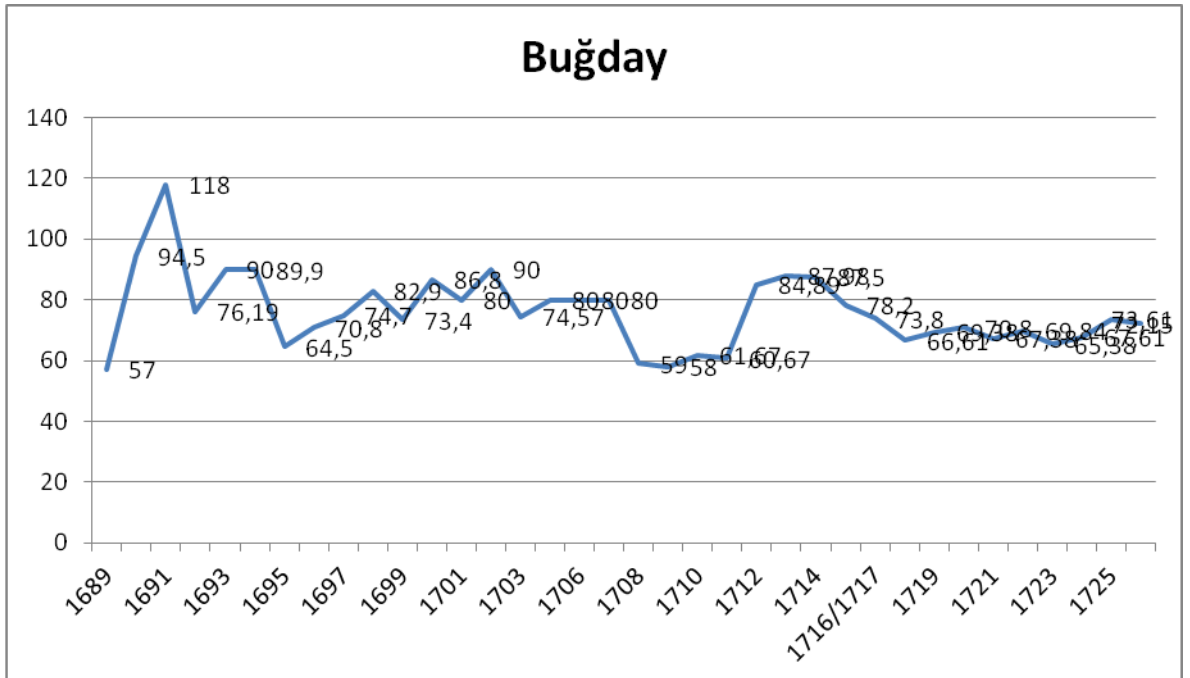

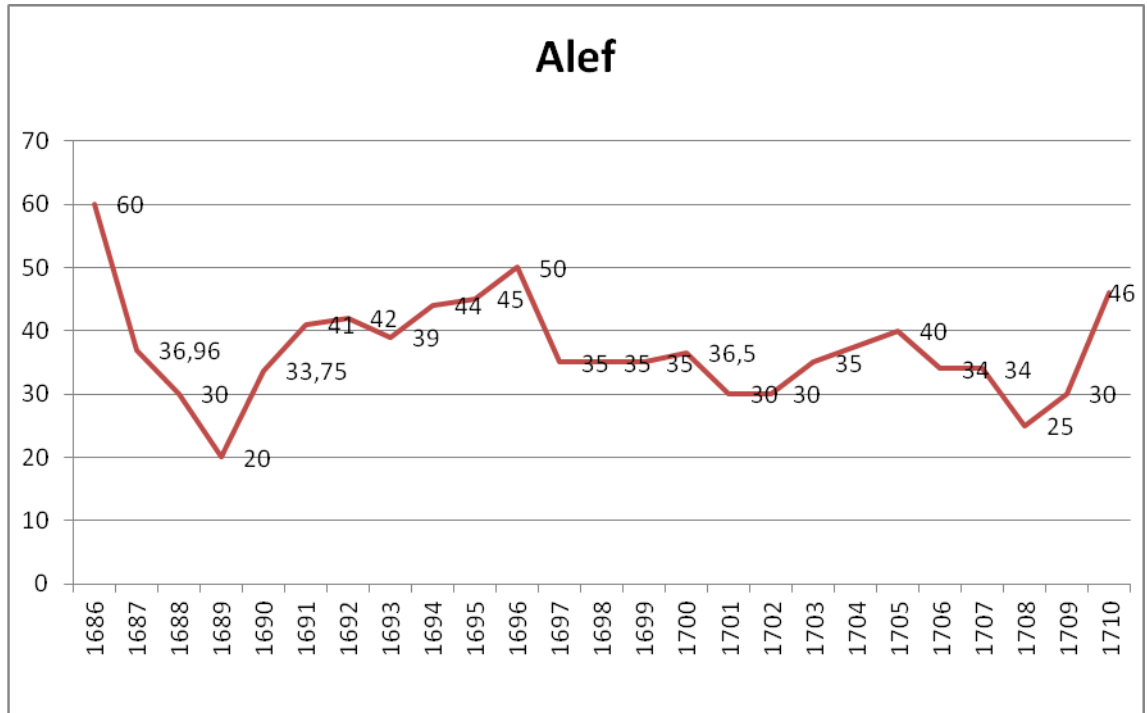

Grafik-6: Cari Yıl Gelir Fazlası

